ИҘЕҮКӘЙ МЕНӘН МОРАҘЫМ

Башҡорт халыҡ ижады. 5-се том.

I. Алтын Урҙа башында Туҡтамыш хан ултырғаны, башҡорттарҙың баш эймәй тартышҡаны[1]

Алтын Урҙа башында
Туҡтамыш тигән хан булған,
Ҡул аҫтында күп илде
Ҡолдай итеп биләгән:
Яһаҡ алған малынан,
Ҡолдар алған халҡынан,
Үҙ тигәнсә эш итеп,
Бер хоҙайҙай йәшәгән;
Уралға ла ҡул һуҙып,
Унда халыҡты ҡуҙғаған.
Уралдағы батырҙар:
Ҡыпсаҡ[2] , Ҡатай[2], Тамъян[2] —
Урал тауы яғында,
Юрматы[2], Табын[2] тағы ла —
Иҙел, Нөгөш буйында;
Был батырҙарға эйәреп,
Ете ырыуҙан бишеһе
Туҡтамышҡа буйһонмай,
Уға яһаҡ түләмәй,
Халыҡтан ҡолдар алдырмай,
Хандың яуы килгәндә,
Ҡаяларға һарышып,
Ҡара-ҡаршы һуғышып,
Ауыл-ауыл һәр яуҙа,
Йорто-ере үртәлеп,
Ҡатын-ҡыҙы хурланып,
Урал бите, ҡаяһы
Ҡыҙыл ҡанға дымланып,
Батырҙары сергенән
Ҡыҙыл ҡанға йөҙһә лә;
Урал тауҙы уратып,
Хандың яуы ут һалып,
Урал буйын ҡып-ҡыҙыл
Тамуғылай ҡылһа ла;
Күп яуҙағы ҡырғында
Илдең халҡы миктәлеп*,
Ата-әсәһеҙ ҡалышып,
Етем-еҫер тулһа ла;
Аты бөтөп, яу аты
Тай-тулаҡка ҡалһа ла;

Биш ырыуҙан биш батыр,
Яраланып ун тапҡыр,
Аттан ҡолап төшһә лә, —
Ян керешен бушатмай,
Ҡулдан булат ташлатмай,
Һаман ҡаршы һуғышҡан.

II. Шәғәленең хан фарманын килтергәне, Һабрау ҡарттың ил тарихын һөйләгәне; ике һунарсы, биш батырҙың Урҙаға киткәне

Урҙа ханға баш эйгән,
Үҙенә ҙур бейлек алған,
Ирәндек буйы яланды
Үҙенә йәйләү һанаған,
Урап аҡҡан Яйыҡты
Ырыуы ман* һыулаған,
Бар ырыуға баш булған,
Биш ырыуҙан үс алған,
Ялан ерҙең ҙур бейе —
Шәғәле тигән аҡһаҡал
Биш ырыуға килгән, ти,
Хандан илсе булған, ти[3];
Биш ырыуҙың батырын
Барын бергә йыйған, ти;
Хандың фарманын һөйләп,
Илгә алап* һалған, ти:

— «Биш ырыуҙан биш батыр,
Һарайға килеп, янымда
Кәңәш итер бей булһын;
Ике данлы һунарсы,
Һарайға килеп ҡош һайлап,
Һунарымда ҡош сөйһөн;
Бөтә Урал-Алтайҙа
Данлы йырсы, ҡарт сәсән —
Һабрау тигән уҙаман,
Фарманыма буйһоноп,
Урҙам маҡтап йырлаһын»
Тигән һүҙен ҙур хандың
Һеҙгә һөйләп бирергә
Илсе булып килдем мин, —
Тиеп һүҙен бөткән һуң,
Был биш ырыу һөйләшкән,
Уртаға һалып уйлашҡан.
«Күп яу менән миктәлдек,
Килешһәк тә, ярай шул»

Тигән уйҙы белдергән
Батырҙары ла булған.

Биш ырыуҙың иң карты,
Һабрау тигән дан йырсы
Тарҡалышты күргән һуң,
Таянып имән таяҡҡа,
Биленә ҡуйып бер ҡулын,
Оран һалып барына,
Бал ҡорто инәһендәй,
Уртаға килеп сыҡҡан, ти.
Башын баҫып, уйланып,
Батырҙарҙың йөҙөнә
Күҙ йүгертеп ҡаранып,
Кәңәш биргәндәй итеп,
Ошо һүҙен әйткән, ти.

Һабрау:

— Йөҙҙән ашҡан бер ҡарттың
Аяҡ баҫҡанын күргәс,
Бер һүҙ әйтер был ҡарт тип,
Шәмдәй булып тыңлағас,
Булмаһа, бер һүҙ әйтәйем:
Миңә ҡорҙаш булырҙай
Арағыҙҙа уҙаман
Юғын барың беләһеҙ.
Мин күргәнде күрмәгән,
Ишетеп тә белмәгән,
Минең йөрөгән юлымда
Берегеҙ аяҡ баҫмаған.

Борон, борон, борондан,
Мин тыумаҫтан электән,
Олатайға, әсәйгә
Төйәк булған Уралтау!
Аҡһаҡалы, бейҙәре,
Уға эйәреп ырыуы,
Һырҙай ҡанға туҙышып,
Маңлайынан туп үтеп,
Күкрәгенән уҡ үтеп,
Яулап алған Уралтау!
Ай Уралтау, Уралтау,
Ҡошо-ҡорто, йәнлектән,
Буйындағы иленән
Һылыу ҡыҙҙай маҡталып,
Ата-әсәләй һөйөлгән

Иң данлыҡлы Уралтау!
Ай Уралтау, Уралтау,
Ҡуйынын аҫҡан әсәләй,
Ҡаяһында батырын
Йәшереп һаҡлар тау ине;
Һаба һауыт тултырып,
Аҙаматтар йыйылып,
Ҡыҙ-ҡырҡындар ҡотороп
Башында уйнар тау ине;
Биш ырыуҙың бейҙәре
Үҙенә туплап ырыуын,
Батырҙары яу сабып,
Күп һаҡланған[4] тау ине;
Үҙен һаҡлап яу аҫҡан,
Сергеһенән ҡан кискән
Батырҙарың һөйәген
Күкрәгендә йыйған тау ине;
Батырын атта уйнатып,
Уяһында үҫкән ҡурайын
Егетенән уйнатып,
Ҡырғын күргән иленең
Моңон-зарын һыҡтатып,
Һылыуынан йырлатып,
Төйәк булған тау ине!

Бына шуның барыһын
Күреп уҙған ҡартыңмын.
Инде һеҙгә ни тием.
Ялтыраған ҡылысын
Батырҙары ҡыныға
Тығыр көнөн күргән һуң?
Яусыл булған ҙур илем,
Ҡул ҡаушырып, буй биреп,
Баш эйергә торған һуң?
Инде маҡтап нишләйем,
Батыры аттан төшкән һуң?
Биш ырыуҙан биш батыр
Ханға китәм тигән һуң?
Ҡәбергә баҫҡан аяғым,
Шалтырап торған һөйәгем,
Бәбәге кибеп секерәйгән,
Тонйораған күҙҙәрем,
Әсәйемдән ҡуш тыуған
Һис ҡартаймаҫ йөрәгем,
Ҡылды ҡырҡҡа ярырҙай,
Яуҙа һөңгө булырҙай,
Һабрау тиеп дан алып,

Йөҙ йыл буйы шаулаған,
Тау-таш ярған йырҙарым
Илем әйткән теләккә
Буйын бирмәй нишләһен?!

Атылған ҡоштай һиҫкәнгән,
Күптән килгән уйым бар.
Шул уйымдың эсендә
Һеҙгә сисер төйөн бар:
Ханға ҡулың биргән һуң,
Ханға түшәк йәйерһең;
Батыр аттан төшкән һуң,
Ханға башың эйерһен;
Ҡылысын ҡынға тыҡҡан һуң,
Хандың ҡоло булырһың.

Батырҙары киткән һуң,
Инәһе үлгән бал ҡорттай,
Илең ҡалыр сыр-сыуға;
Бөтә тапҡан табышың
Һоро ҡорттай талаусы
Берәүҙе бей таныр һың.
Ата-әсәңде һүктерер ул,
Башҡа хандан һуҡтырыр,
Ирегенән ирекһеҙ
Ҡол булырға эш ҡалыр, —
Шунан бүтән ни тием?

Яйыҡ китһә, юл китер;
Биш ырыуҙы һуғарған
Иҙел китһә, ил китер.
Йәйәү-ялпылы килеп,
Уралыңа ҡул һалыр,
Илдең затһыҙ берәүһен
Ил өҫтөнә бей ҡылыр.
Яман, затһыҙ бей булып,
Бөтә юлға саң һалыр;
Ханға менәр ат кәрәк, тип
Һайлап, яҡшы ат алыр;
Ҡоҙа-аҙна* булам, тип,
Ун бармағы ҡамыштай,
Утыҙ теше көмөштәй,
Бер бите айҙай балҡыған,
Бер бите көндәй яҡтырған,
Томбойоҡтай күкрәге
Күпереп үҫеп ҡалҡыған
Һылыуың һайлап тағы алыр.

Сырҡырашып түлләгән
Йылҡыһы күп Уралтау;
Мөңөр-мөңөр мөңөрәгән
Һыйыры күп Уралтау;
Кәкре ҡойроҡ, йылтын күҙ
Бүреһе күп Уралтау;
Ҡыҫҡа ҡойроҡ, шеш ҡолаҡ
Ҡуяны күп Уралтау;
Майлап ҡуйған ҡайыштай
Йыланы күп Уралтау;
Алпан-толпан атлаған
Айыуы күп Уралтау;
Ҡыҙ балалай биҙәнгән
Төлкөһө күп Уралтау;
Ояларға урыны мул
Ҡоштары күп Уралтау;
Балығы ялтлап уйнаған
Иҙеле бар Уралтау;
Сәс бауҙары сылтырап,
Ҡарсығалай кәпәйеп,
Һыуға барған һылыуға
Шишмәһе күп Уралтау;
Билге типкән батырға
Ат уйнатып сабырға
Типһәне күп Уралтау, —
Бары ханға ҡол булыр!

Һабрау һүҙен ишеткәс, халыҡта тарҡалыш тыуған. Шулай ҙа биш батыр үҙ-араһы һөйләшкән. Хан ҡолдар алмаҫҡа булғас, «Ике һунарсы, бер йырсы, ырыу башы биш батыр миңә килеп бей булһын!» тигән фарманын ҡулай күреп, бишеһе ханға барырға булған.

Биш батыры бей булып,
Ҡотло, Иҫән һунарсы —
Бары бергә ҡушылып,
Етәүһе киткән Урҙаға.
Ҡотло улы Иҙеүкәй
Атаһына эйәрмәй,
Ҡылысын ҡыныға тыҡмай,
Менгән атынан төшмәй,
Хан ебәргән фарманға
Яңғыҙ батыр баш эймәй,
Яуҙан ҡулын һелтәмәй,
Тороп ҡалған Уралда.

III. Иҙеүкәйҙең, кәңәш һорап, Һабрау ҡартҡа килгәне;

Һабрау карттың һынап белгәне

Көндө һанап ай үткән,
Батырҙары киткәнгә
Бер ай түгел, йыл еткән.
Илдән яһаҡ йыйырға,
Бер-бер артлы һарайҙан
Хан фарманы Уралға
Килеп илде шаулатҡан.
Иҙеүкәй, йәш булһа ла,
Ҡул ҡаушырып тормаған.
Бейҙәр яһаҡ йыйғанда,
Ил шаулаған сағында,
Һабрау ҡартҡа барған, ти.
Үҙ уйыны Һабрауға
Теҙеп һөйләп биргән, ти.

Һабрау ҡарт, йәш Иҙеүкәйҙең ҡыйыулығын, ил өсөн янып йөрөүен күреп, байтаҡ уйланып торған да: «Һөйләй-һөйләй сәсән булырһың, йөрөй-йөрөй күсәм* булырһың» тигән халыҡ һүҙен әйтеп, күһәбә* китмәһен был тип, һиҙгерлеген һынап ҡарау өсөн, Иҙеүкәйгә ошо йомаҡты әйткән, ти:

— Тимер, ҡорос, булатты
Ҡамыр иткән бар микән?
Оҙон, оҙон, оҙон юл
Осона сыҡҡан бар микән?
Арҡауылдың утынан*
Ат утлатҡан бар микән?
Тибенгеһен тирләтеп,
Төндә юртҡан бар микән?
Ҡонаҡ ҡуйҙың ҡойроғон
Яңғыҙ ейгән* бар микән?
Иҙел менән Яйыҡтың
Билен быуған бар микән?
Ҡош тырнағы теймәгән,
Күк ыласын типмәгән
Ҡош та бүтән бар микән?
Ер ҡуйынына инмәгән,
Абау, бауырым, тимәгән,
Бауыры бөтөн бар микән?

Һабрау карттың йомағын ишеткәс, Иҙеүкәй артыҡ уйланып тормаған, шунда уҡ йомаҡтың йәбешкеһен әйтеп биргән:

— Тимер, ҡорос, булатты
Ҡамыр иткән — оçталар.
Оҙон, оҙон, оҙон юл

Осона сыҡҡан — сауҙагәр.
Арҡауылдың утынан
Ат утлатҡан* — каруансы.
Тибенгеһен тирләтеп,
Төндә юртҡан — юлаусы.
Ҡонан ҡуйҙың ҡойроғон һабрау
Яңғыҙ өйгән — һунарсы.
Иҙел менән Яйыҡтың
Билен быуған — балыҡсы.
Ҡош тырнағы теймәгән,
Күк ыласын типмәгән
Ҡош та булыр — торомтай*.
Ер ҡуйынына инмәгән,
Абау, бауырым, тимәгән,
Бауыры бөтөн — бер хоҙай[5] .

Был яуапты ишеткәс,
Иҙеүкәйҙең һабрау
Арҡаһынан һөйгән, ти;
Абау* йөҙөн биҙәрләп,
Үҙ шайҡанын әйткән, ти:
— Ҡуҙағай* егет ҡамҡа тун
Һомғол ул тип һаналмаç.
Батырмын тип ат менгән,
Хан һарайы түрендә
Түшәк һайлап һауырына*,
Һәрпәндәшеп йөрөгән,
Тикһеҙ* ханды байманға*
Сәрхәттә ятҡан ерендә,
Илен һалған сурлыҡҡа*
Бейҙәр ҙә биҙәл* булалмаç.

Ҡыраға* хандың мәҙеһен*
Иленә монар яһаған —
Иленә мәрҙәс* булалмаç;
Яу килтәһе* ҡашҡаға*
Йәштә ҡорҙаш булһа ла,
Эштә ҡораҡташ* булалмаç.

Йүгерек тоҡомо — айғырҙан,
Юрға тоҡомо — бейәнән;
Батырға күлдәк тегерҙәй
Һылыу тыуыр инәнән;
Бүре-айыу һуғырҙай
Батыр тыуыр атанан.

Батыры яуға китергә

Ат эйәрләп торғанда,
Ай-бай һалып илаған
Һылыу һомғол булмаҫ ул,
Бүре, айыуҙы һуҡһа ла,
Ҡорҙашҡа шыбаҡ* булһа ла, —
Илде туплап, дошманға
Сағыралай* булмаһа,
Иленә таяныс булырҙай
Ҡашҡа батыр булмаҫ ул.
[Инде, Иҙеүкәй, һиңә әйтәм,
Һүҙен тыңла ҡартыңдың,
Донъя күргән, ил гиҙгән,
Күп йәшәгән, ир белгән
Ҡартыңмын, ау, ҡартыңмын.][6]
Ҡуш теҙгенгә ултыртып,
Ҡан ерән ат менгәнһең;
Үмәр батыр[7] булатын,
Күҙ йәшенә тапланған
Ҡая битенә ҡайрап,
Ҡулыңа тотоп килгәнһең.
Иҙел, Яйыҡ, Нөгөштөң
Урап әйләп йәйләүен.

Арғыл, арғыл Уралтау
Аҙыра* булғас Урҙаға,
Уралда үҫеп түш киргән,
Тернәкселдәр көн күргән,
Биленә һуҡҡан йыландай.
Туп-туп булып йыйылған,
«Йә, уған»* тип уҡталып,
Байманға тип яу сабып,
Ҡыран булып миктәгән,
Ҡалғыған ил күрерһең.
Айһыҙ ҡара төндәрҙә
Ырашҡыға күшегеп,
Талығып, өшөп йөрөгәндә,
Ҡаям түшәк тиерҙәй,
Ҡыраҡы* ирҙе һайларһың.
Урал армыт, типһәндә
Таша* булған сауылдай,
Ҡашҡа булып илендә,
Үмәр тигән ете яттың,
Унан тыуып, ил гиҙгән,
Туғыҙ йәштә әүлиә
Ғәзиз баба улының
Иң кинйәһе Төкләстең[8]
Төйәләҫ, Һаҡмар, Яйыҡта

Кеҙе, келәгә* бей булған;
Атаңа ҡан-яу асып,
Атаң бейлеген тарҡаған,
Менер атын тай ҡылып,
Йортон-ерен юҡ ҡылып,
Ҡыу баш ҡолдай ҡалдырып,
Әсәңдән сәмсә* систереп,
Ҡуңғылдак ҡыптыр кейҙергән;
Йәш булһаң да яуында,
Үмәр ҡашҡа булатын
Муйыра* тартып һин алғас,
Атаһы ҡәберенән ҡәҙер төн*
Иҙелгә ҡарай ут осҡас,
Байман китәр илдән тип,
Иҙел буйын яғалап,
Һәләүек, Нөгөш араһын
Үҙенә аймаҡ яһаған
Тора бейҙе[9] күрерһең,
Ҡул тамырын тартырһың;
Хандың, Уралға килеп,
Яйыкты юл иткәнгә,
Иҙел, Үҙәнде алып,
Яйрап ҡуныш иткәнгә,
Көлө уртак бисәләй,
Ханды көндәш күрерме?
Булат ҡылысың танып
Күмһемәһә күкрәге,
Таһҡау* яһап, һүҙ асып,
Соғол менән һөйләрһең.

Һабрау һүҙен ишеткәс,
Шул төн Иҙеүкәй ат менеп,
Ысын яһау кейенеп,
Ун ҡорҙашын юлдашҡа
Апкиткән, ти, юл башлап.

IV. Иҙеүкәйҙең Тора бейгә килгәне,
ике арала бәхәс булғаны

Ай, көн йөрөп, ил гиҙеп,
Илде күреп, ир һайлап;
Шәғәле бейгә яу асып,
Күп йыл тынмай һуғышып,
Аҙаҡ сиктә миктәгән
Яйыҡ батырҙы алып;
Дәмми бейҙән[10] туҡмалған,
Ҡолаҡ, танау мөнтәлгән

Келәйле[11] батырҙы эйәртеп,
Иҙеүкәй килгән Тораға.

Иҙеүкәй килгәс Тораға,
Яҡын бармай ҡураға,
Аҡ тирмәгә яҡынлап,
Тыштан сәләм биргән, ти.
Тора бейҙең бер ҡоло
Шул саҡ сығып тирмәнән,
Ҡунаҡ итеп олпатлап,
Ат башынан алған, ти.
Иҙеү аттан төшмәгән,
Ҡулындағы теҙгенен
Бей ҡолона бирмәгән,
«Һыу башынан ат менеп,
Илдән килгән илсемен;
Бейҙең ажарын күрмәйсе,
Аттан төшмәҫ кешемен!» —
Тигәс, ҡол тирмәнән
Бейҙе алып сыҡҡан, ти.
Иҙеү аттан төшкән, ти,
Бейҙең ҡулын тотҡан, ти;
Үмәр баба ҡылысын
Иҙеүкәйҙә күргәс, бей
Аптырауға ҡалған, ти.

Иҙеүкәй:

— Көн менән төн һанаған
Айы үтеп, йыл тулған;
Йыл, миҙгелгә бүленеп,
Ир быуынын һанаған.
Күп быуындың эсендә
Кем ир булып үҫмәгән?!

Ат уйнатып Шиханда,
Мал түлләтеп Нарыҫта,
Толпар менгән Ҡотлоно[12],
Тай-тулаҡ ат мендереп,
Аймағын ҡорҙай туҙҙырып,
Йортон-ерен яндырып,
Ҡамҡа* тунын һалдырып,
Ҡырҡ ямау ҡыптыр тун
Иңбашына һалдырып,
Ҡая эсендә йәнлеккә
Байғош һунарсы ҡылып,
Аҙаҡ сиктә Урҙаға

Ҡолға биргән[13] быуын был.
Күп ҡандарҙы кистергән,
Күп һыуҙарҙы эстергән,
Күп йәштәрҙе түктергән,
Тернәкселде бейҙәрҙән
Малын муйырып ҡоллатҡан,
Бик борондан аҙамай
Уҙа килгән быуын был.
Быуын-быуын туҡрамай
Уҙа бара, йыл һанап,
Һәр быуындың эсендә
Бейе тыуа алмашлап;
Сабары йөрөй алдында
Юлына маяҡ ҡаҙап.

Бына, ҙур бей, мин һиңә
Туры килдем шуны уйлап:
Көн бөтмәһә, ай бөтмәç,
Ай бөтмәһә, йыл бөтмәç.
Йыллап быуын уҙыр ул,
Уға кеҙәү табылмаç.
Илдең шайҡан шаршыһы
Аҡкан ҡандар күпсетеп,
Баһат* яһап бейҙәргә,
Маяҡтарын муртайтып,
Бейен барын ҡалғытып,
Бер саҡ ҡыраң ҡылмаçмы?

Тора бей, үҙенә аҡыл бирергә теләгән йәш Иҙеүкәйҙе һанға һуҡмай, бейлегенә маһайып, былай тигән:

— Сауылдан ҡалған төпһәнән
Үрсеп сыҡкан ҡыуғындай,
Байлыҡ менән бейлек тә
Атаһынан балаға
Ҡала килә электән.

Тоҡомо бейҙән булмаһа,
Атаһынан ҡалған һуң,
Буйһонорға ант иткән
Иленән уға ҡарата
Мираç бейлек ҡалмаһа, —
Ҡылды ҡырҡҡа ярырҙай
Телле мәрҙәс булһа ла,
Ауыҙы ман ҡош тотор
Алғыр ҡашҡа булһа ла,
Тау-таш ауһа өçтөнә,

Ат башындай йөрәкле,
Тимер, ҡорос-булатты
Ҡамыр итер беләкле
Ҡашҡа батыр булһа ла;
Ел моронлап, емһенеп,
Ҡан көҫәгән бүреләй,
Булат тотоп, яу асып,
Сергеһенән ҡан кисеп,
Үҙе бейлек тапһа ла;
Быуын-быуын үткәндең
Яҙмыш уҙып, ҡан кисеп,
Үҙе бейлек тапҡандың
Йәлсеп аймаҡ ҡорғанын,
Илдә ырыҫ йәйгәнен
Ишетеп тә, күреп тә
Белгәнем юҡ донъяла.

Әле Иҙел, Нөгөштә
Яйыҡ, Эйек һыулаған,
Бөтә Урал буйлаған,
Тимер, ҡорос-булатты
Ҡамыр итер бар микән?
Илде ҡулға алырға
Төн йоҡламай уйланып,
Аттан төшмәй төн буйы,
Тибенгеһен тирләтеп,
Арҡа-ялан утынан
Ут утлатҡан бар микән?
Йөрәге ташып асыуға,
Сая алғыр бүреләй,
Аҙна йөрөп, аш еймәй,
Бер уҡталып ейгәндә,
Яңғыҙ үҙе бер ҡуйҙы
Ейеп бөтөр мыҡты ир
Был аймаҡта бар микән?

Батырмын, тип ат менгән
Сығыр юлын тапмаһа,
Яйыҡ менән Иҙелде
Билен быуып кисерлек
Илдә батыр бар микән?

Ҡош тырнағын тейҙермәҫ,
Күк ыласын типтермәҫ
Йылғыр ҡоштай, аймаҡта
Ер ҡуйынына инеүҙән
Һис бауырын һыҙлатмаҫ

Берәй ҡашҡа бар микән?

Быуын-быуын буйына
Хандан ханға йөрөгән,
Оҙон-оҙон юлдарҙың
Осона сығып етерлек,
Уралда ат уйнатып,
Атын һынап менерлек
Илдә батыр бар микән?

Башы һыйған юлаҡтан
Үтә сыҡҡан йәтсәләй,
Ил күңеленә үтерҙәй,
Ҡыртым* менән ил туплап,
Илде шаршы итерҙәй,
Ҡыраң яһап, ҡалғытып,
Данлы бейҙе ҡолатыр
Берәй ҡашҡа бар микән?
— Сауылдан ҡалған төпһәнән
Үрсеп сыҡҡан ҡыуғының,
Тал ҡаплаһа, үҫмәүен;
Урман ҡырыҡмай бей булған,
Йәнлек тотмай тун кейгән,
Барыр юлын белмәгән,
Үҙ ҡулы ман ат башын
Бер сағын да тотмаған —
Түҙгәк менән төпһәне
Айыра таный белерме?

Атаһынан мираҫҡа
Бейлек алған мырҙаның,
Үҙе ултырған иленән
Үҙенә башҡа тағы ла
Ил алдында һөйләгән
Ил теленән айырым
Бер һалмалай ит булһа,
Тимер, ҡорос-булатты
Ҡулында ҡамыр итерме?

Борон-борон, борондан
Ил өҫтөндә ике юл:
Береһе уның — яйырап,
Йәйләү-йәйләү аралап,
Майкы бейҙең[14] бүләге
Алтын сайғар — табаҡҡа;
Илдән айырым аш һалып
Һәрпәндәгән һөмөрөн

Ҡурайсынан уйнатып,
Ҡолас ташлап елгән юл;
Иле сығып һунарға,
Осҡан ҡоштоң күсенә
Ыласынын сөйгәндә,
Мин бей тигән бей мырҙа:
«Майҡы бейҙән бирелгән
Ҡошом минең ҡарағош», —
Тиеп, яңғыҙ бер үҙе
Ҡамҡа тунын саңлатып,
Һайҙаҡ атын тирләтеп,
Ҡара ҡошон сөйгән юл.

Береһе уның — ил менән
Бер ҡаҙанға аш һалып,
Бергә табаҡташ булып,
Бер ҡуй түгел, бишеһен
Бер ашауҙа бөтөрөп,
Илдең үткән шайҡанын
Уйнай-уйнай ҡурайҙа
Ҡулын болғап үткән юл;
Иҙел, Яйыҡ, Нөгөштән,
Аҡһа, көслө ағырҙай,
Ташһа, тау-таш ярырҙай,
Тиртеп ятҡан көрөндө,
Юлаҡ яһап йәтсәләй,
Олғаштырып йылғаға,
Ҡымтып ятҡан ярынан
Тулҡындырып, таштырып,
Бөтә ерҙе баҫтырып,
Ҡан таптарын йыуырға
Ҡуш беләген һыҙғанып,
Ирҙәр буйлап йөргән юл;
Илдә һаҡлыҡ ыласынды
Ҡарағошҡа сөйөргә,
Аттан төшмәй төн буйы
Тибенгеһен тирләтеп,
Арҡа-ялан утынан
Ат утлатып елгән юл.

Ошо һуңғы юл буйлап
Елә-сүке елгәндең
Бына береһе мин булам,
Һиңә аҙаҡ һүҙемде
Әйтә килгән ир булам.
Тамыры ҡалған урында
Сауыл үҫмәҫ тейһеңме?

Ыласын үҫкән Уралда
Батыр үсмәҫ тейһеңме?

Тора бейҙә ҡан ҡойған
Үмәр ҡашҡа булаты,
Ҡотло улы Иҙеүкәйҙең
Ҡулында уйнап, дошмандың
Ҡанына йөҙмәҫ тейһеңме?

Беймен тигән бейҙәрҙең
Йәй ҡояшы — сыуаҡҡа,
Йәйе ҡышҡа әйләнеп,
Ыжғырып буран уйнаған
Көнө килмәҫ тейһенме?

Ат тирләтеп килгән һуң,
Өйөнә килеп ингән һуң,
Ҡулымдағы булаттан
Күҙең алмай торған һуң,
Әйтә торған һүҙемде
Әйтеп бөтөп үтәйем:

«Ҡуян» йылын «лыу» менән[15]
Алыштырып йыл башын,
«Эт сыуағын» китәреп,
«Әбей сыуағын» сығарып,
Урал битен йылытып,
Атанан мираҫ бей алған
Ирҙең барын ҡыҙҙырып,
Түш йәйҙереп йөрөтмәй,
Ҡая таштар эсенә
Ярғанаттай һырғытып,
«Лыу» йылының таңында
Күтәрелгән сулпандай,
Атын менеп килгән ир —
Мин булырмын — Иҙеүкәй!

Тора бей:

Иҙеүкәй тигән атыңды
Ишетә беләм ҡолаҡтан.
Ат тирләтеп елгәнһең,
Миңә төбәп килгәнһең,
Ырыуыңдан бер илсе,
Ил һүҙене әйтергә
Мәрәй итеп һарайым,
Тоҫҡап тура килгәнһең.

Әйт һүҙеңде, тыңлайым,
Хәҙер ҡулдан килмәһә,
Кәңәш-төңәш итешеп,
Әйтер һүҙем уйлайым[16].

Иҙеүкәй:

— Атамдан алған мал өсөн
Барымта юллап килмәнем;
Һинән ырыуым һаҡларға,
Яуға сығып яҡларға,
Һаҙаҡ тотор ир һорап,
Тағы һиңә килмәнем!
Илем яуын асҡанда,
Дошман көсөн алалмай,
Илеңә ҡарай буҫҡанда*,
Бейлегеңә маһайып,
Яуыма кәртә булмаҫһың;
Асыҡ йөҙлө илеңдә
Үҙ бауырым тиешеп,
Йылы ҡуйын асҡандың,
Ҡыҙыл ҡанға күшеккән
Батырымды ҡосҡандың
Ҡуйыныны ҡымтытып,
Һалҡын ҡаршы алмаҫһың;
Көнө-төнө һуғышып,
Ҡаны кипкән батырға
Йылы һыуын биргәндең
Бейлегең мән йөҙөнә
Яман ҡара яҡмаҫһың;
«Уралым ул, бейем ул,
Атам, әсәм, илем ул», —
Тип талпынып килгәнгә,
Мал һуйып, ҡаҙан аҫып,
Көләс йөҙлө торғандың,
Ямғыр теләү уйы ман
Ҡаҙандарын һыуға атып[17],
Йылы ашын түкмәҫһең!
Урҙа хандан Уралға
Килеп аяҡ баҫыуға,
Йөрәгеңдә һаҡлаған
Уйың миңә әйтерһең!
Илде ханға һатыусы,
Ханды байман итеүсе
Яйыҡтағы Шәғәле,
Дәмми бей мән Ыршаҡҡа
Булат ҡылысым тоҫҡаһам:

Тешең ҡыҫып ятырһың!

Иҙеүкәйҙең был һүҙҙәрен ишеткәс, Тора бей нишләргә белмәй аптырап ҡалған. Шунан иҫен йыя һалып, уның әйткәнен үтәргә өҫтөнә алған. Ат-хат еткән ерҙән ҡунаҡтар саҡырып, аймағын йыйып, мал һуйып, ҙур туй яһап, Иҙеүкәйҙе ҡунаҡ иткән, бөтәһе алдында һүҙендә торорға ант иткән, ти[18].

Бер нисә көн ҡунаҡ булғас, Иҙеүкәй батырҙарын эйәртеп ҡайтып киткән. Юлда бер аҡланда туҡтап, ерле еренә ҡайтып халыҡты тупларға, Шәғәле, Дәмми, Ыршаҡ бейҙәргә яу асырға тиеп, кәңәш төйнәп, көн билдәләп, һәр ҡайһыһы үҙ йортона таралған, ти[19].

V. Иҙеүкәйҙең йәнә Һабрау ҡартҡа килгәне; Һабрауҙың ил зарын һөйләгәне; Иҙеүкәйҙең Дәмми бейҙе ҡыйратҡаны, Ыршаҡ бейҙең Иҙеүкәйгә баш һалғаны[20]

Иҙеүкәй йөрөп ҡайтҡан һуң,
Илдең серен белгән һуң,
Батырҙарҙы күргән һуң,
Һабрау ҡарттың янына
Барып уйын һөйләгән,
Һабрау уны хуп күргән,
Яу тупларға бергәләп,
Тота һалып ат менгән.
Оран һалып Уралға,
Халайыҡты күп йыйған.
Ҡая ташына менеп,
Килгән халыҡҡа ҡарап,
Һабрау һүҙен башлаған:

— Ай Уралтау, Уралтау
Кемгә ҡуныш булманы,
Даны киткән һылыуҙай,
Кемдән яусы килмәне,
Иҙеленән һыу эскән,
Ат уйнатып буйында,
Һылыу ҡыҙыны ҡосҡан
Ниндәй батыр булманы, —
Барын күргән Уралтау!
Ай Уралтау, Уралтау,
Балаларын һайратып,
Ҡошо ла һөйгән Уралтау;
Көсөктәрен сеңләтеп,
Йәнлеге һөйгән Уралтау;
Тәңкәләй япраҡ үҫтереп,
Ағасы һөйгән Уралтау!
Түркен киткән һыйырҙың

Ҡуңыр буға быҙауы[21]
Күҙ йәштәрен ағыҙып,
Үлән, ағас көйҙөрөп,
Һис ерекмәҫ юл һалып,
«Уралым» тип ҡайтҡан тау!
Барына төйәк булған тау,
Барына әсә булған тау,
Барына ата булған тау!

Уралда тыуған баланың
Теле сыға башлағас,
«Әсә» тигән һүҙҙән һуң,
Икенсеһе — «Уралтау»!
Утыҙ теше сайраған,
Бар һөйәге ҡыйраған,
Ите бөтөп, бар тәне
Тарамышҡа әйләнгән,
Йөҙҙән артыҡ йыл йәшәп,
Уралым тип көйләгән;
Ата-әсәһе үлгәндә
Иман теләп алланан,
Ҡанлы йәшен ҡоймаған
Һабрау ҡарт та тыуған тау,
Һабрау ҡарт та һөйгән тау!

Ай Уралтау, Уралтау,
Урал тигән данлы тау,
Күп ырыуҙы ыҙғытып,
Яу астырған шанлы тау!
Йылына ике түлләгән,
Аҡкоштай һылыу аҡ булып,
Йөнөнән өй кәпләгән,
Тиреһенән тун теккән,
Табын, табын туйында,
Ҡунағыңдың һыйында,
Тәкәләрен ит иткән
Һарығы күп Уралтау!

Бере мән бере йоп булып,
Күкрәгене һыҡтатып,
Сәскә үбеп, бал йыйған,
Илен балға туйҙырған
Бал ҡорто күп Уралтау!

Артынан һуҡмаҡ һыҙҙырмаҫ,
Алдынан кейек уҙҙырмаҫ,
Ҡырпыу тояҡ ҡоралайға

Ҡая үрсетеп, маһайтып,
Йәш балалай уйнатып,
Төйәк булған Уралтау!

Яҙҙың һөйөнөс ораны —
Ҡар һыуынан туйынған
Һары күҙәнәк, күк ҡырпыу,
Умырзая сәскәһе,
Ҡыҙарып сыҡҡан ҡояштың
Йылыһына ҡотайған
Япрағы күп Уралтау!

Түл йәйергә талпынып,
Осоп килгән ҡоштарға
Тирә-яғы тәңкәләй
Ҡырсын менән биҙәлгән,
Һаҙмыттарын һылыулап,
Екәне, ҡыуы теҙелгән,
Мөлдөрәп торған алдырҙай,
Күлдәре күп Уралтау!

Илде туфандай ҡаплаған
Дейеү пәрейҙе үрсетеп,
Ерҙең сәскә, ағасын,
Типһән, ҡая буйҙарын,
Һыу аҫтында тынсытып,
Зар илатҡан Шүлгәнгә,
Аҡбуҙ толпарын[22] менеп,
Диңгеҙ йөҙөп, яу асып,
Данлы Урал батырҙың[23]
Буйлап килгән һуҡмағы —
Беҙҙең данлы Уралтау!
Ете ырыуҙың[24] барына
Төйәк булған шанлы тау!

Иҙел, Нөгөш, Яйыҡты,
Үҙәк, Эйек, Ҡаҫмартты,
Алты имсәкле еләндәй, —
Барын берҙәй ағыҙып,
Балаһын күреп эйгәндәй,
Әсәләй һуғарып ил иткән,
Барына әсә булған тау!
Урал — илгә ата ул,
Урал — илгә әсә ул,
Уралға тел тейҙергән —
Ата-әсәһен көйҙөргән
Тыума бала, хәжә* ул.

Атаһын ата тимәгән
Илгә батыр булырмы?
Әсәһен әсә тимәгән
Илгә дана булырмы?
Ата ҡәҙерен белмәгән
Илдең ҡонон белерме?
Әсә ҡәҙерен белмәгән
Батырға ата булырмы?
Илен ҡан-яу баҫҡанда,
Атаһыҙ үҫкән уҡ юнмаҫ,
Иле яуға киткәндә
Әсәһеҙ үҫкән йөй текмәҫ.

Ай Уралтау, Уралтау,
Үткән көнөң уйлаһам,
Батырҙарың уҡталып,
Ҡорт илендәй тупланып.
Күрәм һаҡлап торғанын.
Ошо көндә күҙ һалһам, —
Эйәһе үлгән йорт һымаҡ;
Ҡылыс, һаҙаҡ тоторҙай
Батыр бөткән ил һымаҡ;
Тимә бере яусылап,
Ирһеҙ ҡалған ҡатындың
Ишеге асыҡ өй һымаҡ!

Борон үткән ҡан-яуҙың
Ҡаны тамып миңләнгән
Тупрағынан яралған,
Уралына һыҡтанған
Бер батыры юҡмы ни?
Дейеүгә яу асҡанда,
Бер үҙе биш күренгән,
Алдына килгән дошмандың
Һанын һанап тормаған,
Тыуға сөйгән ҡыйғырҙай
Ас бүреләй уҡталып,
Яуын ҡырған йотоноп,
Урал батырҙай ир булып
Тыуған батыр юҡмы ни?

Һөрән һалып яу асҡан,
Ҡылды ҡырҡҡа ярырҙай
Теле майҙай иреткән,
Бөтә эштә сер тотҡан,
Уйлағанда таш йотҡан,

Ата ҡонон юллаған,
Ил намыҫын һаҡлаған,
Уралдан буҫкан дейеүҙең
Гөбөрлө ҡылып батшаһын,
Шәрә һөлөк яһап дейеүен,
Бөтә Уралды ҡотҡарған
Сура батыр улындай
Бер етем ир[25] юҡмы ни?

Һабрау ҡарттың әрнеүле һүҙҙәрен ишеткәс, бөтә халыҡ уның алдына килеп, Урал ҡаяһын үбеп, илде бирмәй һаҡларға, ил һатыусы бейҙәрҙе илдән ҡыуырға ант иткән. Шул саҡ Иҙеүкәй, аранан сығып, яуға барыр батырҙың бөтәһенә ҡарата үҙенең ҡырҡа һүҙен әйткән:

— Яуға барған батырҙың
Кәпәсе берлек — тиң түгел[26],
Яу серене тотмаҫтай
Ауыҙы асыҡ — ир түгел;
Яу күсене күргәндә,
Бәпкә йөнөн ҡалҡытып,
Еләҫ иҫкән елдә лә
Шаулап торған уҫаҡтай,
Йөрәктәре ҡалтырап,
Яуҙан буҫыр ир булһа, —
Яуға барыр ир түгел;
Типһә, тимер өҙөрҙәй,
Сал бөркөттәй беләкле,
Һис бер шауҙан өркмәҫтәй
Булмаһа ҡуш йөрәкле, —
Яуҙа батыр ир түгел.
Иҙеүкәйҙе тыңлағас,
Бары атҡа менгән, ти:
Сыбар йөрәк ирҙәрҙең
Берен ҡуймай Иҙеүкәй
Аранан сүпләп түккән, ти.

Урал яғалай иленән —
Иҙел, Йайык буйынан —
Йайык, Келәйле батырҙар
Билге төйгән урынға,
Яу эйәртеп бары ла,
Бере ҡалмай килгән, ти.
Яуға сабыр юлдарҙы
Иҙеү шунда билдәләп:
Келәйлене мең башы*,
Туҡһан, Сәфәр, Аҙнайҙы,
Ҡаҫкын, Бикҡол, Ҡаныҡайҙы[27]

Мең эсендә йөҙ башы*
Итеп атҡа мендергән;
Дәмми бейҙе ҡыуырға,
Үҙен бәйләп алырға
Тигән уйын белдергән.

Яйыҡ батырҙы мең башы,
Туғыҙ улын йөҙ башы
Итеп, Тора бей сигенән
Ыршаҡ бейгә[28] ебәргән.

Ике меңен оҙатҡас,
Илдә ғауға ҡуҙғатҡас,
Ҡан ерәненә[29] менеп,
Алты батыры — йөҙ башы,
Үҙе булып мең башы,
Атаһы байман торған ер,
Үҙе уйнап үҫкән ер —
Нарыҫ тауына ҡарап
Яуы менән киткән, ти.

Иҙеүкәй яуы килерен,
Иҙел, Яйыҡ ҡыҙырып,
Илдә яусы йыйғанын,
Атаһы ырыуын былерҙан
Яулап атҡа менеүен
Тора бейҙән аҫтыртын
Дәмми бей мән Ыршаҡ бей
Оран алып торған, ти.
(Ыршаҡ ман Дәмми бей
Әллә ҡасан ил йыйып,
Батырҙары ат менеп,
Яуға тайяр торған, ти.)

Айҙар буйы яу булған,
Ике яҡтан яусылар
Иҫәп-һанһыҙ күп үлгән.
Дәмми яуы түҙмәгән,
Буҫыу яғын ҡараған.
Ҡошҡа сөйгән ыласындай
Ҡан һауҙырып күҙенә,
Асыу туплап йөҙөнә,
Иҙеүкәй ярһып уҡталған,
Дәммиҙе ул эҙләгән,
Ҡыраң ҡылып бар яуын,
Бейҙе бәйләп алған, ти.

Келәйле мән тап килеп,
Дәмми бейҙең аймағын
Нарыҫ тауға йыйған, ти.
Нарыҫта ҙур туй ҡылып,
Бейҙең малын һый ҡылып,
Һәр ырыуҙың башына
Йөҙ баштарын баш ҡылып,
Бөтә яуҙы бер итеп,
Ыршаҡ бейгә киткән, ти.
Яйыҡ батырға бирешмәй,
Яуҙа алғыр булһа ла,
Аҙаҡҡы һуң яуында
Яйыҡ батыр үлһә лә,
Яйыҡ батыр улдары
Һис тә яуҙан буҫмағас,
Иҙеүкәй килеп ҡушылғас,
Ыршак бей ҙә түҙмәгән,
Үҙен үҙе йыуатып:
«Атаң-бабаң бей булһа ла,
Нишләйһең, тоҡомоң ҡор булғас?
Ҡулыңда бейлек булһа ла,
Нишләйһең, яуың хур булғас?
Бөркөт тә, бүре типһә лә,
Ҡаҙға ла сөйөр ҡош түгел;
Ырыуы ла бөткән булһа ла,
Иҙеүкәй ҙә буш ир түгел;
Атаһын яҙмыш хур кылһа ла,
Бар иргә лә яҙмыш бер түгел»
Тигән уйын уйлаған;
Ян керешен бушатып,
Уҡ-һаҙағын сорғотоп,
Яуын аттан төшөрөп,
Иҙеүкәйгә баш һалған.

Иҙеүкәй:

— Шоңҡар ҙа осҡан яланда
Ябалаҡҡа, бейем, ем теймәҫ!
Ыласын да сөйгән ҡаҙ күсе
Талпынып та осоп мандымаҫ!
Башыңды ла эйеп килгәнһең, —
Булат та ҡылысым йән ҡыймаҫ! —
Тиеп, бейҙе ҡотҡарған;
Бейҙең аймағын йыйып,
Батырҙарын баш ҡылып,
Күп көн шунда уҙғарған.

VI. Туҡтамыш хандың Иҙеүкәйҙе Һарайға баш бей итеп ҡуйғаны

Туҡтамыш хан Урҙала
Был хәлдәрҙе ишеткәс,
Юрматы, Ҡыпсаҡ, Ҡатайҙы,
Тамъян, Табын батырҙы
Кәңәшсе иткән һарайҙа;
Ҡотло менән Иҫәнде
Ҡош сөйөүгә далала
Ҡошсо иткән тағы ла
Үҙе йөрөгән һунарҙа,
Һабрауҙы саҡыртып,
Менәренә ат биреп,
Йөрөрөнә яй ҡуйып,
Ҙур туй булһа Урҙала,
Килеүен уның шарт ҡылып, —
Уралдан ҡол алмаҫҡа
Бары алдында һүҙ ҡуйған.
Урҙала хан янында,
Ҙур бей итеп ҡуйырға,
Һабрауҙы ебәреп,
Иҙеүкәйҙе саҡыртҡан.
Иҙеүкәй, хан саҡыртҡас,
Һабрау ман уйлашып,
Урҙа ханға барған, ти;
Атаһы ман Иҫәнде,
Уралдан киткән батырҙың —
Барыһын да күргән, ти;
Һарайҙағы серҙәрҙе,
Туплап яткан уйҙарҙы,
Батырҙарҙың күбеһе
Хан ҡушҡанса эшләүсе,
Илде йөрөп талаусы
Икәнлеген барының
Һорашып, күреп белгән, ти.

Үҙе уйын берәүгә
Әйтмәй, йәшерен сер тотоп,
Эштең яйын белергә,
Яман, яҡшының барын
Үҙ күҙенән үткәреп,
Ашы юҡҡа аш биреп,
Туны юҡҡа тун биреп,
Ат кәрәккә ат биреп,
Үҙенә юлдаш итерлек,
Уйҙа серҙәш булырлыҡ

Ирҙәрҙе лә тапҡан, ти.

Ил аралап йөрөгән һуң,
Илдә күп сер белгән һуң,
Урҙаға кире ҡайтҡан һуң,
Унда бер аҙ торған һуң,
Ат өйрәтеп менеүҙә,
Һунарҙа ҡош сөйөүҙә,
Һүҙгә сәсән булыуҙа
Ханға егет оҡшағас,
Хан саҡыртып алған, ти.

Туҡтамыш:

— Ай, егетем, саҡырғас,
Урҙама төбәп килгәнһең,
Һарайҙа һин ҡалырһың,
Яурындары уҡалы,
Алтын һабаҡ төймәле
Ҡамҡа тундар кейенеп,
Көмөш ҡәмәр быуырһың!
Тәкәүеренә бәйләнгән
Бауы тора һум алтын,
Аҡ шоңҡар ҡош бирермен;
Эйәр ҡашына ултыртып,
Йәйен килеп түлләгән
Ҡош күсенә сөйөрһөң!
Ҡуян ботло ҡаратҡа
Аҡыҡ ҡашлы, ҡумлы эйәр
Һалып тағы менерһең!
Ил өҫтөнә яу килһә,
Яуыма ҡор башы булып
Яуға ҡаршы сығырһың!

Хан һүҙене ишеткәс,
Ҡара диңгеҙ буйында
Илен талап, ҡан эсеп,
Үҙ иленә һыймайса,
Туҡтамыш ханға килеп,
Баш бей булып Урҙала,
Хан ҡыҙыны алам тип,
Өмөтләнеп йөрөүсе
Сәләхи быға тарһынған.

Хандың бар өс балаһы:
Ҡадирбирҙе[30] — олоһо,
Ынйыбикә — уртаһы,

Кинйәбикә[31] — кинйәһе.
Ынйыы сыҡһа яланға,
Сәләхи уны һағалап,
Ханға кейәү булырға
Ынйыһына ымһынып,
Һис тә ҡалмай йөрөгән, ти.
Ынйыы булған бик иркә:
Уйын-көлкө — кис, иртә;
Алтын, ебәк — кейеме.
Бәйләмәгән ҡолондай,
Бер урынға биш баҫып,
Түшен-башын тертәйтеп,
Сәләхи күңелен елкетеп,
Иҫе-дәрте, белгәне —
Бары уйын булған, ти.

Ханды, нисек булһа ла,
Кире ҡағып ҡарарға,
Иҙеүкәйҙе һарайға
Ҡорбаш итеп алмаҫҡа,
Ханға ҡарап Сәләхи
Былай тиеп һүҙ асҡан:

— Ай, оло хан, оло хан,
Үҙең белмәҫ нимә бар
Уҙа килгән быуында.
Алтын тигән ҙур Урҙа
Аҡ Урҙаға ҡалғанын
Беләһең бит, оло хан! [32]
Аҡ Урҙаңды тирәләй
Яуҙар ҡубып торғанын
Һиҙәһең бит, оло хан!
Ҡандар кисеп сыҡмайсы,
Бейҙән бейгә барырға
Юл табалмай ҡайтыусы
Илселәрең барлығын
Беләһең бит, оло хан!
Уралдан ирҙәр алһаң да,
Һарайҙа бей ҡылһаң да,
Атҡа менгән халыҡтың
Аттан төшмәй йөрөүен,
Һиңә тоҫҡар ҡылысын
Һаман ҡынға тыҡмауын
Ишетеп тә, һиҙеп тә
Тораһың бит, оло хан!

Шундай саҡта һарайҙа

Ханы менән бейҙәрҙең
Илде бергә тупларҙай,
Яуға ҡаршы торорҙай,
Илде ҡулда тоторҙай
Аҡылы кәрәк, оло хан!
Илеңә килгән Иҙеүкәй
Һыналмаған, үҙе йәш.
Урҙа һынлы һарайҙа
Буҙ баланы бей ҡылыу,
Бөтә яуға баш ҡылыу
Ҡулай булмаç, оло хан!

Был һүҙҙәрҙе ишеткәс,
Сәләхи уны кәмһеткәс,
Аяҡҡа баçҡан Иҙеүкәй,
Һүҙ башлаған Иҙеүкәй:

— Ай, оло хан, һүҙ булһын,
Илем, көнөм һау булһын:
Шәрә тыуҙым әсәнән,
Уралым кейем кейҙерҙе;
Үҙ ҡуйынында үçтереп,
Ыласындарын сөйҙөрҙө;
Йәш булһам да, ат мендем,
Ҡулыма һаҙаҡ тотторҙо.
Уралымды йәмләгән,
Үткән көнөн йырлаған,
Шайҡандарын һайраған,
Һандуғасы — ҡошона
Ирек бирмәй яçҡыған
Бөтә йыртҡыс ҡыйғырға,
Малын ҡырған бүрегә,
Алпан-толпан йәйәүләп,
Умарта ватҡан айыуға
Тоçҡап һаҙаҡ аттырҙы.

Ат уйнатып үçкән һуң,
Ил аралап йөрөгән һуң,
Уралымды атам тип,
Дүрт йылғаһын әсәм тип,
Шишмәләрен тыуасам* тип,
Нимәрәләй* күреп урманын,
Ейәнсәләй — ҡоштарын,
Ете яттай* — йәнлеген, —
Барын таныып белгән һуң,
Һаҙаҡ атмай туҡтаным.
Уралымда үçкәнде

Бауырым тип белгән һуң,
Булат алып ҡулыма
Атым менеп, яу сабып,
Уралыма ҡул һуҙған —
Барын дошман тип белеп,
Шуға ҡарай уҡ аттым.

Ай, оло хан, оло хан,
Илемдә ҡаҡһыр түгелмен;
Бөйҙә* тотҡан ҡулына
Юлбаҫар ир түгелмен;
Урын тапмай йөрөргә
Тыума бала түгелмен!

Ҡолаҡсындай сүл бүреһен,
Ала ҡанат ҡыр ҡаҙын,
Ҡояш төҫөн ашаған
Аҡһыл саптар төлкөһөн,
Боҫор урын тапмаған,
Еҥ осона етмәгән
Ҡыҙыл сикә ҡуянын,
Тал ҡыуаҡтан зарыҡҡан
Анда-һанда ҡош-ҡортон,
Тик һыуыры, саҥҡылдап,
Типһәненә шаҥ биргән,
Ҡыҙарып ятҡан ҡом-ерен —
Береһен ерһеп килмәнем!

Шыр урманда маһайып,
Алпанлаған айыуы;
Һылыу ҡыҙҙай биҙәнгән
Ҡара бауыр төлкөһө;
Кем уҙарҙан һайраған
Ағас һайын ҡош-ҡорто;
Һарайҙағы хан һымаҡ,
Ҡаяһында бөркөтө;
Алдынан ҡош уҙғармаҫ
Күк ҡарсыға, ҡыйғыры;
Мөлдөрәп торған күлендә
Ҡарасайы, өйрәге;
Йырсыһына ҡушылып,
Һылыу ҡыҙ ман ярышып,
Моҥон бөрккән ҡурайы;
Тулы ҡойроҡ, ялбыр ял,
Өйөр һаҡлар айғыры, —
Бары бергә маҡтаған
Байман табыр илем бар!

Армыт-армыт япраҡлы
Урал тигән тауым бар.
Уны ташлап нишләйем?!
Арыҫландай беләкле,
Ҡарсығалай йөрәкле
Батыр үҫтергән ете ырыу —
Алмаштырмаҫ илем бар!
Уны ташлап нишләйем?!
Оло башың кесе итеп,
Һин саҡырғас, килдем мин;
Ат тирләтеп, ил ҡунып,
Урҙаң йөрөп күрҙем мин;
Кем ҡорһағы күпсегән,
Кем йөрәге күмһегән,
Кем һөйәге билсәйгән, —
Үҙем йөрөп күрҙем мин;
Алтын Урҙа, Аҡ Урҙа,
Аҡ Урҙа ла — ҡалғышып,
Тороп ҡалған бер урҙа;
Урҙала ла сәркәшлек
Ни икәнен белдем мин.
Инде ҡунаҡ булдым мин,
Әйтер һүҙем бөттөм мин,
Ат эйәрләп ҡуйҙым мин,
Аман-иҫән, һау булың,
Үҙ юлыма киттем мин, —

тип, һүҙен ҡырт киҫеп, сығып китә башлағас, хан Иҙеүкәйҙе туҡтатҡан да уны баш бей итеп ҡуйырға тигән фарманын биргән, ти.

VII. Иҙеүкәйҙең баш бей булғаны, ғәҙел хөкөмсө булып танылғаны

Берҙән-бер көндө һарайға ат етәкләп — дүрт кеше, бер бала етәкләп — ике ҡатын, бер ҡош өсөн ғауғалашып, ике һунарсы килгән. Туҡтамыш хан быларҙың дәғүәләрен хәл итеүҙе яңы баш бейе Иҙеүкәйгә тапшырған.

Хан алдында, һарайҙағы барлыҡ бейҙәр алдында Иҙеүкәй тегеләрҙе берәмләп һорашҡан, дәғүәләрен тыңлаған. Тәүҙә ат етәкләп килгән дүртәүҙең береһе әйткән.

— Атанан беҙ биш туған
Тороп ҡалған ир инек;
Мираҫ булған бер атты,
Шыбаға тотоп, үҙ-ара
Бишебеҙгә бүлгәйнек.
Аттың бер арт аяғы
Аҡһаҡ ине ыуанан —
Уныһы тейҙе Кинйәгә;

Башы тейҙе олобоҙға;
Һау ҡалған өс аяғы
Тейҙе беҙҙең өҫөбөҙгә.

Бына бер көн атыбыҙ
Айһыҙ ҡараңғы төндә
Барып төшкән игенгә.
Иген эйәһе тотоп,
Түләү килде биш һумға.

Берәр һумды түләүгә
Ағабыҙ күнмәй арала:
«Аяҡ алып бармаһа,
Баш йөрөмәй һис ҡайҙа!
Түләгеҙ һеҙ үҙ-ара», — тип,
Түләүҙән ул баш тарта.

Бына һеҙҙән, оло хан,
Туры хөкөм һорайбыҙ,
Һеҙҙең хөкөм буйынса,
Игенсегә түләйбеҙ.

Быны тыңлап бөткәс, башҡа бейҙәр: «Ат уртаҡ булғас, уртаҡ түләргә инде», — тип, үҙ-араһы кәңәшләшә башлаған икән, Иҙеүкәй ултырған еренән ҡалҡа биреп, үҙ хөкөмөн әйткән, ти:

— Ашайым тип ыуа аяҡ
Үҙе башлап атламаҫ;
Ыуа аяҡ, янбашҡа
Ашаһа ла ит ҡунмаҫ.
Боронғолар һүҙе бар:
«Аҡылһыҙ баш аяҡҡа
Тынғы бирмәҫ бер ваҡыт».
Шуға күрә баш эйәһе —
Һеҙҙең оло ағайығыҙ —
Ике өлөш түләһә лә,
Булмаҫ, тимен, һис наҡыҫ.
Ауырыу аяҡты һөйрәүсе —
Аҡыллы баш, һау аяҡ.
Шулай булғас, кинйәгеҙҙең
Түләмәҫкә хаҡы бар.
Иҙеүкәйҙең хөкөмөнә
Хан да риза булған, ти,
Шулай итеп түләргә
Барына бойороҡ биргән, ти[33].

Шунан инеп, ике аусы

Үҙ дауҙарын һөйләгән:
— Беҙ икебеҙ — Урҙала
Иң дан алған аусыбыҙ.
Ау ауларға далала
Типһән, күлде бүлгәнбеҙ.

Минең ерҙән бер туғаҙаҡ
Осоп китте кире яҡҡа.
Шуны күреп, был аусы
Уғын атҡан туғаҙаҡҡа.
Ул атмаһа, мин ҡошто
Күҙҙән яҙлыҡтырмайса,
Ата һалып ала инем,
Минән алыҫлашҡансы.

Инде үҙегеҙ беләһеҙ
Һунарсылыҡ йолаһын:
Табыу минән, атыу унан,
Табыш уртаҡ булаһын.
Хан бейҙәре — вәзирҙәр
Өнһөҙ тороп ҡалған һуң,
Туҡтамыш хан хөкөмдө
Иҙеүкәйгә тапшырған.

Иҙеүкәй:

— Ерҙе бүлгән булһаң да,
Һауа — уртаҡ, аусылар.
Шулай килгәс дау менән,
Хөкөм ҡылмай ярамай.
Бер шартым бар, аусылар:
Осҡан ҡошто ата алыу —
Мәргәнлектең билдәһе;
Үҙ балаһын алып сығып,
Уға ҡошто тоттороп,
Башын ҡырға сәкәйтеп,
Ике йөҙ ҡуһандан* тороп,
Ҡоштоң күҙен сәп итәр.
Атҡан саҡта яҙлыҡһа,
Йә балаға тейҙерһә,
Башы менән ҡон түләр.
Шундай мәргән булмаһа,
Осҡан ҡошто ата алмаҫ,
Һинең даулап йөрөүең
Ҡолаҡҡа алыр дау булмаҫ.

Сәләхи:

— Былдай мәргән донъяла
Һис бер тыуып үҫмәгән.
Оан[34] ҡалаһы вәзиргә
Иманлы бул тигәндә,
Данлы Ғәли батырға[35]
Башыма уғың тейҙермәй,
Кәпәсемде атып сөй,
Кираматың күрәйем,
Шунда динең хаҡ тиеп,
Динеңә мин инәйем,
Илемә алап һалайым, —
Тигән һүҙгә баҫынып,
Һаҙағын Ябраил[36] тоҫҡатҡан, —
Ғәли батыр батырлыҡ
Ҡыла алмай аптыраған, —
Тигән һүҙҙе ишеткәс,
Хандар, бейҙәр ҡул ҡуйып,
Булмаҫ шарт, тип шаулаған.
Иҙеүкәй һүҙен һүҙ итеп,
Туғаҙаҡты ҡулға алып,
Шундуҡ һарайҙан сығып,
Бер ҙур майҙан йыйҙырған;
Ҡошто биреп берәүгә,
Һаҙаҡ алып ҡулына,
Бер һөйәмдәй ҡош башын
Тотоусының үҙенән
Сәккәйттереп ҡуйған, ти;
Янға һалып һаҙағын,
Халыҡҡа ҡарап былай тип,
Ҡошҡа тоҫҡап атҡан, ти:
— Ғәли ҡурҡһа алаптай,
Кәпәс сорғоп атыуҙан,
Уралда үҫеп ҡош атҡан,
Ат уйнатып дан тотҡан,
Йөҙөк ҡаштай ҡош күҙен
Аҡтарғансы атыуҙан
Иҙеүкәй ҡурҡмаҫ һис ҡасан, —
Тиеп тоҫҡап атҡан, ти[37].

Һаҙаҡ ҡоштоң күҙенән
Өңөп сығып киткән, ти.
Ханы, бейе, килгән халыҡ
Һүҙһеҙ, тынһыҙ шаҡ ҡатып,
Аптырауға ҡалған, ти.

Халыҡ алдында шул ерҙә

Бер баланы етәкләп,
Килгән ике ҡатындың
Дауын һорап, Туҡтамыш
Хөкөм ҡылып бирергә
Иҙеүкәйгә ҡушҡан, ти.

Ҡатындарҙың берәүһе:
— Алты айлыҡ сағында
Ошо балам йәйләүҙән
Бер кис ғәйеп булғайны.
Тап ике йыл тигәндә,
Туғай буйлап күс юлдан
Йәйен йорттан ҡайтҡанда,
Сағыл аша түтәнән
Ошо ҡатын бала мән
Миңә килеп осраны.
Ул бала бит минеке,
Сәсен уның аралап,
Ҡолағыны ҡарағыҙ:
Ҡот ҡойғанда май сәсрәп,
Бешеп ҡалған миңе бар, —
Тип, үҙ дәғүәһен әйткән, ти.

Икенсеһе тағы ла:
— Бала минең үҙемдеке,
Ирем үлгән сағында,
Буйҙа тороп ҡалғайны.
Үҙ бауырым балама
Бынау яуыз бер ҡатын
Юлда килеп уҡталды.
Бирмәй китһәм, тағы ла
Ас бүреләй үкереп,
Тирә-яҡҡа шау һалды.
Бына шуға аптырап,
Һеҙҙән бер хөкөм һорап,
Бынау яуыз ҡатынға
Яза биреүҙе теләп,
Һеҙгә төбәп килгәйнем, —
Тиеп һүҙен әйткән, ти.
Ике ҡатын икеһе лә,
Бала төҫөн үҙенеке
Икәнлеген аңлатып,
Билдәләрен әйткән һуң,
Хан, вәзирҙәр аптырашып,
«Йә, Иҙеүкәй!..» тигәндәй,
Уға бағып ҡалған, ти.

Иҙеүкәй булат ҡылысын
Ҡынынан һурып сығарып,
Баланы ҡашына алған да:
«Юғалттым, тип әйтеүсе,
Төҫө, башын баланың
Бөтә билдәһен белә.
Бала минеке тигәне
Бала төҫөн үҙенә
Оҡшатыу мән тағы ла
Унығы һымаҡ күренә.
Шуға күрә баланы
Икегеҙгә уртаҡлап,
Бүлеп бирмәксе булам», —
Тип ҡылысын күтәргәс,
Бала юғалттым тиеүсе,
«Ай, балам!» тип, һығылып,
Һушһыҙ ауған шул саҡта.
Бала үҙемдеке, тип
Бирмәй торған был ҡатын,
Йөрәге лә һыҙламай,
Үҙе һис тә ҡаушамай,
Баҫып торған шул саҡта.
Иҙеүкәй шундуҡ ҡылысын
Кире тыҡҡан ҡынына;
Ҡашындағы баланы
Ала һалып ҡулына,
Йәшен һөртөп битенән,
Тәтәй биреп ҡулына,
Хан алдына килгән, ти;
Халыҡҡа ҡарап былай тип,
Үҙ хөкөмөн әйткән, ти:
— Аҙаматтар, был бала
Тапҡан ҡатынға тейә:
Күрҙегеҙ бит барығыҙ ҙа,
Үҙ бауыры булғанға,
Алда үлем күргәнгә
Йөрәге һыҙлап, түҙәлмәй,
Һығылып төштө иҙәнгә[38].
Хәҙер серҙе асырға,
Эштең төбөн белергә
Мин барамын тегеһенең
Йәшәп ятҡан еренә.
Унын был баланы
Урлап алған икәнен
Шунда төпсөп белгән һуң,
Ул ҡатынды йортонда,
Үҙе тыуған ерендә,

Ырыуын йыйып, майҙанда
Дарға аҫып китәмен, —
Тигән һүҙҙе ишеткәс,
«Балам» тигән был ҡатын
Шунда серҙе асҡан, ти:
— Юҡ, мин был баланы
Һатып алдым таулыҡта.
Йыл ярымдан артыҡтыр,
Аҫыраным ҡышлыҡта.
Ҡатын булып ир ҡуйынында
Һис бер бала тапманым,
Ҡатын ҡором үтеп бара,
Бала тәмен татыманым.

Илап әйткәс үҙ ҡайғыһын,
Ул ҡатынды Иҙеүкәй
Ҡотҡарырға булған, ти.
Бала һатҡан кешене
Таптырырға ҡушҡан, ти.
Хан да быға ҡул ҡуйып,
Эҙләүселәрен йыйып,
Был ҡатынға эйәртеп,
Барын шундуҡ оҙатып,
Хөкөм эшен бөткән, ти[39].

VIII. Сәләхиҙең Иҙеүкәйҙе ошаҡлағаны, Ханбикәнең төш күргәне, Һабрау ҡарттың юрағаны

Һарайҙа торған һайын Иҙеүкәйҙең абруйы арта барған. Бәйгеләрҙә ат сабыштырғанда, ерҙән балдаҡ алыуҙа, көрәштә, уҡтан атыштарҙа берәүгә лә ал бирмәгән. Етмәһә, хан ҡыҙы Ынйыбикәнең, Иҙеүкәйгә ғашиҡ булып[40] , һунарға бергә сығып йөрөүенә Сәләхиҙең эсе ҡайышҡан. Сәләхи, хан менән Иҙеүкәйҙе ыҙғыштырыр өсөн, төрлө юлдар эҙләгән.

Берҙән-бер көндө Сәләхи ханбикә янына килгән дә былай тип һөйләгән:

— Бикәм, һин ни уйлайһың?
Дана үҫкән ҡыҙың бар,
Хәзәр* ханы улына
Һорай торған уйы бар.
Каруан-каруан ҡыҙыл мал,
Өйөр-өйөр йылҡы алып,
Баш бей менән хан улы
Килә тигән хәбәр бар.

Ҡыҙың күҙен алдырған,
Иҙеүкәйгә алданып,

Ҡалым-мaҙар түләтмәй
Сыҡмаҡ була эйәреп.
Ысын булһа был хәбәр,
Һарайға хурлыҡ түгелме?
Урҙа һынлы ҙур ханға
Байлыҡ юйыу түгелме?

Был һүҙҙәрҙе ишеткәс,
Ханбикәнең төҫтәре
Бер ҡыҙарып, бер уңарған.
Ни әйтергә белмәйенсә,
Урынынан ҡуҙғалған.

Хан ултырған аулаҡта,
Йыуынышып арыҡта.
Ҡыҙарынып, бүртенеп,
Хан янына ханбикә
Барып сыҡҡан шул саҡта.
Күрмәгәнде күрҙем, тип,
Үҙ уйыны төш итеп,
Ханға һөйләй башлаған:

— Ханым, йоҡлап ята инем,
Бер яман төш күрҙем дә,
Йөрәгем һуғып уяндым,
Үҙ-үҙемә ышанмай.
Ян-яғыма ҡарандым.
Күп ултырҙым уйланып,
Уйым етмәй ҡалғынып,
Ынйыҡай тип саҡ ҡына
Һөрән һалып ҡуйманым.
Ынйының бер тар йортта
Йоҡлап ятҡанын күрҙем;
Муйынына уралған бер
Аждаһа йылан күрҙем.
Ҡысҡырырға өнөм юҡ,
Әрсәләргә кемем юҡ,
Һиңә йүгереп килгәйнем,
Һине тағы хур күрҙем:
Һарайҙа намаҙ уҡыйһың, —
Башың яланғас күрҙем;
Тағың* торған ерендә
Бик яман бер уй күрҙем.
Уй эсендә ҡуҙ яна,
Кемдер ҡуҙға тын өрә,
Һинең таҡты шул ҡуҙға
Утын итмәксе була.

Ҡурҡыуым шулдыр, оло хан,
Был ни булыр, оло хан?

Туҡтамыш:

— Ай, ханбикәм, был төшөң,
Шайтан төшө булмаһа,
Бик ҡурҡыныс төш икән.
Һарайымда дошманлыҡ
Ҡылған әҙәм бар микән?

Ханбикә:

— Һарайҙағы баш бейең
Ҡулын һала ҡыҙыңа, —
Беләһеңме, оло хан?
Ҡыҙың уға кейәүгә
Сығам тиһә, ҡарыуға
Ужарың ни, оло хан?
Иҙеү алам тигәндә,
Илгә алап* һалғанда,
Талаш-тартыш киткәндә,
Ни уйың бар, оло хан?
Минең бөгәсә күргән төш:
Һинең салмаң осорған,
Ҡыҙҙы ураған ҙур йылан —
Шул булмаһын, оло хан.

Туҡтамыш:

— Ынйыға ҡул һалғанын
Тәү ишетеү, ханбикә.
Ынйы барам тигәндә,
Балаға ужар булырлыҡ
Олпатым бар, ханбикә.
Иҙеүкәй, ҡыҙҙы алам, тип
Алап һалһа Урҙаға,
Кәңәш-төңәш итмәйсә
Әйтеп булмай, ханбикә.
Уралдан килгән ҡарт йырсы,
Күпте күргән ҡарт кеше —
Һабрауҙы саҡыртып,
Һинең күргән төшөңдө
Юратайыҡ, ханбикә, —
Тиеп икәү уйлашып,
Һабрауҙы саҡыртып,

Юратырға булғандар…[41]

Бер нисә көн үткән һуң,
Хан ҙур туй йыйған, ти.
Туй таралғас, Туҡтамыш,
Саҡырып алып бейҙәрен,
Ханбикәнең төшөнә
Барына ҡарап һөйләгән,
Төштө юрап биреүҙе
Һабрауҙан һораған.

Һабрау төштө тыңлаған,
Былай тиеп юраған:
— Ынйыны күреү тар йортта
Һарайҙа баш китерлек
Алдыҡ тулыу, оло хан.
Уны ураҡкан аждаһа —
Иленә дошман берәүҙең
Ҡыҙың һөйөү, оло хан.

Таҡ аҫтында уй күреү —
Яҡшыны яман күрһәтеп,
Ҡыртым менән көн күреп,
Ике йөҙлө йөрөүсе
Кешенең эше, оло хан.

Таҡ аҫтында ҡуҙ күреү —
Һарайыңда сер йыйған,
Күңелеңде арбаған
Иң яҡының берәүҙең
Дошманлығы, оло хан.

Намаҙ уҡыр сағыңда
Башың яланғас ҡалыу —
Һин уйламаҫ берәүҙең
Тағың алыуы, оло хан.

Был юрауҙы ишеткәс,
Хан, һаҡалын һыпырып,
Аптырауға ҡалған, ти.
Был кешене белергә,
Һарайынан ҡыуырға,
Тиеп ҡарар ҡылған, ти.

IX. Ғәнәкәнең ҡасып бала тапҡаны, Туҡтамыш хандың уны эҙләткәне[42]

Хан үткәргән ҙур туйҙа һарай ҡыҙҙары ла булған. Сорнайсылар сорнай уйнағанда, ҡыҙҙар бейегән, йыр йырлаған. Араларында Ғәнәкә исемле бер ҡол ҡыҙы Иҙеүкәйҙе күреү менән ғашиҡ булған.

Иҙеүкәй ҙә, быны күҙләп тороп, ҡыҙға килеп һүҙ ҡушҡас, икәү-ара һөйләшеп яҡын йөрөй башлағандар, ти.

Ғәнәкә бик аҡыллы,
Үҙе серле булғанға,
Иҙеүкәйҙе Ынйыы ла
Һәр саҡ һөйөп йөрөгәнгә,
Иҙеүкәйҙе һөйөүен,
Иҙеүкәй һүҙ биреүен
Һис берәүгә әйтмәгән.

Иҙеүкәй мән Ғәнәкә
Бер-берене һөйгәнен
Һарайҙағы ҡыҙҙарҙан
Бер-ике ҡыҙ һиҙһә лә,
Һис берәүгә һөйләмәй
Арала сер тотһа ла,
Һүҙ эйәрә һүҙ сығып,
Ҡолаҡтан ҡолаҡ ишетеп,
Хандың ҡыҙы Ынйыға
Был һүҙ барып еткән, ти.

Ынйыы быға түҙмәгән,
Ғәнәкәне саҡыртҡан,
Ҡыҫымға алып, ҡурҡытып,
Иҙеүкәйҙе һөйөүен
Ғәнәкәнән һораған.
Ғәнәкә һис әйтмәгәс,
Һарайҙағы ҡыҙҙар ҙа
Ғәнәкәне яҡлағас,
Ынйыы шул саҡ Ғәнәкәгә
Ҡамсы менән һуҡҡан да:
«Ауыҙың асып һөйләнеп,
Иҙеүкәйҙе һөйәм, тип
Йөрөгәнең ишетһәм,
Атама әйтеп аҫтырып,
Эткә башың ташлармын!» —
Тигән һүҙен әйткән, ти.

Яландарға сыҡҡанда,
Иҙеүкәйгә Ынйыы ла
Үҙ уйыны әйтһә лә,
Иҙеүкәй ҙә уйынан
Хан кейәүе булыуҙы

Күңеленән тартһа ла, —
Ынйыны бер хан улы,
Икенсегә Сәләхи
Алырға тип яусылап,
Иҙеүкәйҙән көнләшеп
Йөрөгәнен белгәнгә,
Бер ҡыҙ өсөн әселәш
Сығарыу һис ярамаç,
Тип Иҙеүкәй уйлаған;
Ғәнәкәне һөйөүен
Быға ҡарап ҡуймаған.
Көндәр үткән, ай үткән,
Ғәнәкә буй күтәргән, —
Буйлы булыу серен ул
Иҙеүкәйҙән бүтәнгә
Һис берәүгә әйтмәгән.
Көндәр һанап буй үçкән,
Ғәнәкәгә уй төшкән:
«Иҙеүкәйҙән булғанын
Әйтһәм, Ынйынан ҡурҡам;
Әйтмәй, серем йәшерһәм,
Зинасы тип тағы ла
Рисуай итеп урамда,
Тимер тағып муйыныма,
Ҡара яғып йөҙөмә
Үлтерерҙәр барыбер», —
Тигән уйын уйлаған.

Берҙән-бер көн Ғәнәкә,
Һис берәүгә һиҙҙермәй,
Иҙеүкәйгә белдермәй,
Хан һарайы эсенән
Ҡамышлыҡҡа ҡасҡан, ти;
Ҡамышлыҡта аслыҡта,
Күлдән типкән һыуыҡта
Бер ир бала тапҡан, ти.

Ғәнәкәнең ҡасҡанын
Туҡтамыш хан ишеткәс,
Уның буйы булғанын
Ханбикәһе белдергәс,
Туҡтамыштың уйына
Һабрау ҡарттың теге сағ:
«Һин уйламаған берәү
Тағың алыр, хур ҡылыр», —
Тип юраған төш килгән.
Хан йыйҙырған бейҙәрен,

Һөйләп биргән уйҙарын:
«Ғәнәкәне табырға,
Балаһын да, үҙен дә
Һарайға алып ҡайтырға!» —
Тиеп фарман биргән, ти;
«Шундай тыума балалар
Борон-борон, борондан
Батша, хандар баштарын
Юйып килер булғанын
Ишетеп тә, күреп тә
Барығыҙ ҙа беләм», — тип,
Эҙәрләргә кешеләр
Ебәрергә ҡушҡан, ти.

Хан ебәргән кешеләр
Күл тирәләй йөрөгәндә,
Ғәнәкә, улын ҡалдырып,
Аулаҡ урын эҙләргә
Китқән саҡта, Иҙеүкәй
Шыр ҡамышлыҡ төбөндә,
Ҡош ояһындай урында,
Балаһына тап булған.
Бала ураған сепрәкте
Ғәнәкә күлдәге икәнен
Иҙеүкәй шундуҡ таныған.
Иҙеүкәй көткән, төн еткән, —
Ғәнәкә һаман ҡайтмаған.
Баланы алғас ҡулына,
Китмәк булып юлына,
Ғәнәкә биргән яулыҡты
Бала ятҡан урынға
Билге итеп ҡалдырған.

Балаһын алып, Иҙеүкәй
Үҙ йортона ҡайтмаған.
Иҫәнбай торған тирмәгә
Тура ҡарай атлаған.

Ишектән барып ингәс тә
Иҙәндә ятҡан баланың
Күкрәгендә — ҙур бысаҡ[43]
Иҫәнбай ман бисәһе
Илағанын күргән дә,
Иҙеүкәй һүҙһеҙ ҡалған,
Бер талай өнһөҙ ҡалған.

Иҫәнбай:

— Йәшлек күптән үткәндә,
Ҡартлыҡ көнөм еткәндә,
Тәңре беҙгә, Иҙеүкәй,
Ике бала биргәйне.
Әсәһе һөтһөҙ булғанға,
Игеҙәктең берәүһе
Асҡа үлде, Иҙеүкәй! —

тип, үҙҙәренең ҡайғыларын әйткән. Иҙеүкәйҙең ҡулында бала күреп, ирле-бисәле төпсөп һорашып торған сакта, былар янына Һабрау ҡарт менән Ҡотлоҡай килеп ингән, ти.

Шунан былар бергәләп
Һарайҙағы серҙәрҙе
Ултырғандар һөйләшеп,
Ғәнәкәне ҡыҙғанып,
Төрлө яҡтан уйлашып.

Исәнбайҙың үле балаһын
Ҡамышлыҡҡа илтергә,
Иҙеүкәйҙең балаһын
Исәнбайға бирергә;
Ғәнәкәне табырға,
Уны оҙатып Уралға,
Был бәләнән йолорға,
Тигән уйҙа туҡталып,
Иҙеүкәйгә шунда уҡ
Үле бала күтәртеп,
Ҡамышлыҡҡа илтергә
Барыһы ла ҡушҡан, ти.

Иҙеүкәй кире барһа ла,
Таңға саҡлы торһа ла,
Тирә-яғын ҡамыштың
Ҡыҙырып ҡарап йөрөһә лә,
Ғәнәкәне тапмаған.
Үлек баланы ҡуйып,
Тағы билдә ҡалдырып,
Иҙеүкәй таңға әйләнеп,
Торлағына ҡайтҡан, ти.

Урын эҙләп, ҡамышҡа
Ҡайтып килгән сағында,
Хан кешеләре тап булып,
Тоторға тип ябырылып,
Кем уҙарҙан килгәндә,

Һис бер кеше инмәҫтәй,
Йәнлек аяҡ баҫмаҫтай,
Тирә-яғы һелкенеп,
Упҡын ятҡан һаҙлыҡҡа
Ғәнәкә барып ташланған.
Был кешеләр тоталмай,
Үле баланы табып,
Ханға илтеп тапшырған.

Иҙеүкәй быны ишеткәс,
Һабрау ман һөйләшкәс,
Ҡараңғы төшөп, төн булғас.
Кеше аяғы һил булғас,
Ҡотло менән Иҙеүкәй,
Иҫәнбайҙы эйәртеп,
Эҙләй сығып киткән, ти.

Ғәнәкә һаҙға батһа ла,
Көн-төн буйы тырмашып,
Хәлдәренән тайһа ла,
Һыуға һуҙған сауылдың
Ботағына тотоноп,
Төпкә төшөп китеүҙән
Үҙен һаҡлап торған, ти.

Иҙеүкәйҙәр ҡамышты
Кәмә менән йырғылап,
Төрлө яҡтан аралап,
Тауыш биреп төрлөсә
Ғәнәкәне тапҡан, ти.
Үлгән Нуретдин менән
Баланы алыштырғанын,
Үле баланы тапҡас,
Хандың тынысланғанын
Иҙеүкәй һөйләп биргән, ти.

Ғәнәкәгә ат биреп,
Ас тамағын туйҙырып,
Бер көн тотмай, Иҙеүкәй
Урал ҡарай оҙатҡан.

X. Туҡтамыш хандың Иҙеүкәйҙе үлтерергә йыйынғаны, Иҙеүкәйҙең Уралға ҡасҡаны[44]

Ынйы хәҙер тынғандай,
Иҙеүкәй уға булғандай,
Иҙеүкәйгә һырышып

Йөрөгәнен күргәнгә,
Сәләхи тағы көнләшкән.
Ханбикәгә аулаҡта
Иҙеүкәйҙе ошаҡлап,
Ханбикәне тағы ла
Төрлө яҡтан шаштырған.

Берҙән-бер көн Туҡтамыш
Янғыҙ-аулаҡ булғанда,
Ҡайғылатып ужарын[45]
Хан янына килгән дә,
Алдап-йолдап иренә
Ханбикә һүҙ асҡан, ти:

— Ай, оло хан, оло хан,
Бөгәсә тағы төш күрҙем,
Ул төшөмдө уйлаһаң,
Һиңә яман эш күрҙем:
Ҡара йылан буйындай,
Ҡабырғаңда ит күрҙем;
Яуға сапҡан батырҙың
Тиргә сумған атындай,
Тибенгеңдә тир күрҙем;
Утҡа өткән ҡойҡалай
Ҡарайып ҡалған соңҡаһы,
Һөйәкһеҙ ҡалған башыңды,
Ҡарындыҡтай ҡурышып
Йыйырылған битеңде,
Ат күҙендәй ҙур күҙең
Төнйөрөп бөтөп йомолған, —
Шулай яман төш күрҙем.

Туҡтамыш:

— Бөгәсә һин күргән төш
Ул ни булыр, ханбикә?
Батырҙарым эсендә
Тарҡаулыҡ юҡ, ханбикә.

Ханбикә:

— Хан һарайы эсендә
Ханы менән батырҙың
Араһы тарҡау булмаһын.
Хан янында ултырып,
Бер һарайҙа аш эскән
Ханы менән батырҙың

Йөрәге тарҡау булмаһын!
Һарай ҡыҙын һөйгән ир —
Уны ханы юйған ир;
Ханы уны тартһа ла,
Ҡонон эҙләп йөрөмәһен!
Бикә итергә йөрөгәнен
Хан үлтереп, тол иткәс,
Йөрәгендәй балаһын
Турап ханы хур иткәс,
Шулар ҡонон алам тип,
Ынйы менән Кинйәнең
Береһен урлап китмәһен.
Шул Иҙеүкәйҙән ҡурҡамын,
Башың юйып, хан булып,
Тағың алып ҡуймаһын!
Ожмах һымаҡ көнөңдө
Йәһәннәмдәй яндырып,
Ҡара көнгә ҡалдырып,
Башыңды хур ҡылмаһын[46], —

тип, ханбикә һөйләп торғанда, хан янына батырҙар килеп ингән.

Улар инеп, иҫәнлек-һаулыҡ һорашҡас, хан һарай ҡыҙҙарына аш-һыу килтерергә бойорған. Былар артынан оҙаҡламай Иҙеүкәй ҙә килгән. Урын күрһәтелгән, бары ла ултырған. Ҡунаҡтарға һыу-һын биргәндә, Иҙеүкәйгә бирә торған туҫтаҡҡа ханбикә ыу һалған[47]. Быны күреп ҡалған һарай ҡыҙы, туҫтаҡтарҙы таратып йөрөгәнендә, Иҙеүкәйгә аңлатҡан. Бары ла күтәреп эскәс, Иҙеүкәй еҫкәгән дә, бармағын тығып болғатып, ултыртып ҡуйған[48].

Ханбикә:

— Ай, Иҙеүкәй, ни улай
Еҫкәп кенә ҡуяһың?
Әллә унда эсмәҫлек
Тәм бармы һуң, хоҙайым?

Иҙеүкәй:

— Ашың татлы, ханбикә, —
Әсеткеһе иҫкереп,
Эсәлмәҫлек ыуланған, —

тигән дә сығып киткән[49].

Хан эштең ни икәнен аңламаған. Бейҙәр аптырап ҡалған.

Туҡтамыш:

— Ул ни, хайуандай булып,

Ашты еҫкәп ҡарауы?
Бармаҡ тығып болғатып,
Ултыртып сығып китеүе?

Сәләхи:

— Ай, оло хан, хуп күрһәң,
Үҙем һөйләп бирәйем.
Ашты еҫкәп ҡуйыуы —
Илең белдем тигәне,
Бармаҡ тығып бутауы —
Илең бутармын тигәне[50] .

Хан, был һүҙҙе ишеткәс,
Аптырауға ҡалған, ти.
Бар ҡунағын оҙатҡас,
Хан менән ханбикәһе
Икәү генә ҡалған, ти.

Ханбикә:

— Бына, ханым, ишеттең,
Мин ҡасандан һөйләнем,
Бер килмешәк кешене
Түргә уҙҙырма, тинем.

Иҙеүкәй һиңә быға са
Бер һүҙ әйтмәй килгәйне;
Ишеттеңме инде үҙең
Ни тип сығып киткәнен?

Иҙеүкәй әйтеп ҡуймаҫ ул,
Йәндәй күргән ҡыҙыңды
Ҡалым-маҙар түләмәй
Алып китмәй ҡалмаҫ ул.

Туҡтамыш:

— Алай булһа, ханбикә,
Бер оло туй яһайыҡ;
Шунда уны мәс ҡылып*,
Аяғынан йығайыҡ;
Ҡул-аяғын бәйләтеп,
Башын шундуҡ киҫтереп,
Беҙ шулай ҡотолайыҡ, —
Тип уйлашып икәүләп,
Туй яһарға булғандар.

Берҙән-бер көн һарайҙа ҙур туйға бейҙәр, сит ҡунаҡтар йыйылған. Аш-һыу әҙерләнгән. Баш бей ҡайтһын инде тигән булып, Иҙеүкәй менән Ынйының һунарҙан ҡайтҡанын көтөп торғанда, Иҙеүкәйҙәр ҡайтып төшкән, ти. Шунан ашау-эсеү, уйын-көлкө башлағандар…[51] Шул мәлде Иҫәнбай кирәгәне яғалап, тирә-яғын һағалап, ошо йырын йырлаған, ти.

— Хан һунарға сығырға
Батырҙарын йыйған, ти.
Һунар тапмай яланда,
Ҡара ҡошто оло хан
Ыласынға сөйөргә
Бауын сисеп ҡуйған, ти.
Өҫтөңдәге ҡамҡаны
Сисеп ырғыт бейҙәргә;
Өлкән йыйып, оло туй
Ҡалһын тороп бейҙәргә.
Табаны ялпаҡ буҙ толпар
Эйәрләнгән, сыҡ, һиңә;
Ҡара бөркөт йөнөнән
Әҙерләнгән уҡ һиңә.
Минең атым — Иҫәнбай,
Оран бирәм, бел, һиңә[52].
Иҫәнбай йырын ишеткәс,
Иҙеүкәй ҙә һаҡланған;
Сығып китеп йыйындан,
Буҙ толпарға атланған[53].
Ҡыуа сығыр батырҙар
Атҡа менәм тиһәләр,
Таралғыһы киҫек эйәрҙең,
Ауыҙлығы юҡ, ти, йүгәндең.
Ни эшләргә белмәйсә:
«Иҙеүкәй ҡайҙан белгән һуң?
Ҡыуа сығар батырҙың
Таралғыһын киҫкән», — тип
Аптырауға ҡалғандар.

**XI. Туҡтамыш хандың батырҙарға мөрәжәғәт иткәне;
Янбайҙың Иҙеүкәйҙе ҡыуа киткәне;
Сәләхиҙең мәкер ҡорғаны[54]**

Иҙеүкәй сығып тайғас, Туҡтамыш хан: «Иҙеүкәй һиҫкәнде, хәҙер ул Уралға ҡайтып шау һалыр, илен туплап, яу менән килер», — тип уйға ҡалған, ти. «Әле алыҫ китмәгәндер», — тип, Иҙеүкәйҙе кире бороп алып ҡайтырға бар батырын димләй башлаған[55]:

— Урал, Яйыҡ батырҙың

Ҡотон йәйгән тоҡомдан
Батыр булып тыуған ир,
Бер ырыуға баш булып,
Ус төбөндә ил тотоп,
Даның киткән ҡыпсаҡ бей!
Ҡуш-ҡуш бысаҡ таҡҡан ир,
Ҡуш әҙернә аҫҡан ир,
Дошманды ҡыуа бар, тимен,
Барып йәнен ал, тимен!

Сингә* барып яу асып,
Яман тауҙан юл асып,
Иленә ырыуын туплатҡан,
Һөңгө осонда дошманды
Күбәләктәй уйнатҡан
Тамъян батыр, һиңә әйтәм!
Тамъяндарҙың башы һин,
Инде тороп талпын һин,
Ҡулыңа ҡылыс алсы һин!

Ҡара диңгеҙ буйында
Даның сәскән ҡор башым*,
Илен бәйләп, ҡулыма
Тотоп биргән юлбашсым,
Иле телен алмаған,
Бейенә буй бирмәгән,
Үҙ ырайы булмаһа,
Берәүгә юл ҡуймаған
Сәләх батыр, һиңә әйтәм:
Уғын ҡырҡ нарға аҫҡан,
Урҙамда оло дан тотҡан,
Һарайымда иркә һин,
Сәләхи батыр, ҡор башым,
Дошманымды тотсәле,
Билен шунда бөксәле!

Ҡырым иле эсендә
Ҡараңғыла юл тапҡан,
Бейе ятҡан һарайҙың
Ниргәһенә ут яҡҡан
Ҡарабай батыр, һиңә әйтәм!

Ҡая битенә юл һалып,
Яу килгәндә тайшанмай,
Ат уйнатып юл сапҡан,
Ун мең кешем бер төндә
Һуйып, буйын бирмәгән

Ҡатай батыр, һиңә әйтәм!
Ҡараңғыла юл сапҡан,
Алйығанда һүҙ тапҡан,
Яурының киң, олпатлы,
Арыҫландай йөрәкле
Ҡатай батыр, ҡуҙғалсы,
Ҡоралыңды ҡулға алсы!

Дошмандан һис тайшанмай,
Илен йәйеп яланға,
Иҙел, Димдең типһәнен
Үҙенә торлаҡ ҡылырға
Ат уйнатҡан туғайҙа,
Һаҙаҡ ҡайрап сайында*,
Ырыу тотҡан Юрматы,
Һиңә әйтәм тағы ла:
Дошман илен баҫҡанда,
Яуҙа аймағын һаҡлаған,
Яуға сапҡан сағында,
Күктәй гөрләп күкрәгән,
Иң таянған Юрматым,
Ауыр көндә ҡанатым,
Бар, батырым, барһана,
Барып ҡурҡыу һалһана!

Яның батмандан ауыр,
Дүрт ҡарағас үҙәген
Ярып, уғың юғалған,
Ҡая эсендә ҡуш айыуҙы
Ҡыбырлатмай ҡаҙаған,
Батырҙарҙың эсендә
Иң ҡарты ла һоллоһо,
Табын батыр, һиңә әйтәм:
Арыҫландай ҡысҡырған,
Күп ҙур эштәр башҡарған,
Яуҙа һөңгө һындырған,
Һөңгөгә кеше мендергән,
Ил күңелен тындырған,
Еңмәгән яу ҡалмаған,
Эсһә, ҡанға туймаған
Табын батыр — тойғоном?
Һин дә тыңла бойороғом:
Ҡыйғырҙай тороп ҡуҙғалсы,
Дошманымды ҡулға алсы!
Аму* буйлап Хәзәргә*,
Ҡанһыҙ, илем йәйҙергән,
Буйһондороп һарайға,

Ҡул аҫтыма йыйҙырған,
Ҡыҙыл телең бал төҫлө
Булып, илгә таралған,
Янбай тиеп дан алған,
Һиңә тағы шуны әйтәм:
Һаҙаҡ теймәй, Иҙеүкәй
Батырҙарҙан ҡотолһа,
Сөсө телең арбаһын,
Ҡул-аяғын бәйләһен;
Дар ағаста аҫылған
Иҙеүкәйҙең кәүҙәһен
Илем күреп һил булһын!

Туҡтамыш хан ялуарып,
Батырҙарға әйтһә лә,
Батырҙарҙың берәүһе
Һис бер һүҙен әйтмәгән;
Иҙеүкәйҙең артынан
Ҡыуабыҙ тип, һүҙ биреп,
Тора һалып китергә
Бере баҙнат итмәгән[56].

Саҡырылған йыйынға
Килә алмай һуңлаған,
Илдә йырсы, ҙур һынсы,
Күпте күреп ишетеп,
Йөҙҙән артыҡ йәшәгән,
Тирә-яҡтың бар хәлен
Күҙ алдындай күреүсе
Һабрау ҡарттың килгәнен
Ханға хәбәр иткәндәр.
Аяҡҡа баҫып барыһы
Һабрау ҡарттың ингәнен
Ҙурлап ҡаршы алғандар.

Туҡтамыш:

— Һабрау килә тигәс тә,
Ҡараҫҡыңды күргәс тә,
Оҙон ҡолаҡ, һиҙгер күҙ,
Ауыҙы асыҡ, сапаҡ* һүҙ —
Һабрау инә тигәс тә,
Уйым, һүҙем бүлдерҙем.
Елгән аттан тир сығыр,
Күк йылҡынан буҙ тыуыр,
Сәсән ирҙең өнөнән
Ҡыл ярырҙай һүҙ сығыр;

Аҡыллы ир башынан
Донъя ҡорор уй сығыр.
Йөҙҙән артыҡ йәшәгән,
Йәне, һөйәге ҡаҡшаған,
Аҙау теше ҡойолоп,
Берәм-берәм төшкән һуң,
Хыҙыр[57] йыйып бер ебәккә,
Теҙеп-теҙеп бәйләгән,
Һәр бер эште белеүсе,
Һүҙҙе уйлап һөйләүсе,
Ил өлкәне, Һабрау ҡарт,
Кәңәш һиңә туҡтаны.
Аҡ Урҙала һарайым
Аптырауға әйләнде;
Табағымдан аш ейгән
Иҙеүкәй батыр тигәне
Ҡара йыланға әйләнде.
Тел өҫтөнә тел ҡуймай
Кәңәшеңде әйт әле!

Һабрау:

— Эй ҡартыңмын, ҡартыңмын,
Күпте күргән ҡартыңмын.
Урал буйы данлы йорт
Аптырауға ҡалғанын,
Батырҙары ил һаҡлап,
Ҡыҙыл ҡанға батҡанын,
Урал буйлап хандарҙың
Ат саптырып юртҡанын, —
Уны ла күргән картыңмын.

Аҡҡоломбәт ҡустыһы
Ҡарағоломбәт мырҙаның
Бала һуйып хан булып,
Ырыуын бүре йән яһаған;
Ун ике тотам уҡ тотоп,
Ағаһының кинйәһе
Бабсаҡ бейҙе үлтереп,
Атаһының ҡоно өсөн,
Бабсаҡ улы Күсәккә
Ырыуыны юйҙырған, —
Уны ла күргән ҡартыңмын[58];
Башлыҡ, башлыҡ Сыңғыҙ хан —
Уны ла күргән ҡартыңмын;
Унан аҙаҡ Аблай хан[59], —
Уны ла күргән ҡартыңмын;

Унан аҙаҡ Ҡара хан[60] —
Уны ла күргән ҡартыңмын.

Йөҙҙән йәшем үткәндә,
Ауыҙымда теш бөткәндә,
Ҡоро һөлдә йөрөгәндә[61],
Үҙ дәүерем бөткәндә,
Һеҙҙең дәүер аҙаҡҡа
Тағы килеп еткәндә,
Быуын-быуын хандарҙан
Күп хандарҙы күргәндә,
Ҡош сөйәлмәй ҡалтырап,
Ат менәлмәй аптырап,
Йәштә ҡошто сөймәгән,
Атта уйнап үҫмәгән,
Юлдаш булыр бурҙайын
Сит кешегә тилеткән,
Һылыуы булған Ынйының
Күңелен ситтән алдыртҡан,
Кинйәһе булған Кинйәнең
Атаһы биргән балдағын,
Уны ла ситкә кейҙерткән,
Тәхетеңә мираҫың[62] —
Йәш булһа ла балаңды,
Ҡадирбирҙе мырҙаны, —
Уны ла күргән ҡартыңмын.
Ошо йәшемә еткәндә,
Ауыҙымда теш бөткәндә,
Сыҡмаған йән йөрөгәндә,
Ошо йәшемә еткәнсе
Күп илдәрҙе гиҙһәм дә,
Ҡашҡа, ҡашҡа* тигәндең
Күбен күргән булһам да, —
Һинән киткән Иҙеүкәйҙәй
Ғүмеремдә бер ирҙе
Күрмәй торған ҡартыңмын.

Артынан килеп ҡараһам,
Ике яурын араһы —
Батыр йоҡлар саялай;
Алдынан килеп ҡараһам,
Ҡарсыға ҡабаҡ, талғыр күҙ —
Йөрәгеңә ингәндәй.
Батырлығы йөҙөндә,
Ҡырҡыулығы һүҙендә,
Уйлап эшләр эшен дә,
Эйәрле ат ятыр эсендә, —

Иҙеүкәйҙәй батыр ир
Ишетмәгән ҡартыңмын.

Иҙеүкәй, Иҙеүкәй тигән һүҙ —
Урал, Урал тигән һүҙ!
Иҙеүкәй китте тигән һүҙ —
Урал күсте тигән һүҙ!

Иҙеүкәй киткәс, китер ул,
Ҡомһорап сапҡан арыҫландай,
Ҡаныға осҡан ҡыйғырҙан,
Шул китеүҙән китер ул!

Оҙон-оҙон оло юл —
Быуат-быуат батырҙар
Шуны буйлап сапҡан юл.
Шул юл буйлап китер ул,
Сатмыр ханға[63] етер ул,
Һинең бөтә урҙаңды
Аҡ сабаҡтай йоторға,
Алдымда ятҡан йәйендәй,
Ҡарпыйым тип уҡталған
Сатмыр уға ҡул бирер,
Теләгенә юл бирер.
Иҙеүкәйҙәй батырҙы
Яуына ҡорбаш ҡылыр ул,
Ханбикә күргән яман төш,
Уйҙа күргән утлы ҡуҙ
Иҙеүкәй яуы булыр ул.
Арыҫландай үкереп,
Ҡыйҡыу-һөрән һалыр ул.
Ете батырҙы ниргә итеп,
Мең бейле Нуғай йорт,
Йәйеп ятҡан дала йорт,
Яҙғы иттәй бурһығып,
Күптән ҡаҡһып килгән йорт,
Иҙеүкәй шауын ишетһә,
Булат ҡылысын һелтәп,
Иҙеүкәй килеп уҡталһа,
Данлап ҡорған Урҙаңды
Ҡыран-яран ҡылыр ул.
Иркәләтеп үҫтергән
Ынйы менән Кинйәңде
Алып ҡына ҡуймаҫ ул,
Бүреләй ҡырып яуыңды,
Ташлап ҡына китмәҫ ул, —
Көмөш йоҙаҡ һарайҙы,

Алтын тояҡ тәхетте,
Данлап ҡорған урҙаңды,
Уйнап-көлгән бәхетте —
Барын тар-мар итер ул.

Эй, оло хан, оло хан!
Иҙеүкәй тигән ҙур ҡашҡа
Ошо киткән китеүҙән
Һарайың килеп баҫыр ул;
Көмөштән һуҡҡан ишекте,
Төшһә тимер суҡмары,
Бер һуғыуҙа асыр ул;
Һарайыңа бей булып,
Кирәгәнде киртер ул,
Киртеп утын итер ул;
Хур ҡыҙындай күрекле,
Һандуғастай ирекле,
Һиңә наҙлы Ынйыны,
Һиңә иркә Кинйәне —
Икеһен дә алыр ул;
Түреңә түшәк һалыр ул,
Иркә үҫкән ҡыҙыңды
Түш аҫтына алыр ул.
Ҡаяла буҫҡан ырыуҙың
Ҡонон һинән алыр ул;
Байман йәшәп урҙаңда,
Үҙ ырыуын йәйер ул;
Табаныңды телер ул,
Телеп ҡылын һалыр ул;
Өйөр-өйөр эркелтеп,
Илдән йыйған малыңды
Барын ҡыуып китер ул!

Минең һүҙҙе тыңлаһаң,
Барын уйлап ҡараһаң,
Иҙеүкәй кәйеп китһә лә,
Шунда ла ары киткән юҡ,
Иҙелдән[64] ары киткән юҡ.

Ете батыр бей булһын,
Атҡа менеп елдерһен,
Теләген биреп күндерһә,
Иҙеүкәй шуға буй бирһә,
Тыныс ғүмер һөрөрһөң,
Аҙағын үҙең белерһең!

Һабрау һүҙен ишеткәс, Туҡтамыш, уҙған эшенә үкенеп, былай тигән:

— Ете батыр тигәнем —
Етегеҙ ҙә бей ине.
Үҙегеҙ ырыу тотҡанда,
Ил тоторлоҡ бей ине;
Дошман менән дуҫыңды
Айырырлыҡ күҙ булып,
Барығыҙ ҙа ир ине.
Ай, бейҙәрем, бейҙәрем,
Хәҙер атҡа менегеҙ,
Ни теләһә Иҙеүкәй,
Теләген бирәм, тиегеҙ!
Урҙамдан һиңә бер ханлыҡ
Бүлеп бирә тиегеҙ!

Батырҙарҙың берәүһе
Ҡырҡа яуап бирмәгәс,
Сәләхи мән ханбикә,
Муйырғандай ҡарышы
Иҙеүкәйҙе яманлап,
Уҫаллығын һөйләгәс,
Туҡтамыштың тағы ла
Асыуы уттай тоҡанған,
Үпкә ҡатыш бойороп,
Тағын һүҙен әйткән, ти:
— Аралағы дошманды
Берегеҙ күрмәй һыйҙырған!
Йөҙөк ҡашы ынйылай,
Күҙ алмаһы ҡаралай,
Теләктәре юлымда,
Йөрәктәре ҡулымда,
Һис тайшанмаҫ бер булған,
Үҙ бауырым — ҡыҙҙарым,
Улар ҙа күңел алдырған!
Бейҙәрем күҙем йомдороп,
Ҡыҙҙарым күңел аҙҙырып,
Мине яңғыҙ ҡалдырып,
Мине хурлыҡҡа һалырға
Дошмандан сер алдырған!

Иҙеүкәйҙе эҙләүсе,
Уны тота барыусы
Һарайҙа урын алыр ул,
Мамыҡ түшәк йәйер ул,
Күҙ ҡарамдай ҡыҙымдың
Һайлап берен алыр ул![65]
Хандың үпкә һүҙенә

Бары ҡолаҡ һалған һуң,
Ҡыҙым бирәмен тиеп,
Хан вәғәҙә ҡылған һуң,
Сәләхиҙән бүтәндәр,
Ханға кейәү булам, тип
Бары атка менгәндәр,
Иҙеүкәйҙең артынан
Ҡыуа сығып киткәндәр[66].

Сәләхи тик ятмаған,
Үҙ уйын ул уйлаған.
Туҡтамыштың болала
Аптыраған сағында,
Иҙеүкәй килеп яу һалып,
Ынйыҡайҙы алыр тип,
Үҙен ҡанға һалыр тип,
Үҙе менән Ынйыҡайҙы
Урлап китмәк уй менән
Хан янында һарайҙа
Былай һүҙгә башлаған:

— Өс йөҙ кеше эйәртеп,
Ынйы менән икәүләп,
Иҙеүкәйҙең артынан
Барайыҡ беҙ, оло хан!
Йорттан сығып киткәнсе,
Иҙеүкәйгә еткәнсе,
Үҙегеҙ мән минән тыш
Һис берәү ҙә белмәһен.
Ынйыны күрһә Иҙеүкәй,
Һүҙен ҡушһа Ынйыҡай,
Килер беҙҙең янға ул;
Шул саҡ инде беҙ уның
Тотоп ҡулын бәйләрбеҙ,
Ҡушһаң, башын киҫербеҙ,
Тере тиһәң, тереләй
Алып ҡайтып бирербеҙ!

Хан быны бик хуп күргән,
Ынйыны ул саҡыртҡан;
Ынйы килгәс, Туҡтамыш
Былай һүҙен башлаған:

— Сәләхи мән яланға
Сығып йөрөп ҡайтырға,
Балам, хәҙер атҡа мен!
Уның менән икәүләп

Ялан сығып йөрөп кил!
Иҙеүкәй күреп килмәҫме?
Һарайға баш булмаҫмы?
Килһә, алып ҡайтығыҙ,
Үҙен ҡорбаш итермен,
Теләһә, кейәү итермен,
Теләһә, тәхетем биреп,
Үҙен ҙур хан итермен.

Ынйыбикә:

— Атаҡайым, Иҙеүкәй
Күк бурҙайын эйәртеп,
Буҙ толпарға атланып,
Ҡайтыр юлға китмәне.
Уны эҙләп сыҡһам да,
Кеше эйәртеп сыҡмамын.
Сәләхи барҙа Иҙеүкәй
Һарайыңа ҡайтмаҫ ул;
Иҙеүкәй инде асыуын
Һис бер саҡта йотмаҫ ул;
Иҙеүкәй килер булһа ла,
Яҡшылыҡҡа килмәҫ ул,
Үҙенекен эшләр ул:
Иң тәүҙә Сәләхиҙең
Ботон ботса ботарлап,
Башын эткә ташлар ул!

Был һүҙҙәрҙе ишеткәс,
Хан ныҡышып тормаған,
Ни булһа ла булыр тип,
Эҙләй киткән батырҙар[ҙың]
Ҡайтыу[ҙар]ын көтөргә —
Хан күңелен туплаған.

XII. Янбайҙың ҡайтырға өгөтләгәне, Иҙеүкәйҙең баш тартҡаны[67]

Эҙләп киткән батырҙар,
Яйыҡ үтеп, Иҙелдең
Аръяғында, ҡаяла,
Аттан төшөп торғанын
Иҙеүкәйҙең күргәндәр[68].
Иҙеүкәйҙе күргәс тә,
Еләсүкей барыусы
Батырҙарҙың барыһы
Аттарын шарт туҡтатҡан.

Тоташ бармай, беребеҙ,
Йә булмаһа икебеҙ
Тәүҙә барып күрәйек,
Тиеп шунда уйлашҡан.
«Мин бармайым, һин бар», тип,
Был батырҙар ҡурҡышып,
Төрлө һүҙгә етешеп,
Үҙ-араһы тартышҡан.

«Ҡурыҡһағыҙ барыуҙан,
Яңғыҙ булһа ла, үҙем
Иҙеүкәйгә барам», — тип,
Янбай елеп киткән, ти,
Иҙеүкәйгә еткән[69], ти;
Барып сәләм биргән дә
Ошо һүҙҙе әйткән, ти:

— Ҡайт, Иҙеүкәй, ҡайтһана,
Ҡайт, Иҙеүкәй, ҡайтһана!
Ҡайта Иҙел кисһәнә!
Иле өлкән Урҙаға
Иңкәйеп сәләм бирһәнә,
Ап-аҡ көмөш һауыттан
Хан һарҡытын эсһәнә!

Ынйы менән Кинйәнең
Икәүһен берҙәй бирә хан,
Берәүһен һайлап ҡосһана!
Яурындары таҡталы*,
Төймә бауы тартмалы*,
Ҡара һуҫар тун бирә,
Уны өҫкә кейһәнә!

Аҫыл шоңҡар ҡош бирә,
Күл әйләнә сөйһәнә!
Алтын арба эшләтеп,
Өҫтөнә ҡамҡа тышлатып,
Яу ярағын эшләтеп,
Ҡуш арғымаҡ ектереп,
Солтанатҡа* етһәнә!

Ҡолон саҡта, тай саҡта,
Бәйләнмәйсә һөт имгән,
Ҡонан сакта тағы ла
Уртаҡлашып арҙа* имгән,
Дүнәнендә өйрәткән,
Ебәктән нуҡта һөйрәткән,

Бишеһендә — өйөр башы,
Алтыһында ат иткән,
Етеһендә яратып,
Һөйөп менер ат иткән,
Етеп тә болан һуҡтырған
Ат бирә хан, алһана!

Эйәренең ҡашы алтын,
Йүгәненең башы алтын,
Ҡолағын беҙҙәй ҡаҙаған,
Ялын ҡыҙҙай тараған,
Ҡуш йөрәкле яралған,
Йүгерекләге һыналған,
Аждаһа йылан үҙәкле,
Башкүнәктәй танаулы,
Атҡолаҡтай иренле,
Һарымһаҡтай аҙыулы,
Саҡма таштай тояҡлы,
Ҡыйғас ҡамыш ҡолаҡлы,
Алғыр бөркөт ҡабаҡлы,
Ҡыҫыр йылан тамаҡлы
Ҡыҫҡа бәкәл, өкө аяҡ,
Муйындары бер ҡолас,
Ҡуян йөнлө, бута күҙ,
Ҡыҫҡа кикел, туғай ял,
Табаны ялпаҡ, тимер күк —
Йүгерек атты менһәнә!
Менеп, бер донъя гиҙһәнә!
Эйелеп, сәләм бирһәнә!
Өйөр йылҡы бирә хан,
Бәйләп, ҡымыҙ эсһәнә!
Тәхет бүлеп бирә хан,
Батшалыҡты алһана!

Туҡтамыш хандың ҡыҙы
Һағынды ла һарғайҙы,
Һалҡын төшмәй барһана,
Хандың ҡыҙын алһана!

Һин — хан, ул — ханбикә,
Шыбырлашып, һөйләшеп,
Сыңғылдатып, көлөшөп,
Иңбашынан ялғашып,
Ширбәт эсеп, серләшеп,
Байман ғүмер итһәнә!

Туҡтамыш хан, оло хан,

Һиңә үпкә итәсе,
Үпкәң булһа, һин уға
Үҙ ауыҙыңдан әйтһәңсе!

Иҙеүкәй:

— Кит, кит, Янбай, кит, Янбай,
Аҡылың юҡ, юҡ, Янбай!
Мин ҡайтмамын, ҡайтмамын,
Ҡайта Иҙел кисмәмен!
Ынйы менән Кинйәне
Береһен һайлап ҡосмамын!
Табаны ялпаҡ тимер күк
Ат бирһә лә, менмәмен;
Ҡара һусар тун бирһә,
Уны ла алып киймәмен,
Суҡмар ҡулда булғанда,
Эйелеп сәләм бирмәмен!
Алла үҙе бирмәһә,
Кеше тәхетенә менмәмен,
Ир булып атҡа менгән һуң,
Бер юл алып йөрөгән һуң,
Ҡатындай булып ҡайтмамын!

Һәлпән-һәлпән йөрөрмөн,
Яңғыҙым да китермен,
Был киткәндән китермен,
Сатмыр ханға етермен!
Хоҙай тәғәлә юл бирһә,
Сатмыр миңә ҡул бирһә,
Илегеҙгә етермен,
Малығыҙҙы улъя итермен!
Ынйы менән Кинйәне
Ул яй ҙа был яй итермен!

Иҙән башы — ҡара иҙән,
Ике арала ҡунмаһам,
Илен ҡыраң ҡылмаһам,
Түренә түшәк һалмаһам,
Түш аҫтына ҡыҙын алмаһам,
Туҡтамыштың һарайын
Асыуым ман асмаһам,
Әйткәнемде ҡылмаһам,
Иҙеүкәй атым ҡороһон!
Бөтә затым ҡороһон!
Иҙеүкәй тигән ирҙермен,
Уралда үҫкән ҡашҡамын,

Дуҫым утын һүндермәм.
Дошман утын яндырмам!
Асылын һорамай аш бирмәм,
Атаһын һорамай дан бирмәм!
Уралдағы ҡыйғырмын,
Мин, мин тигән ирҙермен,
Күп ҡашҡаға тиңдәрмен!
Тауға оялар шоңҡармын,
Тауҙа ҡырлай юртырмын!
Мин ыуҙан да әсемен,
Ширбәт ҡушылһа, сөсөмөн!
Бөтә ағас баш эйгән,
Тамыры һыуға тоташҡан
Йығылыу белмәҫ тирәкмен!
Балта һалһаң, айырылмаҫ,
Һыныу белмәҫ, ҡайырылмаҫ
Имәнгә бөткән ботаҡмын, —

тигән дә Иҙеүкәй китергә булған, ти. Янбай, уның артынан эйәреп, тағы ла һүҙ башлаған:

— Ҡайт, Иҙеүкәй, ҡайтһана!
Китеү уйҙан ҡайтһана!
Ҡамсы тейер муйыныңа,
Ҡан һырғалыр ҡуйыныңа!

Иҙеүкәй:

— Кит, кит, Янбай, кит, Янбай!
Асма күҙең, тишермен!
Һөйләмә, телең өҙөрмөн!
Башыңды бауҙай киҫермен!
Ҡаныңды һыуҙай түгермен!
Утауыңды ауҙарып,
Кирәгәң утын ҡылырмын!
Сығарағың һындырып,
Уғыңды сыра итермен!
Табаның телеп, ҡыл ҡуйып,
Ҡуйыма көтөүсе итермен! —

тигәс, Янбай ҡурҡып тайшанған[70] . Иҙеүкәй, уны ташлап, Уралға киткән. Янбай иптәштәре янына килеп, Иҙеүкәйҙе бергәләп димләп ҡарайыҡ тиһә лә, барырға ҡурҡҡандар. «Беҙгә хәҙер үпкәләгәндер, ҡайтайыҡ та Һабрау ҡартты ебәрәйек», — тип һөйләшеп, Урҙаға кире ҡайтып киткәндәр. Янбай ҡайтмаған, йәнә бер тапҡыр һөйләшеп ҡарамаҡ булып, Иҙеүкәй артынан киткән[71].

Янбай барып еткәндә[72],

Иҙеүкәй ҡайтып Уралға,
Һөрән һалып иленә,
Йыйып бөтә ырыуҙы
Һөйләп торған саҡ булған.

Иҙеүкәй:

— Бынан киткән биш батыр —
Аманат ул Урҙала,
Атам, әсәм, Иҫәнбай
Ҡол ителгән Урҙала.
Илгә ҡайтып әйләнмәй
Һабрау ҡарт тынмаҫ ул,
Мәңге ҡалмаҫ Урҙала.
Атҡа менмәй илебеҙ,
Ҡанға батмай еребеҙ,
Ханға яһаҡ түләүҙән
Арына алмаҫ көнөбөҙ, —
Тиеп һүҙен бөткәнен
Янбай тыңлап торған да,
Халыҡ таралып бөтөп,
Иҙеүкәй бер үҙе ҡалғас,
Иҙеүкәйгә былай тип,
Янбай һүҙен башлаған:

— Иҙеүкәй ҡустым, тағы әйтәм,
Илгә яман уй һалма!
Хандан һиңә бер һүҙ юҡ,
Илде бушҡа дулатма!
Эй, Иҙеүкәй, Иҙеүкәй,
Һин Урҙаға ҡайтһаңа,
Ханға буйың бирһәңә!
Иле данлы Урҙаға
Ҡайтып сәләм бирһәңә!
Ҡош оялар ҡаяңда
Яман уйың сәсмәсе!
Ҡанһыраған Уралдың
Аҡтыҡ ҡанын ҡоймасы!
Ҡыныға тыҡҡан ҡылысын
Илдең ҡабат һурмаҫы!
Ағас табаҡҡа һалып,
Ашың һоҫоп йөрөгәнсе,
Ап-аҡ көмөш табаҡтан
Хан һарҡынтын ейһәңсе!
Ҡыптыр тунға уранып,
Уралыңда йөрөгәнсе,
Алтын төймә тағылған,

Ҡамалар ман ҡыйылған,
Төймә бауы таҫмалы
Ҡара һыуһар тун кейеп,
Хан кейәүе булһаңсы!
Уралыңда ҡыҙ күҙләп,
Зарығып алйып йөрөмәҫе!
Һине көтөп зарыҡҡан,
Ҡарап күҙе талыҡҡан,
Һағынып йөҙө һарғайған
Ынйыу менән Кинйәне
Береһен һайлап ҡосһана!

Уралыңда һунарҙа
Кейек ҡарсыға сөйгәнсе,
Һарайҙағы шоңҡарҙы
Күл әйләнә сөйһәнә!

Уралыңдың буйында,
Ҡая таштар өҫтөндә,
Арыҡ-турыҡ атың ман
Алпы-һалпы һәлпәндәп,
Салғыйҙарың ялбырлап,
Яу асырға уйланып,
Ағас һаплы һөңгөнө
Ҡоралым тип йөрөгәнсе,
Алтын арба эшләтеп,
Өҫтөңә янат тун кейеп,
Ҡолон тайҙа сағында
Бәйләнмәйсә һөт имгән,
Ҡонан, дүнән сағында
Болондарҙа тыу йөрөп,
Толпар тоҡомо булғанға,
Һәүрегендә өйөрҙә
Һайҙаҡ йөрөп дан алған,
Алтыһында ат иткән,
Етеһендә өйрәтеп,
Йыйындарҙа йүгерткән,
Ҡырас ялын матурлап,
Һылыу ҡыҙҙай тараған,
Маңлайында ҡуш урай —
Толпарлыҡҡа билдә итеп
Бер хоҙайҙан бирелгән,
Маңлайында кикеле
Шәлкем гөлдәй үрелгән,
Ҡалҡыу монда, ҡарсыға түш,
Тилбер атлап йөрөүсән,
Ҡубаға ҡабырға, тар бөйөр,

Биреклеге һыналған,
Туҙбаш йылан үҙәкле,
Башкүнәктәй танаулы,
Ҡамыш ҡолаҡ, һоҫа теш,
Атҡолаҡтай иренле,
Һарымһаҡтай аҙаулы,
Ата бөркөт ҡабаҡлы,
Өкө кикел, ҡуян бот,
Баҡыр күҙле, суртан һырт,
Асы яңаҡ, ҡырас йөн,
Ҡубаға тояҡ, ҡуш йөрәк,
Бөтә яҡтан һыналған,
Күп йыйында саптырып,
Йүгереклектә дан алған
Тарлан буҙҙы менһәнә!
Түшелдерек, ҡойошҡан,
Эйәр ҡашын, йүгәнен
Алтын менән биҙәтеп,
Данлы өлкән урҙаның
Бөтә яуына баш булып,
Һөйәк һаплы һөңгөһөн
Ҡулыңа алып торһана!
Өйөр-өйөр йылҡыһын
Йәйләүеңдә бәйләтеп,
Ынйы менән Кинйәнән
Бейәләрен һауҙырып,
Ҡымыҙ эсеп ятһана!
Васыятҡа яҙҙырып,
Үҙе үлгәс, һин ҡалып,
Ҡыҙы менән икәүләп,
Шыбырлашып һөйләшеп,
Шарҡылдашып көлөшөп,
Киң һарайҙа яғалашып,
Ширбәт эсеп, серләшеп,
Ханбикәле хан булып,
Дәүран ғүмер итһәнә!
Үпкәң булһа ҙур ханға,
Үҙең ҡайтып әйтһәнә!

Иҙеүкәй:

— Урал буйы, ҡая тауҙар
Батыр ҙа итеп үҫтергән,
Урал да буйы ҡанлы юл
Урҙаға илтеп еткергән.
Урал буйы күҙ йәше —
Ханға мине эстергән.

Урал буйы даулы ил —
Ҡанға батҡан шаулы ил,
Ҡаны менән һуғарып,
Миңә һаҙаҡ үҫтергән,
Һөйәк һаплы һөңгөнө
Ҡулыма мин тотмамын.
Урҙаға ҡайтып, баш эйеп,
Тарлан буҙын менмәмен.
Ханға кейәү булам тип,
Ҡыҙын һорап тормамын.
Урал иле бар булһа,
Батырҙары һау булһа,
Уралым данлап үҫтергән
Суҡмар ҡулымда булһа,
Туҡтамышҡа эйелеп
Мәңге сәләм бирмәмен.
Хан булам тип Урҙаға,
Илем һатып тормамын.
Ир булып атҡа менгән һуң,
Илем йыйып алған һуң,
Алпан-толпан булһа ла,
Бер юл табып китермен.

Урҙаға илткән оло юл
Сатмыр ханға илтер ул.
Хоҙа уңған юл бирһә,
Сатмыр хан да ҡул бирһә,
Сатмыр хандан көс алып,
Урал илемде туплап,
Торҡа кейеп башыма,
Ҡорман тағып билемә,
Күсәм булып барына,
Урҙаға мин барырмын.
Яуға сыҡһа дау менән,
Ҡамайыл ерен аямай,
Ҡанлы талҡан итермен.

Кәперәйгән Сәләхиен,
Илен һатһа Ҡыпсаҡтың,
Уға эйәрһә бүтәндәр,
Ас суртандай ҡарпырмын.
Уралымдан талап алған
Малдарҙы ла ҡайтарып
Үҙ халҡыма бирермен!

Атаһы башын юҡ итеп,
Әсәһе ауыҙын кәмзәйтеп,

Ынйы менән Кинйәне
Етем ҡыҙ тип һөйөрмөн.
Түренә түшәк һалырмын,
Тигәнемә етермен,
Туҡтамыштың һарайын,
Аса аçыл балаçын —
Барын күкшин итермен.

Ошо үсте алмаһам,
Тигәнемә етмәһәм,
Әйткәнемде ҡылмаһам,
Ҡашҡа исемем ҡороһон!

Мин — мин тимен, тиермен,
Мин — Уралда ирҙермен!
Асыуым уртлап ат менеп,
Тауға оялар шоңҡармын!
Ыуға ҡаршы әсемен,
Ширбәттәйгә сөсөмөн,
Байтирәктәй тирәкмен!
Балта сапһа — айырылмаç,
Һис тә һынмаç, ҡайырылмаç
Имән ағас ботаҡмын!

Мин — мин тигән ирҙермен,
Ат өçтөндә уйнай, тип,
Кәпәс кейгән ир ул, тип,
Асылын һорамай аш бирмәм,
Атаһын һорамай дан бирмәм!

Янбай:

— Ай, Иҙеүкәй, Иҙеүкәй,
Был уйыңдан ҡайтһана!
Ҡамсы теймәç муйыныңа
Ҡан һырғаһын төйнәмә!
Мал һуйып туйларҙай
Туйға үҙеңде һуйҙырма!
Ямғыр яуып, Уралың
Сәскә атам тип торғанда,
Уралыңда ҡан ҡойоп,
Гөл-баҡсаны ҡоротма!

Иҙеүкәй:

— Кит, кит, Янбай, кит, Янбай!
Яман өнөң быуырмын,

Һөйләмә, телең киҫермен,
Асма күҙең, — тишермен!
Тубырлатып башыңды,
Муйының бауҙай өҙөрмөн!
Харамдан ташҡан ҡаныңды
Көрөндәй итеп ҡойормон!
Утауыңды ауҙарып,
Буҫағаң утын ҡылырмын!
Сағарағын һындырып,
Үҙеңде ҡурҙаҡ иткәндә
Уғыңды шөшлө ҡылырмын! —
Тигән һүҙҙе ишеткәс,
Янбай ауыҙын асмаған,
Айһыҙ ҡараңғы төндә
Урҙаға ҡарап ыҡлаған.

Иҙеүкәй Урал буйында
Ханға яһаҡ йыйғанды —
Барын илдән ҡыуҙырған
Ханға яһаҡ бирмәҫкә,
Ханға буй ҙа бирмәҫкә
Бөтә ырыуҙы туплаған.
Уралдағы ырыуҙы
Яуға тайяр ҡылған ул,
Үҙе ярҙам һорарға,
Күк бурҙайын[73] эйәртеп,
Сатмыр ханға елгән ул.

XIII. Иҙеүкәйҙең Сатмыр ханға киткәне, юлда мәмерйәгә ингәне, бер ҡарттан серҙе белгәне[74]

Ирәмәлдә* ат менеп,
Ямантауға еткәндә,
Иҙел ҡырыҡҡан урында,
Атын бороп туҡтатҡан.
Айылын бушатып, атын
Теҙген буйлап утлатҡан.
Күк бурҙайға шул ерҙә
Бер ҡош атып ашатҡан.

Иҙеүкәй ятып йоҡлағас,
Күккә ҡарап күк бурҙай
Моңһоу итеп олоған.
Иҙеүкәй торған һиҫкәнеп,
Бурҙай киткән еҫкәнеп,
Иҙеүкәйҙе эйәртеп;

Шыр урманды аралап,
Бер ҡаяны самалап,
Бер мәмерйә алдына
Эте барып туҡтаған.

Эте баҡкан күҙенә,
Иҙеүкәй — унының йөҙөнә,
Эт йәбешкән шул саҡта
Ат ҡойроғо ҡылына;
Тап толомдан биш бөртөк
Ҡылды ҡапҡан ауыҙына.
Иҙеүкәй һиҙгән этенең
Ҡыл алырға иткәнен,
Тик Иҙеүкәй белмәгән
Ниңә кәрәк икәнен[75].
Иҙеүкәй ҡылды алғас та
Эт муйынына бәйләгән,
Атты шунда бушатып,
Ашатырға ебәргән.

Иҙеүкәй ҡарап тормайса,
Баҫмалатып ҡалмайса,
Һис бер ниҙән ҡурҡмай,
Ингән эте артынан.

Тау ҡыуышы ҙур ғына.
Һис яҡты юҡ, төн генә;
Тирә-яҡта һис ни юҡ,
Барыр юлы бер генә.
Оҙаҡ ҡына барғандар,
Бара-бара арығандар,
Бара торғас, бер күлгә
Барып етеп алғандар.

Иҙеүкәй күлгә күҙ һалған:
Күлдең иге-сиге юҡ;
Кисәм тиһә, бик тәрән,
Үҙе һалҡын бик яман.
Инде хәҙер нишләргә?
Иҙеүкәй аптырап ҡалған.

Эте тапҡан бер ҡайыҡ,
Ишкәге бар, бейе юҡ.
Ҡолаҡ һалып тыңлаған:
Күл тирәһе — топ-тойоҡ.
Иҙеүкәйгә эт ымлаған,
Үҙе ултырып ҡалмаған,

Күлгә төшкән дә йөҙгән,
Һис тә уйлап тормаған.
Иҙеүкәй ултырып ҡайыҡҡа,
Ишеп киткән артынан;
Барып сыҡҡас аръяҡҡа,
Бер ҡош осҡан алдынан.
Эт ымлаған атырға,
Ата һалып алырға;
Ҡылды алып муйынынан,
Ҡошҡа береһен һалырға.
Ҡошто атып алған һуң,
Суҡышынан үткәреп,
Ат ҡылыны таҡҡан һуң,
Ҡош теленә килгән, ти.

Ҡош:

— Мин һайыҫҡан ҡош булам,
Убыр тигән ут булам,
Шыҡырлаһам кәртәңдә,
Бейәңдән ҡолон һалдырам.
Сыуал япмай йоҡлаһаң,
Алла тимәй ҡаплаһаң,
Өйөңә инһәм төнөңдә,
Бер балаһыҙ ҡалдырам.

Һин атҡас та ҡурҡҡайным,
Уғың тейгәс үлгәйнем,
Илгә сығып ҡан эсмәй
Харап булдым тигәйнем.
Инде шөкөр хоҙаға,
Йылҡы еҫен еҫкәттең.
Ерҙә осоп эҙләгән
Емтектәрҙе иҫләттең.
Егет, ебәр һин мине,
Мин ярармын бер һиңә,
Юғалғаның эҙләһәң,
Табышырмын мин һиңә[76], —

тигәс, Иҙеүкәй һайыҫҡанды ебәргән дә, юл-маҙар һорашып тормайынса, тағы ла алға киткән, ти. Эте артынан эйәреп бара торғас, бер таулыҡта өс яҡҡа айырылған юл сатлығына барып сыҡҡан. Юл сатында: «Уңға китһәң — байлыҡ юл; һулға китһәң — яулы юл; урталағы — серле юл», — тип яҙылған булған, ти.

Иҙеүкәй эткә ҡараған,
Арҡаһынан ятаҡҡан,
Юлды һайла, тигәндәй,

Эт башынан һыйпаған.
Эте киткән уртанан,
Батыр киткән артынан;
Барып сыҡҡан ҡоҙоҡҡа,
Ап-аҡ һаҡал бер ҡартҡа.

Был ҡарт этте ҡыумаған,
Эт тә ҡартҡа өрмәгән.
Сәләм биргәс Иҙеүкәй,
Ҡарт сәләмен алмаған.

Эт ымлаған Иҙеүкәйгә
Ҡылды сисеп алырға,
Береһен ҡарттың теленә,
Ҡолағына — икеһен,
Ике ҡулын бер ҡылға
Ҡарттың тотоп бәйләргә.
Иҙеүкәй шулай иткән икән,
Ҡарт ҡуҙғалған, һелкенгән,
Этте тартып алдынараҡ,
Мыш-мыш килеп илаған.
«Һау килдеңме, балам?» — тиеп,
Этте һөйөп һаулашҡан.
Иҙеүкәй күреп был хәлде,
Ҡарттан төпсөп һорашҡан.

Ҡарт:
— Мин ҡарт инем, ҡарт инем,
Күпте күргән ҡарт инем;
Илем яуға бирмәҫтәй,
Ер өҫтөндә таҡ инем.
Төкләҫ менән икәүләп
Ҡәғбәлә* лә булдыҡ беҙ,
Илгә килгән гәүергә*
Бергә һаҙаҡ юндыҡ беҙ.
Һабрау менән икәүләп
Төкләҫкә юлдаш булдыҡ беҙ.
Күп саҡтарҙа өсәүләп,
Бергә серҙәш булдыҡ беҙ.

Баба Төкләҫ әүлиә
Алла менән серләште;
[Уралда тыуған бер батыр
Ил һаҡларҙай булмаған,
Урал батыр ҡылысын
Тотор батыр тыумаған,
Ҡайҙа ятҡан урынын

Һис бирәүгә әйтмәне;
Урал күҙен суҡыған
Һайыҫҡанды тотто ла
Мәмерйәгә бикләне.][77]
Мине ерҙең аҫтында
Сер һаҡларға ултыртты,
Һабрау ҡартҡа Уралда
Ил аралап йөрөргә,
Һул күҙене йоморға[78],
Әүлиәне тыңларға,
Ирмен тигән ирҙәрҙе —
Барыһын бей ҡылырға, —
Уға шундай эш ҡушты.

Мин буйһондом Төкләҫкә;
Шул көндән үк ул мине
Телһеҙ-ҡолаҡһыҙ итеп,
Серле һандығын биреп,
Ошо ташҡа ултыртып,
Әйләндерҙе байғошҡа.
Бер ҡатыным бар ине,
Уны айыртып, тол ҡылды;
Яңғыҙ балам бар ине, —
Бына ошо юлдашың —
Үлмәй торған эт ҡылды.

Һабрау күҙен йомманы,
Һис тә телен тыйманы,
Әйткән һүҙен әүлиәнең
Ҡолағына элмәне.
Һабрау ҡартҡа асыуҙан
Төкләҫ ҡылды бәддоға:
«Йәшә, — тине, — Уралда,
Үлмә, — тине, — мәңгегә;
Йәшә, — тине, — тарлыкта,
Ғүмерең үтһен зарлыкта.
Тамағың ашҡа туймаһын,
Өҫтөң кейем күрмәһен,
Тоҡомоңдан һис берәү
Илдә бейлек ҡылмаһын;
Минең серҙе балаңдан
Һис бер кеше белмәһен.
Йоҡлар урының таш булһын,
Ҡапҡан ашың ут булһын,
Төкөргәнең ҡан булһын,
Маңлай тирең һыпырып,
Тапҡан-таянған барың

Бейҙәремә пол* булһын, —
Минән доға шул», — тине.
Шуға күрә Һабрау ҡарт
Шыр яланғас, ҡыу ҡалды.

Инде, егет, килгәнһең,
Серҙе хәҙер белгәнһең;
Муйынымдағы асҡысты
Үҙ ҡулыңа алырһың;
Ошо һандыҡ эсенән
Бер ҙур китап табырһың.
Шул китапты уҡығас,
Ни булғанын аңларһың.

Иҙеүкәй һандыҡты асҡан,
Болан тирегә яҙылған
Бер ҙур китапты алған.
Тәүге битте асҡас та,
Китапҡа күҙ һалғас та,
Эсендә ырыуы теҙелеп,
Ҡанға мансып яҙылған
Үҙ исемене күргәс тә,
Аптыраған, таң ҡалған.
Күҙен текләп ҡарағас,
Ошо һүҙҙе уҡыған:
«Ейәнемдән бей булып,
Ҡотло тигән ир тыуыр:
Балдарымдың* кинйәһе,
Иң доғамдың иркәһе[79]
Тора тигән бей батыр
Ҡотло тигән бүләмдең,
Тотмағанға йоламды,
Бейлегене юҡ ҡылыр;
Үҙен, ырыуын — барыһын —
Берен ҡуймай ҡол ҡылыр.
Тыумам* тыуыр Ҡотлонан,
Иҙеүкәй тигән ат ҡуйыр;
Яуыз булыр йөрәге,
Илдә йөрөп, ҡон ҡыуыр,
Унан тыуған ете ят*
Мораҙым тигән ат ҡуйыр,
Бөтә Урал буйында
Һис аямай ҡан ҡойор.
Уралдағы барлыҡ йән
Кешене түгел, эт һөйгән
Тоҡомомдан[80] берәүһе
Ошо китапҡа юлығыр.

Үмәр батырҙан ҡалған
Булатымды тотһа ул,
Ниндәй яуҙар килһә лә,
Бөтәһене айҡар ул.
Уралдан дейеүҙе ҡыуған
Урал батыр ҡәберен
Эҙләп барып тапһа ул,
Уның торҡаһын кейеп,
Шүлгәндән сыҡҡан йылҡынан
Ҡоланы һайлап менһә ул,
Ни теләһә, шуны эшләр,
Уралда ҡашҡа булыр ул».

Китапты уҡып бөткән һуң,
Ҡарттан тағы һорашҡан.
Тереләй гүрҙә ятма, тип,
Яҡтылыҡҡа сығарған.

Мәмерйәнән сыҡһалар,
Эйәр, ҡамсы, йүгәне
Үҙе ҡуйған ерендә,
Бере туҙмай, һау торған.

Йүгән тотоп, ат эҙләп,
Иҙел буйына төшһә,
Ҡан ерәнен Иҙеүкәй
Һыу буйында тапмаған.

Эте шул саҡ ҡаяның
Сабып менгән башына,
Утлап йөрөгән бер аттың
Сабып барған ҡашына.

Иҙеүкәй атҡа ҡараһа, —
Үҙ атындай, ялдары
Ятып тора уң яҡҡа.
Күҙе баҡыр, ҡуш аҙау,
Танауының эсендә
Тын юлы ла өс яҡта.
Уң ҡолаҡта иңе бар,
Уйып һалған арт яҡҡа.
Йүгән тотҡанды күргәс,
Ҡойроҡ сәнсеп, ажғырып,
Батырыны һулға алып,
Килеп баҫып тороуы —
Барыһы ла оҡшаған
Иҙеүкәйҙең үҙенең

Ҡуйып киткән атына.
Тик шуныһы оҡшамай:
Төҫө ҡан ерән түгел,
Сыҫҡан һыртлы ҡола төҫ —
Иҙеүкәй күргән ат түгел.

Иҙеүкәй атты күргәс тә,
Аптырауға ҡалған, ти;
Атын тотоп менгән дә,
Ҡарт янына килгән, ти.
Ҡарт был атты күргәс тә,
Иҙеүкәйгә йылмайып,
Арҡаһынан яратып,
Ошо һүҙен әйткән, ти;
— Атың йөнөн ҡан баҫып,
Ҡан ерән төҫ булғандыр.
Серҙе барып тапҡан һуң,
Һин менерҙе белгән һуң,
Ҡола төҫө ҡайтҡандыр[81].
Егет, бушҡа аҙама,
Һөңгө ергә ҡаҙама!
Мен атыңа алла тип,
Яу көндәрем алда тип,
Уралыңды ата тип,
Йылғаларын әсә тип,
Илем яуҙа бирмәм тип,
Етем-еҫерҙең берен
Үҙемә үгәй күрмәм тип.

Шулай тиеп әйткән дә,
Атын эйәрләшкән дә,
Арҡаһынан яратып,
Һау бул, тиеп хушлашып,
Үҙе тороп ҡалған, ти.

Иҙеүкәй атына менгәс,
Ҡарттың янынан киткәс,
Урал батыр ултыртҡан
Таш маяғына* еткәс,
Урал батыр ҡәбере
Ҡапыл иҫенә төшкәс,
Шунда туҡтап Иҙеүкәй
Һайыҫҡанды саҡырған.

Күҙ асып-күҙ йомғансы,
Иҙеүкәй һүҙе бөткәнсе,
Теге һайыҫҡан бында

Осоп килеп тә еткән.
Иҙеүкәйҙең ни өсөн
Саҡырғанын да белгән,
Һайыҫҡан уйлап тормаған,
Иҙеүкәйгә юл башлап,
Иҙел ағышын түбәнләп,
Бәлә тауға* ҡаратып,
Осоп алдан киткән, ти.

Уңға, һулға Бәләнән
Аҡҡан йылға башынан
Һайлап ҡунып имәнгә,
Иҙеүкәйҙе көткән, ти.
Иҙеүкәй барып еткәнсе,
Барып аттан төшкәнсе,
Күк бурҙайы ал барып,
Ҡаҙынып, имән төбөнән
Урал батыр торҡаһын
Алып сығып торған, ти.
Башына торҡа кейеп,
Күк бурҙайын эйәртеп,
Ҡола атына менеп,
Иҙеүкәй, һын-яһау булып,
Сатмыр ханға киткән, ти.

XIV. Иҙеүкәйҙең Ҡабардинды тар-мар ҡылғаны; Фирҙәүесте ҡотҡарып, Сатмыр хандың кейәүе булғаны[82]

Оҙон-оҙон юл буйлап
Сатмыр ханға барғанда,
Уйһыу ерҙә бер егет
Йәйрәп йоҡлап ятҡанда,
Битенә ҡунған себенде
Һирпеп ҡыуып, еләҙләп,
Егет башын алдына
Һалып, мандап* ултырған
Бер һылыу ҡыҙ янына
Иҙеүкәй барып сыҡҡан, ти.

Иҙеүкәйҙе күргәс тә,
Егетенең битенән
Ҡыҙы үбеп уятҡан.
Иҙеүкәй мән был егет
Иҫән-һаулыҡ һорашҡан.
Шул саҡ тағы саянан
Һунарсылай кейенгән,
Талай егет, һөйләшеп,

Ергә килеп йығылған.

Ҡыҙ алдында йоҡлаған
Ҡалмыҡ иле эсендә
Ҡабардин тигән хан икән.
Янындағы һылыу ҡыҙ
Йырсы маҡтап йырлаған,
Фирҙәүес тип дан алған,
Сатмыр хандың ҡыҙы икән.

Был ҡыҙ өсөн күп йылдар
Ярты ил биреп Сатмырға,
Үҙенә һөйөп алырға
Ҡабардин күп интеккән, ти.
Аҙаҡ сиктә, бирмәгәс,
Ҡалымына күнмәгәс,
Һарай ҡыҙҙары менән
Яланға сыҡҡан сағында,
Ҡабардин аңдып торған да
Урлап алып киткән, ти.

Һынын күргәс Иҙеүкәйҙең,
Бер урында биш баҫып,
Ауыҙлыҡ тешләп, сорғотоп,
Ҡолағыны ҡайсылап
Торған атҡа күҙ һалғас:
— Кем һин, егет, ҡайҙан һин?
Ҡайҙа китеп бараһың? —
Тип, Ҡабардин һорашҡан.
Иҙеүкәй исемен әйтмәгән,
Батырлығын йәшермәй,
Ат өҫтөндә уйнаған;
Күлдән осороп ҡош атып,
Ханды хайран ҡалдырған,
Хан үҙенә саҡырған.
Бер аҙ тороп эш күргәс,
Ханға Иҙеүкәй оҡшағас,
Ул Иҙеүкәйҙе ҙурлап,
Һарайына баш ҡылған.
Ҡабардин һәр эшендә
Туҡтамышҡа таянған.
Ике ҙур хан бер булғас,
Сатмыр хан да ҡыҙ юллап
Килеүенән тыйылған.

Иҙеүкәй ҙә тик ятмай,
Ҡабардиндың асыуын

Туҡтамышҡа ыҡлаған.
Сапаҡ телле Иҙеүкәй,
Сәсән һүҙле Иҙеүкәй,
Ҡабардиндың бар яуын,
Күҙ терәгән бар илен, —
Гел үҙенә ҡаратып,
Һарайында тарҡаулыҡ
Оҙаҡламай тыуҙырған.
Арала яу ҡуҙғалған,
Өс көн, өс төн һуғышҡан.
Аҙаҡ сиктә Иҙеүкәй
Өҫтөн булып дан алып,
Хан һарайыны баҫып,
Ҡабардинды үлтергән.
Үҙенә серҙәш ҡорбашын
Ҡалмыҡ иленә хан иткән;
Сатмыр хандың ҡыҙыны
Атаһы янына илткән.

Ҡыҙы ҡайтҡас, Сатмыр хан
Илен йыйып, туй яһап,
Иҙеүкәйҙе данлаған;
Ҡыҙын биреп тағы ла,
Бары эшкә баш итеп,
Уны вәзир яһаған[83].

XV. Иҙеүкәйҙең Сатмыр хандан ярҙам алғаны[84]

Сатмыр хандың илендә
Аҙмы-күпме торған һуң,
Үҙен танытып, дан сәскәс,
Туҡтамышҡа Сатмыр хандың
Дошманлығын белгән һуң,
Туҡтамыштың Уралға
Яһаҡсылары барып,
Ҡан-яу асып, ил талап,
Яһаҡ йыйғанды ишеткәс,
Иҙеүкәй ханға ингән дә
Былай тиеп һүҙ асҡан:
— Ай, Сатмыр хан, Сатмыр хан,
Ата-әсәнән ханлыҡты
Мираҫ итеп алманың:
Юлбаҫар ҙа булғанһың,
Үс алырға йөрөгәнһең,
Сыңғыҙ тоҡомо хандарҙа
Хеҙмәттә лә булғанһың!
Утыҙ йәшкә еткәнсе,

Рәхәт тормош күрмәйсә,
Ханға хеҙмәт иткәндә,
Уң аяҡһыҙ ҡалғанһың.
Утыҙ дүрткә еткәндә,
Күп һынауҙар күргән һуң,
Күп яуҙарҙа булған һуң,
Данлы ҙур хан булғанһың.
Сыңғыҙ хандың тоҡомон
Үҙ иләңдән ҡыуғанһың.
Бына мин дә, тап һиндәй,
Ауырлыҡ ман юл ярҙым,
Атам-әсәм, һөйгәнем,
Ике күҙем ҡараһы
Баламды ла юғалттым!
Барыһынан баһалы —
Даны киткән Уралым
Туҡтамыштан талаттым!
Урманда һаҙаҡ юнғанда,
Атым тотоп менгәндә,
Илем илап ҡалғанда,
Һиңә төбәп юл тоттом.

Һиңә төбәп килгәндә,
Мәкер мән ат менмәнем:
Ҡабардинға яу асып,
Һинең ҡыҙың алайым,
Үҙеңә кейәү булайым,
Тәхетеңә менәйем,
Илеңә хужа булайым
Тигән уйҙа килмәнем!
Атыма менгән сағымда,
Илем илап ҡалғанда,
Йәш туҡтамаҫ күҙенә
Ал урамал* булайым,
Батырҙарын ҡол иткән,
Малын талап ҡыу иткән
Яуыз хандан илемде
Ҡотҡарырға ант иттем.
Уралымда илем бар,
Атҡа менер ирем бар,
Ҡушымтаға шуларға
Көсөң һорар уйым бар.

Иҙеүкәй һүҙен ишеткәс,
Сатмыр хан да шатланған,
Яуға көндө билдәләп,
Бар яранын йыйҙырған.

Шул йыйында Иҙеүкәй
Төш күргәнен һөйләгән:
— Бөгәсә бер төш күрҙем:
Алтын эйәр, аҡбуҙ ат
Ялынан тотоп атландым,
Күктә остом ҡош булып,
Фәрештә мән һөйләшеп,
Түшен түшемә ҡуйып,
Тур тауына* мендем мин.
Ул ни булыр, ярандар?*
Шуны юрап ҡараңдар[85].

Ярандар:

— Бөгәсә һин төш күрһәң,
Аҡбуҙ атҡа һин менһәң,
Мораҙыңа етерһең;
Фәрештә мән һөйләшһәң,
Туҡтамыш ҡыҙын ҡосорһоң;
Тур тауына һин менһәң,
Туҡтамыш тағын алырһың[86],
Тиеп төштө юрағас,
Бары бергә шат булған.
Иҙеүкәйгә Сатмыр хан
Туҡтамышҡа ҡарышы
Яу асырға көс биргән.

XVI. Мораҙымдың Нуретдин исемендә үҫкәне, Туҡтамыштан ҡасып, Уралға сапҡаны, атаһына ҡаршы яуға сыҡҡаны

Иҙеүкәйҙең улына
Бүтән исем ҡушырға
Ата-әсәһе булмағас,
Кем балаһы булыуын
Бөтә илдән йәшергәс,
Нуретдинды алмашып,
Уның урынына ҡалғас,
Һаман шулай Нуретдин
Исемендә йөрөгән.

Иҙеүкәй китеп күп торғас,
Балаһы үҫеп ҙур булғас,
Үҙе уҫал, бик батыр,
Уйнағанда һуғышҡас,
Иҫәнбайҙың бисәһе
Үҙ алдына һөйләнгән:

«Атаһындай, бының да
Башы һыймаҫ бер ерҙә,
Миңә ҡалды бер бәлә
Ҡаңғыртырға сит ерҙә.
Көн дә биш-алты бисә
Килеп тора дау менән,
Башҡайымды был бала
Ашатмағайы яу менән», —
Тип һуҡранып йөрөүен
Ситтән тыңлап, бер кеше:
«Иҫәнбайҙың бисәһе
Тыума бала тапҡан», — тип,
Илгә алап һалған, ти.
Был хәбәр тирә-яҡҡа,
Бер ҡолаҡтан ҡолаҡҡа,
Ханға барып еткән, ти.
«Илдә туҡлыҡ, йоғом* юҡ,
Көндә саңлы ел-дауыл,
Күҙ асырға әмәл юҡ», —
Тип һөйләнеп, шәйехтәр,
Дин башлығы муллалар
Ханға йыйылып барған, ти.
Иҫәнбай ман бисәһе,
Был хәбәрҙе ишетеп,
Нишләргә лә белмәйсә,
Ҡайғырышып ҡалған, ти.
Берҙән-бер көн Нуретдин,
Бик асыулы күҙ һытып,
Намыҫланып, хурланып,
Өйгә ҡайтып ингән, ти.
Иҫәнбайҙар йыуатып,
Әсәһе менән атаһы
Был урҙанан ҡасҡанды,
Олатаһы Ҡотлоно
Иҙеүкәй өсөн аҫҡанды, —
Барын әйтеп аңлатып,
Асып һөйләп биргән, ти.
Егет белгәс бар эште,
Иҫәнбайҙы, бисәһен
Был урҙала тотмайса,
Бергә алып ҡасҡан, ти.
Яйыҡ буйлап Уралға
Ҡайтып етеп барғанда,
Шәғәле бей аймағы
Туҡтамышҡа ярҙамға
Атҡа менеп ятҡанда,
Былар барып ингәндәр,

Төрлө халыҡ күргәндәр;
Иҙеүкәйҙең Уралда
Юҡ икәнен белгәндәр.

Нуретдин шул саҡ, ҡырт ҡына
Иҫәнбайҙы туҡтатып,
Былай тиеп әйткән, ти:
— Һеҙ ҡайтығыҙ Уралға,
Мин китәйем былайға:
Илде йөрөп гиҙәйем,
Ни барыны беләйем, —
Тиеп, юлда айырылған.
Шағаленең йәйләүен
Үтеп китеп барғанда,
Халыҡ тыуына ҡайырылған.
Шағале бейҙең үҙенең
Бөтә ырыуын йыйҙырып
Һөйләп торған еренә
Егет барып тап булған.

Шағале:

— Сатмыр хан тигән яуыз,
Батыр йыйып, яу асып,
Урал таба килә икән.
Яйыҡты алып нуғайға,
Иҙелде алып ҡалмыҡҡа, —
Барын бүлеп бирә икән.
Мал-тыуарҙы пол* ҡылыр,
Ҡатын, бала-сағаны,
Берен ҡуймай, ҡол ҡылыр.

Шағале һүҙен ишеткәс,
Нуретдин дә түҙмәгән,
Батыр һынар майҙанда
Үҙенә тиң эҙләгән:
Ат өҫтөндә уйнаған —
Халыҡ ҡалған хайранға;
Билбау алып көрәшеп,
Ҡош осороп, ҡош атып,
Барынан да ал булып,
Өҫтөн сыҡҡан майҙанда.

Майҙандағы барыһы:
Ҡарт-ҡороһо, йәш-елкен,
«Батыр булып тыуған», — тип,
Ауыҙ һыуы ҡорошоп,

Быны маҡтап һөйләгән.
Шәғәле шундуҡ ук-һаҙаҡ
Был батырға һайлатып,
Менеренә яҡшы ат
Эйәрләтеп бирҙергән.
Батыр егет икән, тип
Биш мең яуға баш ҡылған.

Батырҙарҙы йыйҙырып,
Яуға оҙатыр саҡ еткәс,
Йәш-елкенсәк, ҡарт-ҡоро —
Бары йыйылып, хушлашып,
Китергә тип ат менгәс,
Был батырҙан һорашып,
Төрлө яҡтан һүҙ ҡушҡас,
Исәнбайҙың улы, тип
Үҙен һөйләй башлағас,
Бер бисә шул сағында,
Ҡуңыр йөҙөн ағартып,
Түҙмәйенсә һүҙ асып,
Исәнбайҙың балаһы
Нисә икәнен һораған:
— Исәнбайҙа бер бала
Етем тороп ҡалғайны,
Уны меҫкен әсәһе
Ҡамышлыҡта тапҡайны.
Кейем кейер донъяһы,
Исем бирер атаһы
Ул баланың булмағас,
Тик әсәһе Мораҙым тип
Уға исем ҡушҡайны.
Хәҙер уның әсәһе
Бармы-юҡмы икәнен
Белмәй йөрәк һыҙлата.
Әсәһе барып табырға
Теләһә лә, баралмай:
Хан асырға эҙләтә.
Батыр егет, һин үҙең
Шул баланы беләмһең?
Ата-әсәңдең тел төбөн
Шул турала һиҙәмһең?..

Бисә һүҙен бөтмәҫтән,
Батыр егет һиҫкәнгән;
Аттан ырғып төшкән дә,
Төпсөп, инәлеп, бисәнән
Кем икәнен әсәнең

Бик ялуарып һораған.
Әсә ҡурҡып әйтмәгән,
Тәү үҙенән һораған;
Батыр, аулаҡҡа алып,
Баштан-аяҡ һөйләгән.

Әсә шул саҡ, ҡосаҡлап,
Үҙе Ғәнәкә икәнен,
Батырға әсә икәнен,
Ил тетрәткән Иҙеүкәй
Батырға ата икәнен,
Тыуып ҡырыҡ көн торғас,
Ҡамышлыҡта ятҡанда,
Мораҙым тип бер үҙе
Уға исем ҡушҡанын —
Энәһенән ебенә
Барын теҙеп һөйләгән.

Шул сағында Нуретдин
Һис бирәүгә белдермәй:
«Мин — Мораҙым, Мораҙым!» —
Нуретдин тип әйттермәй,
Меңбаш булып Шәғәлегә,
Әсәһен алып үҙе мән,
Сатмыр ханға ҡарышы
Яуға киткән, ти, икән.

Ат менеп, яу ҡуҙғалғас,
Яуы шулай ҙур булғас,
Һөйөнсөгә Урҙаға
Шәғәле үҙе сапҡан, ти,
Туҡтамышҡа килгән дә
Шулай тиеп әйткән, ти:
— Ай, оло хан, оло хан,
Һин ҡушҡанды тыңланым:
Әжәлһеҙ ятып үлмәһәм,
Сатмыр ханды ҡолатам!

Ун мең батыр тупланым,
Араһында ир батыр,
Мораҙым тигән бер батыр,
Аҫау тота ҡороҡһоҙ,
Батырҙар ман көрәштә
Көрәше ҡалмай үлекһеҙ.
Тимерең мән тубылғы
Бөгөү өсөн батырға —
Икеһе лә барыбер;

Арҡаның ман тегәр еп
Өҙөү өсөн батырға —
Икеһе лә барыбер;
Батманың ман бармаҡса
Күтәрергә батырға —
Икеһе лә барыбер.
Йөрәге уның — ҡуш йөрәк,
Йоҡоң менән үлемең —
Уның өсөн барыбер!

Шул батырға ат бирҙем,
Биш мең яуға баш ҡылдым.
Яман яуҙы ҡырыр ул,
Ҡуйға килгән бүреләй,
Сатмыр хандың яуыны
Берен ҡуймай быуыр ул, —
Тип һөйләгәс Шәғәле,
Туҡтамыш хан шатлыҡтан
Бары бейен йыйҙырған;
Сатмыр ханға ҡарышы
Барын яуға ҡыуҙырған.

Бер яғынан Шәғәле,
Бер яғынан Туҡтамыш
Иҙеүкәйгә ҡарышы
Ҡаты яуҙы асҡан, ти.
[Сатмыр хандың яу башы
Иҙеүкәй тип берәү ҙә
Күпкә саҡлы белмәгән][87].

Атышҡандар өс-дүрт көн,
Ҡан ҡойғандар өс-дүрт төн.
Был алышта һәр яҡтан
Бик күп кеше үлгән, ти.
Бишенсе көн тыуғанда,
Ерҙе ҡаплап һәр яҡтан
Яу эркелеп килгәндә,
[Тарпан буҙға атланып,
Торҡа кейеп башына,
Ҡалҡан тотоп ҡулына][88]
Иҙеүкәйгә ҡарышы
Мораҙым килеп сыҡҡан, ти.

Ҡылыс уйнап, сатылдап,
Ҡалҡандан ут ялтырап,
Ҡаты һуғыш барғанда,
Иҙеүкәйҙең тауышынан

Күп батырҙар, ҡалтырап,
Ситкә тайпылған саҡта,
Иҙеүкәйҙең тауышына,
Ҡылыс һелтәү һолона,
Ғәнәкә килгән әлһерәп;
Иҙеүкәйгә — Улың! — тип,
Мораҙымға — Атаң! — тип,
Ҡан-ҡарымта эҙләргә
Арағыҙҙа дау юҡ, — тип,
Ике араға ташланған.

Мораҙым ман Иҙеүкәй,
Икәү-ара аңлашып,
Ҡылыстарын ташлаған.
Мораҙым шундуҡ яуынан
Шәғәлене йомарлап,
Ҡулын ҡулса ботарлап,
Сығарып алып ташлаған.

Мораҙымдың бар яуы
Иҙеүкәйҙе танығас,
Мораҙым ҡылыс ташлағас,
Иҙеүкәйгә ыҡтаған.
Туҡтамыштың күп көсө,
Уралдан килгән биш батыр
Тағы ҡорал ташлағас,
Сәләхи ҙә, яңғыҙлап,
Туҡтамышҡа саптырған.

XVII. Сәләхиҙең әйләнеп ҡайтҡаны, Туҡтамыштың кесе ҡыҙын урлап ҡасҡаны[89]

Эштең барын төшөнгәс,
Сатмыр хандың яу башы
Иҙеүкәй икәнен белгәс,
Урҙаны ташлап китергә,
Туҡтамыштың бер ҡыҙын
Үҙенә бисә итергә,
Тип Сәләхи уйлаған.
Туҡтамышка ошоно
Аҡыл итеп һөйләгән:

— Иҙеүкәй ҡуймаҫ, килер ул,
Ерең-һыуың алыр ул.
Бисәһе өсөн мине аҫыр,
Балаһы өсөн улың аҫыр,
Атаһы өсөн һине аҫыр,

Әсәһе өсөн бикәң аҫыр,
Данлы ҡыҙың Ынйыны
Барыбер ҡуймай, бер алыр.
Ҡанлы яуҙар бөткәнсе,
Илең ташлап торһаңсы!
Урыныңа хан ҡылып
Улың ҡуйып торһаңсы!
Сәләхи һүҙен Туҡтамыш
Һис уйлауһыҙ хуп күргән,
Һис иленә һиҙҙермәй,
Күп бейҙәргә белдермәй,
Туҡтамыш хан, ханбикә —
Бер төн икәү юҡ булған.

Туҡтамыш хан киткәс тә,
Иҙеүкәй ҡамап алғас та,
Сәләхи Ынйыға килеп,
Уға хәйләһен ҡороп,
Алып китеү уйы ман,
Унын яйын тартҡан, ти.

Ынйының һис тел төбө
Ҡасыу яҡлы булмағас,
Иҙеүкәйҙең килеүен
Ынйы тартып һөйләгәс,
Сәләхи шул саҡ Кинйәне
Урлап китмәк уйы ман,
Янбайҙы тиҙ саҡыртып,
Икәү кәңәш иткән, ти.
Янбай ҡайтып Ҡырымға
Һыялмаҫын аңлатып:
— Илде талап, мал йыйып,
Аҡ Урҙаға килтереп,
Хан һарайына килеп,
Бей булғас, Янбай, үҙең,
Илең тотоп һуйыр, — тип,
Төрлө яҡтан Янбайҙы
Тәү ҡаҡшатып алған, ти. —
Үҙем ҡайтып нығынһам,
Бары илде ҡулға алһам,
Үҙеңде ҡурсаларға
Үҙ өҫтәмә алам, — тип,
Мөҫөрәтеп* ҡуйған, ти.
Сәләхи шундай һүҙ биргәс,
Серен һөйләп үҙ күргәс,
Янбай быға шатланған,
Урлашырға Кинйәне

Үҙ өҫтөнә алған, ти.

Янбай инеп Кинйәгә:
— Атаң ҡасып ҡотолдо,
Ағаң ҡалһа, — тотолдо,
Иҙеүкәй килер, ҡуймаҫ ул,
Ҡан ҡойҙормай туймаҫ ул;
Ата-әсәһе, бисәһе,
Балаһының ҡононо
Алмайынса булмаҫ ул.
Атаһы өсөн — ағаңды,
Әсәһе өсөн — бисәһен[90] ,
Балаһы өсөн берәүең
Аҫмайынса ҡуймаҫ ул.
Минең кәңәш һиңә шул:
Ул килгәнсе, ҡасып тор,
Йә булмаһа, ҡаршы бар!
Данлы ҡыҙы килгән, тир,
Ир ҡәҙерен белгән, тир,
Ынйыны алмай, һине алам,
Тиеп, һиңә һүҙ бирер!

Янбай шулай тип әйткәс,
Ҡыҙыҡай быға алданған;
Һис берәүгә белдермәй,
Ағаһына һиҙҙермәй,
Кинйә юлға сыҡҡан, ти.
Аңдып торған Сәләхи
Юлда тотоп алған, ти;
Ҡул-аяғын бәйләтеп,
Ат өҫтөнә һалдырып,
Ҡырым ҡарай ҡасҡан, ти.

XVIII. Мораҙымдың Сәләхиҙе баҫтыра киткәне; Туҡтамыштың һөйәк-һаяғын Иҙеүкәйҙең ҡоҙғондарға һипкәне[91]

Туҡтамыш хан киткәс тә,
Туҡтамыштың балаһы
Ҡадирбирҙе хан булғас,
Иҙеүкәйҙең яуынан
Бөтә яуы еңелгәс,
Икмәк-тоҙон ҡулға алып,
Баш һалғанын белдереп,
Иҙеүкәйгә буй биреп,
Яуын ҡаршы алған, ти.
Хан һарайын уратып,

Батырҙарын эйәртеп,
Иҙеүкәй килеп ингәндә,
Ҡадирбирҙе, бикәһе,
Ынйыбикә иркәһе,
Янбай батыр — дүртәүһе
Бергә ҡаршы алған, ти.
Туҡтамышты, бикәһен,
Сәләхи мән Кинйәне
Иҙеүкәй бында күрмәгәс,
Булатын һурып ҡынынан,
Ҡадир ханға[92] уҡталып,
Ҡайҙалығын һораған.
Ҡадир, яуап бирә алмай,
Аптырауға ҡалғанда,
Теҙеп берен ҡалдырмай,
Янбай һөйләп биргән, ти.

Иҙеүкәй ил йыйҙырған,
Талап, тартып алынған
Бөтә малды бирҙереп,
Илдә шатлыҡ тыуҙырған.
Уралдан килгән батырҙың
Бишеһен дә бей ҡылып,
Кире Уралға ҡайтырға
Барыһына аңлатҡан.

Биш-алты мең яу алып,
Сәләхиҙе тоторға
Мораҙымға эш ҡушҡас,
Мораҙым яуға бармайса,
Ни эшләптер, шыңшығас,
Хандың ике ҡыҙының
Береһен һайлап алырға
Мораҙымға юл ҡуйған.
Иҙеүкәйҙең әйткәнен
Батырҙары тыңлаған,
Ат менеп, яу эйәртеп,
Бары юлға йүнәлгән.

Иҙеүкәй менән Ғәнәкә,
Өсөнсөгә Фирҙәүес,
Уйнап-көлөп байманда,
Хандан ҡалған һарайҙа
Бер нисә көн йәшәгән.

Бөтә илдә маҡтаулы,
Үҙе асыҡ сырайлы,

Күрһәң күҙең сағылыр:
Теше — ялтыр, көмөштәй;
Һүҙҙән туймай һөйләшеп,
Һөйләгәндә ҡашы уйнап,
Иҙеүкәйҙең алдында
Уйнап торғас иркәләп,
Яңы турыҡҡан ҡолондай,
Сәскә йыйған бал ҡорттай,
Һыны һылыу шул саҡлы,
Бер күреүҙә арбарҙай,
Ҡыйғас ҡашлы, ҡара күҙ
Фирҙәүесте күргән һуң,
Ынйыҡай бик көнләшкән.

«Сатмыр хан тигән атаһы,
Бер хоҙайҙай, илендә
Данлы ҙур хан булғанға,
Уға көндәш булып мин,
Иҙеүкәйгә барып мин,
Фирҙәүестәй һылыуҙан
Иркәлектә ал булып,
Иң һөйөлгән йәр булып,
Барыбер дан сәсә алмам», —
Тип тағы ла уйлаған,
Иҙеүкәйгә барыуҙан
Ынйы шуға төңөлгән.

Һарайҙа бары уйнашып,
Ашап, эсеп, көлөшөп,
Шатланып көн иткәндә,
Мораҙымдың илсеһе
Ҡабаланып ингән дә:
— Ҡара диңгеҙ яғалай
Ҡараби*, Алуш* тауҙарҙа.
Түнәс* йылға буйында,
Бабуған* тигән йәйләүҙә,
Сәләхи мән яу асып,
Шунда яуын ҡаҡшатҡас,
Сәләхи ҡасып Сағутҡа*,
Һырынышып бикләнгәс,
Мораҙым ҡыраң яһаны;
Сәләхиҙе үлтереп,
Кинйәне тотоп алам тип,
Торлағына барғанда
Кинйә бейек ҡаянан
Үҙен үҙе ташланы[93], —
Тигән хәбәр һөйләгән.

Шул саҡ тағы Иҙеүкәйгә
Туҡтамыштың яу йыйып,
Сит батшанан көс алып.
Яу асырға килгәнен
Йәнә берәү белдергән.

Иҙеүкәй, шундуҡ яу йыйып,
Аттарына менгән, ти;
Туҡтамышҡа ҡарышы
Яуға сығып киткән, ти.
Туҡтамыш ман Иҙеүкәй,
«Ҡамҡалы күл ҡом сәуад»[94]
Тигән күлдең янында
Икәү һуғыш асҡан, ти.

Туҡтамыштың бар яуын
Иҙеүкәй ҡыраң ҡылғас,
Ҡалған яуы бары ла
Һөңгө-ҡылысын һалғас,
Туҡтамыш хан ҡасҡан, ти;
Туҡтамыштың артынан
Иҙеүкәй ҡыуып сапҡан, ти.
Туҡтамыш хан артынан
Баҫмалатып, һайтлатып,
Иҙеүкәй ҡыуып яҡынлап,
Килеп етә башлағас,
Туҡтамыш хан, аптырап,
Ҡамҡалы күл ҡамышына
Аттан төшөп боҫҡан, ти.
Туҡтамыш ингәс ҡамышҡа,
Саптырҙаған тауышҡа
Ҡыҙғатау, аҡсарлаҡтар,
Күтәрелеп барыһы,
Күлде ҡаплап осҡан, ти.

Туҡтамышты турылап,
Ятҡан урынын яҫҡышып,
Бер ҡыҙғатау ҡыҙғылдап,
Баш осонда осҡан, ти.
Туҡтамыш хан: «Һиҙҙерә,
Иҙеүкәйгә белдерә», —
Тип, ҡошҡа инәлеп,
Былай тиеп әйткән, ти:

— Ай, ҡыҙғатау, ҡыҙғатау,
Ҡыҙғатау һин, ҡыҙыл ҡош,

Сыр-сыу һалма, ҡыҙғатау,
Күл ситенә барып төш;
Йәнен һаҡлап ҡасҡан хан
Ҡамышыңа һырышҡан,
Ҡанатыңды елпетеп,
Муйыныңды һуҙма буш.
Ҡамсы ла тейер муйыныңа,
Ҡан сорғолор ҡуйыныңа,
Һин дә айырылырһың күлеңдән,
Мин дә айырылдым күбемдән[95].

Ҡыҙғатау:

— Туғайымды ҡуйманың,
Һыу буйымды ҡуйманың, —
Саҡ баламды осорһам,
Барын аттың, ит иттең;
Дүрт аяҡлы мал ҡуймай,
Барын ейҙең-ашаның,
Инде килеп бында ла
Ханлыҡ ҡыла башланың![96] —
Тиеп, ҡош һаман
Уранғылап осҡан, ти.
Шунан һиҙеп, Иҙеүкәй
Ханды барып тапҡан, ти,
Ханды һөйрәп алған, ти,
Яу янына килгән, ти.
Ханды килтереп яуына,
Былай тиеп әйткән, ти:

— Һаҙға батҡан ерендә
Муйынын эйҙе — сапманым:
Башын киҫеп ташлауҙы
Батырлыҡтан тапманым.
Ханда кемдең ҡоно бар,
Әйтә торған һүҙе бар!

Һайтлап, һайтлап ҡыуылған,
Илдең күптән табалмай
Сарға төшөп юллаған[97],
Ҡанын ҡоймай малының
Тереләй тотоп ашаған,
Иң уҫалдың бере был,
Ил эҙләгән бүре был! —

Тигән һүҙен әйтеп тә
Бөтәлмәгән .Иҙеүкәй,

Тешен ҡыҫып йөрөгән,
Күҙенә ҡан һауҙырған,
Һыҡтап йөрөгән йөрәккә
Ҡара ҡаны ултырған
Яу тынырға бирмәгән —
Шунда ханды онтаған;
Иҙеүкәй батыр ҡараһа,
Һөйәген дә күрмәгән[98].

Туҡтамыштың бар яуын
Үҙенә баш эйҙереп,
Туҡтамыштың онталған
Һөйәк-һаяғын йыйҙырып,
Ҡоҙғондарға һиптереп,
Иҙеүкәй ҡайтып киткән, ти.

XIX. Ҡадирбирҙе менән Янбайҙың Иҙеүкәй менән Мораҙымды ыҙғыштырғаны

Туҡтамыш хандың үлтерелеүен ишетеп, Ҡадирбирҙе, уның бисәһе, Янбай өсәүләп бик ҡайғырған. Береһе Урҙа башында ҙур хан булыр, икенсеһе ҡорбаш булып, беҙгә юл бирмәй, үҙҙәренә ҡол ҡылыр, тип һөйләшеп, нисек тә Иҙеүкәй менән Мораҙымдың араларын боҙорға, ике арала ҡанлы яу астырып булмаҫ микән тиешеп, кәңәш ҡорған, ти.

Мораҙым ҡайтҡас яуынан,
Ҡадирбирҙе, бикәһе,
Янбай менән өсәүһе,
Мораҙымға димләшеп,
Ынйыны ал, тип көсләшеп,
Туй яһамаҡ булған, ти.
Атаһы әйткән һүҙ булғас,
Әсәһе лә ҡул ҡуйғас,
Мораҙым да был уйға
Риза булған, күнгән, ти[99].

Ҙур туй яһап һарайҙа,
Мораҙым ман Ынйыҡай
Бергә тора башлаған.
Ирле-ҡатын икәүләп,
Уйнап-көлөп серләшеп,
Бер-беренән йәшермәй
Һүҙ ҙә һөйләй башлаған.
Ынйы бер төн ятҡанда,
Иҙеүкәй мән йәш саҡта,
Бергә уйнап-көлгәнен,
Иҙеүкәй алам тигәнен

Һөйләп бөткәс, аҙаҡтан
Былай тиеп алдашҡан:
— Һине яуға оҙатҡас,
Яңғыҙ йоҡлап ятҡанда,
Кеше-маҙар йоҡлағас,
Килеп ишек асҡан да,
Янымa килеп баҫҡан да,
Ҡулына бысағын алып,
Һуям хәҙер һине тип,
Яғамдан бороп тотто;
Ай-вайыма ҡуймайсы
Шунда атаң мине йыҡты.
Улыңа әйткән нәҙерең
Бар тиһәм дә, ҡуйманы,
Үҙе яуға киткәнсе
Төн йоҡлаған сағымда
Һис янымдан сыҡманы.
Инде һуң ни сара бар?
Ошо көндө буйымда
Иҙеүкәйҙән бала бар, —
Тигән һүҙгә Мораҙым
Икеләнмәй ышанған.
«Үҙем тыума булғанға,
Миңә булыр бала ла
Тыума булһын тигәндер!
Һис һырыныр ер тапмай,
Морон төртөр тиң тапмай,
Мине ҡурсып әсәйем
Ҡамышлыҡта тапҡанға,
Тыума егет булғанға,
Минең йөҙҙән көлгәндер!» —
Тип Мораҙым уйлаған,
Һис берәүгә әйтмәйсә,
Асыуланып ғәрләнгән.

Иҙеүкәй яуҙан ҡайтҡанда,
Мораҙым өйҙә булмаған,
Ынйыы ман Мораҙымдың
Туйын белгәс, Иҙеүкәй
Йөрәгенән һөйөнгән;
Фирҙәүесте уң яҡҡа,
Ғәнәкәне һул яҡҡа,
Ынйыҡайҙы уртаға
Ултыртҡан да һөйләнгән.

Иҙеүкәй:

— Ынйы аҡыллы ҡыҙ ине,
Минән һис тә тартынмай,
Алам тиһәм, килергә
Әҙер торған ҡыҙ ине.
Уйлап торһаң, ҡарағыҙ,
Мин дә бик саф булғанмын:
Ниндәй аулаҡ саҡта ла
Бер яман эш ҡылманым,
Ирлегемә маһайып,
Бер ҡулым да һалманым.
Ғәнәкә мән араны
Хандың ҡулы йолһа ла,
Баламдан айырып үҙемде
Һарайынан типһә лә,
Ата-әсәмдең барыһын
Минең өсөн һуйһа ла;
Ҡасҡы, дошман Иҙеүкәй тип,
Яманатым һатһа ла, —
Үҙем өсөн барымта,
Атам өсөн ҡон юллап,
Илгә ғауға һалманым.
Күңелемдә шат тоттом,
Теләгемде ил иттем;
Илем өсөн ут йотоп,
Илем тиеп ат менеп,
Ҡулға ҡоралым алып,
«Ир ынтылһа, таш яра,
Һуҡкан ерҙән һыу сыға», —
Олатайҙар һүҙенә
Күңелемде беркеттем.

Ынйыны күреп ҡыуанам:
Йәшлегемә бирелеп,
Әгәр яманлыҡ ҡылһам,
Ҡыҙ ҙа күнәр әле, тип
Уҫал уйымды һалһам,
Хәҙер миңә ни оят
Булыр ине был саҡта!
Бына хәҙер үҙ балам,
Бер әйтмәһә, бер әйтер
Ине миңә аулаҡта, —
Тиеп һөйләп, көлөшөп,
Былар ултырған саҡта,
Мораҙым ҡайтҡан һунарҙан;
Һис уйламай-нитмәйсә,
Бер һүҙ әйтмәй, ҡомһарып,
Ҡылысын алып ҡулына,

Атаһына уҡталған.

Ынйы алдан һиҙгәнгә,
Бөтә эште белгәнгә,
Иҙеүкәйҙең һүҙенән
Күңеле йомшап киткәнгә,
Атҡан уҡтай тиҙлектә
Мораҙымға йәбешкән.
Ынйыҡайға көс бирмәй,
Әсәләре һүҙҙәрен
Һис берәүһен тыңламай,
Иҙеүкәйгә Мораҙым
Ҡылысы ман һелтәнгән.

Ҡылыс тейеп китһә лә,
Күҙ ҡабағын, ҡаштарын
Киҫә ярып үтһә лә[100],
Иҙеүкәй унан үлмәгән,
Һалҡын ҡанын боҙмаған,
Һүҙһеҙ-ниһеҙ ҡылысын
Йыға тартып алған, ти,
Ынйы менән ултырғас,
Мине унан көнләшә,
Тигән уйға ҡалған, ти.

Иҙеүкәй:

— Ай, Мораҙым, Мораҙым,
Егет кенә булһаң, булһана,
Ҡылыстар уҡ тота белһәнә!
Ер йөҙөнә йүргәк Уралды
Ашаһынан аша елһәнә!
Алтын Урҙа, Урал буйында
Сулпан төҫлө балҡып торһана!
Ауыҙың ман һауала осҡан
Ҡоштарҙы ла тотоп алһана!

Шулай булһын балам тип,
Атың Мораҙым ҡуйҙырҙым,
Илай-илай ялуарып,
Иҫәнгә[101] башың һыйҙырҙым!
Илем менән һинең өсөн
Күп яфалар күреп уҙҙырҙым!
Сатмыр ханға барып тилмереп,
Туҡтамышты килеп емереп,
Биленә ҡәмәр быуҙырып,
Ҡыҙынан һине һөйҙөрҙөм!

Тиреҫ тә тотҡан һаҙағың
Үҙ сәбенә лә тоҫҡатып,
Урҙа ла ханын ҡыйратып,
Үҙеңде дә баш иттерҙем!
Ҡартайған да көн ошонда,
Уралым да мине көткәндә,
Башымды ошолай хур иттең!

Мин ир ҙә булдым, ир булдым!
Иҙеүкәй ҙә булып дан алдым!
Тотҡон ятҡандарҙы һарайҙан
Барын сығарҙым, тараттым!
Ҡайғыра-ҡайғыра таянған
Көтөүсенең тотҡан таяғын
Хандың да ҡулына таянттым!
Томан да баҫҡан юлымды
Эҙләп тә таптым, Мораҙым!
Һуҡыр булһам да, аҙашмам!
Маяҡтар ҡаҡтым, Мораҙым!

Бер атанан биш тыуһа ла,
Атҡа ла менһә, иш булһын!
Илен дә дошман уратһа,
Уҡ атырҙай ҙа ир булһын!
Шулай ҙа булған ҡәрендәш,
Менһә лә, аты арымаҫ;
Ауыр ҙа көнгә ҡалһа ла,
Һис тарлыҡҡа тарымаҫ!
Күкрәгенә уның уҡ керһә,
Тартып та алыр ҡәрендәш;
Ҡәрендәшең булмаһа,
Шунда ла ҡалыр яңғыҙ баш!
Көндө лә болот ҡаплаһа,
Уны ла, балам, ел ҡыуыр;
Бәғерһеҙ ҙә ҡышты яҙ ҡыуһа,
Ер йөҙөндә үрт сығыр;
Ямғыр ҙа яуһа, ер йыуыр,
Күк үләндән, балам, бал тамыр,
Ҡырау ҙа төшһә, ер үлер,
Күк үләндә шул саҡ моң тыуыр!
Ирмен дә тигән ирҙәрҙе
Ил күтәрһә, уны бей итер;
Мин-мин дә тигән ирҙәрҙе
Ил тибәрһә, уны ҡол итер!
Ирмен дә тигән ирҙәрҙе
Ил таныһын уны ир тиеп,
Батырмын да мин тигәнде

Ил таныһын уны батыр тип.
Бәхет тә таптым тигәндең
Көнө лә тыуа төндән һуң;
Эш эшләнем мин тигәндең
Эше һынала йылдан һуң.

Морађым:

— Мин әсәнән тыуғанда,
Йылы урын күрмәнем;
Бала булып үҫкәндә,
Ата-әсә күрмәнем;
Тирбәнергә бишектә
Бишек төҫө күрмәнем;
Бала булып уйнаһам,
Бәғере һыҙлап саҡырған
Әсә тауышын белмәнем.
Ары оролоп-бәрелеп,
Таш бүкәндәй тәгәрәп,
Йоҙороҡҡа шар булдым! [102]
Моңлап аҡкан шишмәләй,
Күҙ йәшенә тау булдым!
Ата-әсәле балаға
Уйынында яу булдым;
Бар баланың телендә
«Тыума» һүҙенә тап булдым!
Ун йәшемә еткәндә,
Осор ҡоштай талпындым;
Ун бер йәшкә еткәндә,
Яуға ҡаршы елкендем;
Ун икегә еткәндә,
Артымдан саң уйнаттым;
Ун өс йәшкә еткәндә,
Аҫау өйрәтеп, дан тоттом;
Ун дүрт йәшкә еткәндә,
Күп батырҙы көл иттем;
Ун биш йәшкә еткәндә,
Яуға ҡаршы ат мендем;
Ун алтыға еткәндә,
Атам табып хур булдым;
Ун етегә киткәндә,
Ҡатын алып ер булдым! [103]

Бер ҡат күңелем һынған һуң,
Бергә торор уйым юҡ,
Данлы яуын ҡолатҡан
Урҙаң миңә кәрәкмәй,

Түшәгеңде йәйҙергән
Ҡыҙың миңә кәрәкмәй!
Мин Урҙанан китермен,
Китеп, Иҙел кисермен,
Баба булған Иҫәнде
Атам һин, тип танырмын!
Урал битен буйлатып,
Ат уйнатып сабырмын,
Алтын Урҙа шауҡымын
Барын унан ҡыуырмын, —
Тигән һүҙен әйткән һуң,
Мораҙым киткән юлына.
Ынйыы ҡалмай, илаулап,
Йәбешеп сыҡҡан сабыуына.
Иҙеүкәй быны тыймаған,
Бөтә эште аңлағас,
Йәш-елкенсәк сал бөркөттән
Көнләшкән, тип уйлаған.

Мораҙым атҡа менгәндә,
Ҡамсы биреп ҡулына,
Ынйыҡай мән икеһенә
Ошо һүҙен һөйләгән:
— Айҙай яҡты нәмә юҡ,
Ҡара болот баҫмаһа;
Ирмен тигән ир булмаҫ,
Серҙең төбөн тапмаһа;
Ҡатын ҡатын булмаҫ ул,
Башҡа муйын булмаһа,
Ҡанға батҡан иренең
Ҡылыс ҡанын һөртмәһә!

Иҙеүкәй әйтеп бөткән һуң,
Мораҙым китергә булғас,
Ҡадирбирҙе һылыуын
Бер аҙ ергә оҙатҡан,
Һылыуының инсеһен:
Көтөү-көтөү һыйырын,
Өйөр-өйөр йылҡыһын
Арттарынан ҡыуҙыртҡан.

Иҙеүкәй илде йыйҙырып,
Сатмыр ханға кәңәшеп,
Бөтә эште уйлашып,
Сатмыр ханға буйһонғас,
Илгә фарман таратып,
Хандың улы Ҡадирҙе

Үҙ иленә бей ҡылған.
Иҙеүкәй, эшен бөткәс тә,
Ҡайны йорто Сатмырға
Күп мал әйҙәп, кире ҡайтҡан.

XX. Мораҙымдың Уралда атаһын яманлап һөйләгәне, Һабрау ҡарттың Иҙеүкәйҙе яҡлағаны; Мораҙым Ыниыбикәнең башын сапҡаны, Ҡадирбирҙе менән Янбайҙың башына еткәне, атаһына илсе ебәргәне[104]

Туҡтамыш хан бөткән һуң,
Уралдан ҡул тартҡан һуң,
Тора менән Нарыҫ бей,
Икәү бергә йоплашып,
Уралға ҡул һуҙарын
Сала-сарпы белгән һуң,
Ҡыпсаҡ, Ҡатай, Табындар,
Юрматы, Тамъян — барыһы
Тора бейҙәргә ҡаршы
Яу асырға торғанда,
Илде бергә туплаға
Иҙеүкәйҙе көткәндә,
Ер ҡаплаған мал менән
Мораҙым ҡайтып төшкән, ти.

Быны күргәс батырҙар:
«Бишәүҙән алтау яҡшы, — тип, —
Атаң ҡайтһа етегә,
Атаң ҡуйған бейҙәрҙе
Барын ҡыуып бей булған
Нарыҫты беҙ ҡыуырбыҙ;
Баба Төкләҫтән ҡалған,
Яҡшынан яман тыуған,
Ил таларға йыйынған
Тора бейҙе һуйырбыҙ!» —
Тип шатланған барыһы.

Мораҙым:

— Беҙ-беҙ инек, беҙ инек,
Ат өҫтөндә уйнаған
Ыласын ҡоштай ир инек;
Туҡтамышты емереп,
Аҡ Урҙаның өҫтөндә
Тайшанмаҫтай ир инек.
Яуҙар бөткәс, туй йыйҙыҡ,

Бейә һуйып, һый ҡылдыҡ,
Бер ҡаҙанға һыймаҫтай,
Ике ҡусҡар* башыны
Бергә һалып, хур булдыҡ.

Хоҙа биргән бәхетемде
Атам урлап бур булды;
Мораҙым тигән ир даным,
Намыҫым һаҡлап Урҙала,
Ҡанына һыуһап атамдың,
Ҡылыс һелтәп ер булды.
Мин булдым мин, мин булдым,
Мораҙым тигән ир булдым;
Күктә осор шоңҡарҙы
Ҡулда тотар ир булдым;
Намыҫым тапалып хур булғас,
Мин Уралға боролдом.

Үҙем тыума тыуһам да,
Урал — атам тыуған йорт,
Урал — атам үҫкән йорт,
Йылҡыһы ман тулған йорт;
Бейә һауған һөтлө йорт;
Ҡымыҙ эскән ҡотло йорт;
Ынйы-мәрйен таҡҡан йорт;
Аҡбуҙ толпар юлынан
Урал тауы тыуған йорт;
Яйыҡ, Иҙел батырҙар
Бары шунда булған йорт;
Уларҙан тыуған балалар
Үҙ ырыуын йәйгән йорт;
Ҡыпсаҡ, Ҡатай, Тамъяндар,
Юрматыһы, бүтәндәр
Ете ырыуын йыйған йорт.

Үҙәкләп һуҡҡан тимере
Миңә хәнйәр булһын тип,
Мин — Урҙанан буҫҡан ир,
Уралға батыр булам тип,
Атҡа менеп күскән ир,
Ҡолон-бейә бәйләшеп,
Һауыт-һаба тултырып,
Ҡәрендәш-ырыу йыйылып,
Тора бейҙе, Нарыҫты
Икеһен дә һуйҙырып,
Бер рәхәт йәшәргә
Уралыма ҡайтҡан ир!

Мораҙым һүҙен ишеткәс,
Иҙеүкәйҙе сит күргәс,
Мораҙымдың уйынан
Бар батыр эс тартҡан, ти.
Мораҙымға уйҙарын
Бер батыр ҙа әйтмәйсә,
Ат саптырып, ырыуҙың
Аҡһаҡалын йыйған, ти.
Аҡһаҡалдың барыһы,
Иҫәнбай ҙа, Һабрау —
Береһе ҡалмай килгән һуң,
Мораҙым үҙе ҡайтыуын
Теҙеп һөйләп биргән һуң,
«Туҡтамышты емереп,
Сатмыр ханға буй биреп,
Айыуҙан алып бүрегә
Урҙаны ҡол итте», — тип,
Иҙеүкәйҙе яманлап,
Һүҙен һөйләп бөткән һуң —
Халыҡ аптырап ҡалған, ти:
«Был ни эш?» — тип, шашынып,
Ике-яры бүленеп,
Төрлө һүҙҙәр сыҡҡан, ти.

Илдә даны сәселгән,
Күпте күргән аҡһаҡал
Һабрау ҡарт түҙмәгән,
Бөтә халыҡты туҡтатып,
Ошо һүҙҙе һөйләгән:
— Иҙеүкәй, Иҙеүкәй тигәнде
Һеҙ барығыҙ беләһеҙ;
Мораҙым, Мораҙым тигәнде
Беҙ үҙебеҙ беләбеҙ.
Иҙеүкәй тигән батыр ир —
Тимер ҡаҙыҡ йондоҙо:
Эңер тип ул йоҡламаҫ,
Таңдан ҡурыҡҡан Өлкәрҙәй,
Байыйым тип ыҡламаҫ!

Иҙеүкәй тыуҙы ир булып,
Яңы тыуған ай булып;
Атҡа менде бер булып,
Урал өсөн көн булып;
Хан, бейҙәргә күренде
Ҡурҡынıслы тау булып.
Ҡыйғаҡ, ҡыйғаҡ нәҙек ай

Көн-төн һанап нурланыр;
Урта ғүмерен һөргәндә,
Матурланып, тулыланыр.
Айҙың моңло булғаны —
Битен монар алғаны;
Көндөң моңло булғаны —
Битен болот алғаны;
Бейек тауҙың үлгәне —
Башын томан алғаны;
Ай мән ҡояштың үлгәне —
Тонйорап барып батҡаны;
Ағыр һыуҙың үлгәне —
Өҫтөн күк боҙ алғаны;
Ир-егеттең үлгәне —
Илен дошман алғаны;
Ҡара ерҙең үлгәне —
Ҡар аҫтында ҡалғаны;
Ата-әсәнең үлгәне —
Баланан хурлыҡ күргәне.
Илдең нурлы булғаны —
Батырының тыуғаны;
Илдең моңло булғаны —
Батырһыҙ тороп ҡалғаны.

Быуын-быуын үткәндә,
Үлемдән ҡалыр нимә бар?

Малдай ҡаза күрмәгән,
Кешегә бирһәң, бөтмәгән
Үлмәй торған — яҡшылыҡ;
Илен һөйөп ат менгән,
Көндәй тонйорап батмаған,
Башын монар баҫмаған
Батыр ирҙең исеме бар.
Быуын-быуын үткәндә,
Киң донъяла нимә тар?

Киң донъяла уйнаған,
Ҡупшы итек һайлаған
Ҡунаҡсының итеге тар.

Быуын килгән киң илдә
Урман, үлән үҫкәндә,
Тауҙың буйы йәмләнә;
Быуын килгән киң илдә
Батырҙан батыр тыуғанда,
Батыр юлынан сапҡанда,

Атанан күреп уҡ юнһа,
Илдең йөҙө йәнләнә;
Батырҙан батыр тыуғанда,
Батыр юлынан сапҡанда,
Атаға һаҙаҡ ҡайраһа[105],
Илдең йөҙө тарлана.

Һабрауҙың был һүҙен
Бөтә батыр ишеткәс,
Мораҙымдың тел төбөн
Барыһы ла төшөнгәс,
Бары халыҡ шаулашып,
Иҙеүкәйгә барырға,
Уны эҙләп табырға,
Бөтә эште һорарға,
Тиешеп һүҙ төйнәгән.

Иҙеүкәйҙән һис андай
Яманлыҡ эш булмаç, тип,
Шау-шыу ҡупҡас Уралда,
Мораҙым Урал ташлаған.
Димдең бейе — Нарыç бей,
Был ғауғаны ишеткәс,
Тора бейҙән таланып,
Бик күп ваҡыт интеккәс,
Мораҙымды саҡыртҡан.
Мораҙым барғас, ил йыйып,
Нарыç үҙенең ҡартлығын,
Батырлығы ҡайтҡанын
Илгә теҙеп һөйләгәс,
Бөтә иле, туй яһап,
Мораҙымды бей ҡылған.

Мораҙым Димдә бей булғас,
Бөтә эште ҡулға алғас,
Дим, Ашҡаҙар* буйҙарын
Тора бейҙән айырырға
Яу асмайса: «Тора бей
Был һыу буйҙан ҡул тартһын!»
Тип, илсеһен ебәргән.
Мораҙымдың һорауын
Тора бей ҙә ҡаҡмаған.
Күрше-күлән дуçлығын
Белдереүгә, үҙенә
Мораҙымды саҡырған.

Былар икәү дуç-татыу,

Бергә бер йыл йәшәгәс,
Алмаш-тилмәш беренә
Ҡунаҡ булып йөрөгәс,
Тора бей ҙә ышанып,
Мораҙымға таянып,
Ямантауҙың итәген,
Иҙел, Яйыҡ, Нөгөштө —
Ҡыпсаҡ, Табын, Ҡатайҙың
Йәшәп ятҡан төйәген
Үҙ ҡулына алырға
Бер саҡ килеп яу асҡан.
Мораҙымды Тора бей
Яуҙа ярҙам итергә
Ат ебәреп саҡыртҡас,
Бер һүҙ әйтмәй Мораҙым
Илселәрҙе ҡайтарған,
Һуңынан да Мораҙым
Тора бейҙе яҡларға
Атҡа менеп сыҡмаған.

Мораҙым батыр бер саҡта
Тәрән уйға талған да,
Ынйыҡайға шомло тел мән
Былай тиеп һүҙ асҡан:
— Атам бер бей булғанмы,
Әсәм бикә булғанмы,
Ниңә тинтәк булдым мин?
«Ирмен тигән ир булмаç,
Серҙең төбөн тапмаһа;
Ҡатын ҡатын булмаç ул,
Башҡа муйын булмаһа,
Ҡанға батҡан иренең
Ҡылыс ҡанын һөртмәһә», —
Тигән һүҙе атамдың
Нимә булды, Ынйыҡай?

Ынйыҡай:

— Сәсем оҙон булһа ла[106],
Аҡылым юйҙым, Мораҙым!
Тәхет өсөн талашҡан
Ағам, Янбай һүҙенә
Алйотландым, Мораҙым!
Һинән ҡылыс ҡайратҡан —
Яман уйым, Мораҙым!
Ҡылысың ҡанын һөртөргә —
Минең буйым, Мораҙым! —

Тигән һүҙен әйткән дә,
Һушһыҙ булып, Ынйыҡай
Аяғына йығылған.

Мораҙым эште аңлаған,
Уҙған эшкә үкенгән,
Ынйыҡайҙың шул ерҙә
Башын сабып осорған.
Мораҙым йыйған тиҙ яуын,
Алға алған үҙ уйын:
Атҡа менгән алла тип,
Ҡылыс алған яуға тип;
Айлыҡ юлды — өс көндә
Барып еткән Урҙаға.

Атаһы Урҙала булһа,
Тәү атаһын күрмәҫкә;
Тура барып һарайға,
Ҡадир менән Янбайға
Яу асырға уйлаған.

Мораҙым ингәс һарайға,
Ҡадир менән Янбайға
Былай тип һүҙ башлаған:
— Мин — мин инем, мин инем,
Яуға ҡаршы сыҡҡанда,
Батыр торған ир инем!
Аш-һыу эскән сағымда,
Ямандар юҡ, тир инем!
Яуҙан бүтән урында,
Дошманым юҡ, тир инем!
Әжәлем мән аңлашҡан
Мин үлем юҡ, тир инем!
Сауҙагәрҙән бүтәндә
Ике тел юҡ, тир инем!
Ҡосағымда ятҡанды
Серҙәшем ул, тир инем!
Яу, яу тигән яуҙы мин —
Торҡалы ир, тир инем!
Дошман, дошман тигәнде —
Ҡонон эҙләп, ҡан һорап,
Атҡа менгән, тир инем!

Хан балаһы аҡ һөйәк,
Ата дошман һин икән!
Ике телле бер яуыз —
Янбай дошман, һин икән!

Иҙеүкәй мән Мораҙым
Һеҙҙең көткән яу икән!

Мин, мин килдем, мин килдем,
Урҙаңа төбәп, мин килдем!
Иҙелдә ятҡан ҙур илгә
Мал тултырам, тип килдем!

Һиндәй яуыз хандарҙы,
Ҡарыны йыуан Янбайҙы
Айыуҙай тауышын баҡыртып,
Ҡабырғаһын һындырып,
Ҡара ҡанын ағыҙып,
Ат бауырынан йөҙҙөрөп,
Ҡанығыҙ әсәм, тип килдем!

Бүленә башлаған илеңде
Өрккән ҡуйҙай итергә,
Айырыла башлаған илеңде
Айырылған ҡуйҙай итергә,
Яуығыҙ көсәп, ат мендем! —
Тигән һүҙен Мораҙым
Ханға һөйләп бөткән дә
Янбай менән Ҡадирҙың
Башын сабып өҙгән, ти;
Бөтә илде йыйған, ти.
Элек ханға ҡаршы,
Үҙенә кәңәшсе булған
Бер батырҙы һайлатып,
Урҙаға бей ҡылған, ти.

Был батыр бей булғас та,
Мораҙым фарман тараҡтан:
Иҙеүкәйгә барырға,
Бөтә эштең булғанын
Уға асып һалырға,
Сатмыр ханға бүләккә
Бер өйөр мал ҡыуҙырып,
Мораҙым ошо бейҙе
Шул көн юлға оҙатҡан.

XXI. Иҙеүкәйҙең ҡайтырға ашҡынғаны, Сатмыр хан менән һүҙгә килгәне, бәхәстә еңеп сыҡҡаны

Ак Урҙанан яңы бей
Сатмыр ханға килгәс тә,
Иҙеүкәйҙе тәү күреп,

Бөтә серҙе асҡас та,
Иҙеүкәй эште аңлаған.
Эштең төбөн барын да
Сатмыр ханға әйтмәгән.

Сатмыр хан был йәш бейгә
Ҡырын күҙен һалған, ти.
Иҙеүкәй быға юл ҡуймай,
Сатмыр хандың янында
Был йәш бейҙе яҡлаған.

Иҙеүкәй, бейҙе оҙатҡас,
Был бей аша Уралда
Яу сыҡҡанын ишеткәс,
Сатмыр ханға аулаҡта
Үҙ теләген аңлатҡан:
— Ай, оло хан, уйласы,
Әйткән һүҙем тыңласы!
Үҙең атҡа менмәгән,
Һис тә яуҙы күрмәгән,
Атанан мираҫың итеп,
Ханлыҡ алған ир түгел!

Төнгә аҡҡан Иртешен*,
Көнгә аҡҡан Балҡашын*
Ике имсәк һанаған,
Буйында илен йәйҙергән,
Тарбаға тау япрағы
Бер армытҡа баҫҡан да,
«Мин — Сыңғыҙ!»[107] — тип ҡысҡырған,
Оло Сыңғыҙ һуңынан
Ханлыҡ ҡылған Үгәдәй[108]
Төйәк иткән урынға,
Шуны барып алырға,
Һис тә тыныс йоҡламай,
Борсолаһың түгелме?
Өлкә-өлкә бары үҫкән
Иңләп ятҡан типһәнеп
Ҡош-ҡортона ояға —
Осҡаты ман юшаны;
Аты сәсәп, һөмһөрәп,
Сабып килгән батырға —
Күләгәһенә алырҙай
Шыр урманға алышҡан,
Унда-һанда һерәйгән
Күкһәүел тигән ағасы;
Юйып типһән тынлығын

Сыр-сыу килеп сәркелдәй
Һауыр, йомран, сыҫҡаны;
Ҡоҫоғона аунаған
Туйҙа эскән ҡоҙалай
Табынынан аҙашып,
Ҡамышында йәшәгән
Һаҙға аунаған ҡабаны;
Боҙға ятып бәрәнләп,
Йәше тулып, мандымай,
Күҙгә саҡ йөнө ҡупмаған[109],
Дегәнәккә һырылған
Бүлтеректән ҙур түгел,
Аҡһыл ҡарһаҡ бүреһе;
Ҡуҙ еҫенә ҡалғыған,
Алпанлаған байғоштай,
Ятһа, ҡуныш табалмай,
Унда-һанда күренгән
Аҙап бөткән айыуы;
Яуҙан ҡалған аяҡһыҙ,
Менәренә аты юҡ,
Ҡайта торған йорто юҡ,
Ҡамыш төбөн һаҡлаған,
Ат урлаған ҡараҡтай,
Көндөҙ ятып йоҡлаған,
Осалмайса зарыҡҡан,
Ҡапһаң, ите һаҙ татыр,
Тауыҡ аяҡ, ҡашҡа баш
Күл, йылғала өйрәге —
Бары буйын йәмләгән;
Буйын буйлап йөрөгәндә,
Ҡом бураны уйнаған;
Уба-уба тоҙона
Бөтә иле маһайған;
Өҙәңгенән бүтәндек
Илендә тимер сыҡмаған;
Сыңғыҙ хандың ясаһын*
Бөтә илгә йола тип,
Оран һалған Сыңтайҙың[110]
Төйәге булған Алатау*,
Уны ла аламын тип,
Елкенгән — һин түгелме?

Яуҙа үҫкән ир батыр
Өйҙә тыныс йоҡлармы?
Күбәләгән, бал ҡортон
Үҙ буйына арбаған;
Алһыу, ҡыҙыл сәскәһен

Ҡулына тотоп һылыуы
Маҡтап, һөйөп йырлаған,
Хоҙай бирер йәннәттән
Туғайы һылыу Уралтау!

Үҙәк буйын ҡараһаң, —
Бәйләнеп ятҡан кәрешкә;
Аҡлан, сағыл буйҙары —
Ҡылған, сәскә һәр төҫтә;
Ҡолағында алҡаһы
Елберләгән һылыуҙай,
Көнәркәш үҫкән ағаслы;
Балаһын көткән әсәләй,
Ҡуйынын асҡан ҡаялы;
Ҡайнап-ҡайнап, ҡабарып,
Ҡалҡып килгән болоттай,
Бик алыҫтан күгәреп,
Ҙур япраҡлы ағастай
Күренеп ятҡан Уралтау!
Бер йәнде лә ҡуймаҫтай —
Бөтәһен айҡап йөрөгән
Айыу, бүре, бөркөтө —
Улар ҙа һөйгән Уралтау!

Ҡанаттарын талдырып,
Түл йәйергә ынтылып,
Туғайын, күлен һағынып,
«Уралым!» — тип саңҡылдап,
Йәш баланың күңелендә
Моңло аппаҡ аҡҡоштар —
Улар ҙа һөйгән Уралтау!
Таң сулпаны ҡалыҡҡас та,
Таң һыҙылып атҡас та,
Һаҙ талын һайлап һайраған
Һандуғас та һөйгән тау!

Йылғыр елдән ҡағылмай,
Һыуҙарен сит аңламай,
Араһына ят кермәй,
Көңгөр-ҡаңғыр серләшкән
Егет менән һылыуҙай,
Көмөштәй улаҡтан сылтырап,
Йылғыр аҡҡан йылғаһы —
Улар ҙа һөйгән Уралтау!

Ботағы алтын алҡалай,
Япрағы көмөш тәңкәләй,

Теҙелеп күккә артылған,
Ағасы ҡаплап өҫкәйен
Йәмләндергән Уралтау!
Күлендә йөҙгән ҡаҙ, өйрәк,
Талында һайрап ҡоштары,
Йәш балалай уйнаған
Битендәге йәнлеге —
Бары маҡтаған Уралтау!
Барына әсә — Уралтау!
Барына ата — Уралтау!
Шунда үҫкән мин батыр,
Миңә лә ата — Уралтау!

Атам кейәү булған ер,
Әсәм килен булған ер,
Өҫтөм ап-аҡ йыуған ер,
Ҡолон айғыр булған ер,
Ятып ҡалған бер бәрәс
Меңҡуй булып үргән ер!
Һәр төҫтәге йылҡынан
Өйөрө туғай тултырған,
Балығы тайҙай тулаған,
Баҡаһы ҡуйҙай һыулаған,
Ете ырыу, ун ике йорт —
Урал һөтө Иҙелем
Барыһын да һуғарған;
Һыуы түмен һалмаған,
Эсмәгән йән ҡалмаған
Иҙел, Яйыҡ, Димдәрҙең,
Һаҡмар, Эйек, Әйҙәрҙең* —
Ата-бабам бары ла
Быуын-быуын торған ер!
Ата-әсәләй Уралын,
Үҙе тыуған төйәген
Һөймәгән ир булырмы?
Әсәм тыуған бейек тау —
Баба Төкләҫ һарайы.
Иҙелдә тороп уҡ атһа,
Яйыҡҡа барып юғалған;
Үҙе тауҙа ултырып,
Ун ике бейҙе үлтергән,
Теләгенә еткергән,
Тояғы ергә теймәгән
Толпарҙан ғына ат менгән,
Үҙе һөйгән дуҫына
Артығым китә тимәгән.
Баба Ғәзиз улынан —

Әүлиә Төкләҫ бабанан
Тора тигән ул тыуған.
Иҙел, Димдең буйында,
Атанан ҡалып, бей булған —
Ата юлын ҡыумаған
(Илем шунан ҡыураған*,
Шуға йөрәге ташмаған)
Илгә батыр булырмы?
Ат уйнатҡан батырҙың
Барын сүпләп хур иткән,
Кәпәс кейгән батырҙың
Барын йыйып ҡол иткән,
Һылыу ҡыҙҙың барыһын,
Егетен һуйып, тол иткән,
Көләс йөҙлө илемдең
Күҙ йәшене күл иткән,
Батыр тыуған йорттарҙың
Барыһын да көл иткән
Нарыҫ тигән бер батыр
Ил таларға яу йыйған.
Шул дошманға яу асмай,
Батыр ятып тынырмы?
Иле ҡанға батҡанда,
Ҡанһыраған илене
Яҡлап сапмаған егет
Илгә батыр булырмы?
Үҙ илемә ҡайтайым,
Баба Төкләҫ тауына
Менеп уғым атайым!
Иҙелем быуып, тынсытып.
Илемә ирек бирмәйсә,
Малын алып, йонсотоп,
Ил талаусы бейҙәрҙе —
Барын илдән ҡыуайым!

Иҙеүкәйҙең был һүҙен
Сатмыр аулаҡ тыңлаған,
Сер һыйырҙай бейҙәрен
Йыйып, барын һөйләгән.
Кәңәш-төңәш иткәндә,
Сатмыр хандың бейҙәре
Иҙеүкәйҙең теләген
Береһе лә ҡаҡмаған.
Сатмыр хан да шул саҡта,
Йылмайып ҡарап торған да,
Иҙеүкәйгә ҡарата
Былай һүҙен башлаған:

— Ай, Иҙеүкәй, Иҙеүкәй,
Ҡайҙа баҫһаң, шул ерҙә
Ни теләһәң — эшләнең.
Туҡтамышта торғанда,
Бөтә хаким, аптырап,
Бер яуапһыҙ ҡалғанда,
Һин яуапһыҙ ҡалманың.

Һинән булдым һорарға:
Берәү барған баҙарға
Бер йөк күмер һатырға;
Һораған өс етмештек[111]
Йөгөндәге барына.
Алыусы ҡарап торған да,
Ун етмештек биргән дә,
Нәмә булһа йөгөндә —
Һатып алған барын да.
Күмерен өйгә илттергән,
«Йөккә ат та инә», — тип,
Алып ҡалған атын да.

Миңә килгәс дау ҡылып,
Һатыусыны ҡаҡтым да,
Алыусыға була, тип
Алып бирҙем атын да.
Бына шул эште һин
Нисек хөкөм итер инең,
Хаким булһаң әгәр ҙә?

Иҙеүкәй:

— Күмер һатҡан һатыусының
Бите ҡара, күңеле аҡ;
Илдә туған теле бер,
Уның бүтән теле юҡ.
Йөк тигәнем күмер тип,
Тартыусы йөк түгел тип,
Йола ҡушҡан эш күреп,
Йөгөн барын һатам тип,
Бар булғанын һатҡан ул.

Алыусы ул сауҙагәр, —
Ике күңел, ике тел:
Бер күңеле һөйләшкән, —
Һатыусыны алдарға
Икенсеһе уйлашҡан.

Йөгө өҫтөндә ултырып,
Сауҙа итһә һатыусы,
Алыусы уның үҙен дә
«Бар булғаны» иҫәпләп,
Мәңге тотоп ҡол итһә,
Алыусының ирке бар!

Сатмыр хан:

— Кейәү булдың үҙемә,
Ҡара яҡманың йөҙөмә.
Айырылыр дуҫ эйәрҙең
Арт ҡашын һорай, тигәндәй,
Үпкәләштән булмаһын,
Яуға барыр сағымда
Балтаһыҙ ҡыуып урманға
Мине оҙата, тигәндәй,
Күңел ҡалыу булмаһын!
Мине Сатмыр яһаған
Ҡылысымды үҙеңә ал;
Күп яуҙарға йөрөткән,
Һине Иҙеүкәй таныткан
Булат ҡылысың, аямай,
Ҡомартҡы итеп миңә һал!

Иҙеүкәй:

— Әйткән һүҙең һүҙ булһын,
Арала уй бер булһын:
Ҡылысың тотоп биргәндә,
Ни булһа ла, — берлектә
Миңә булһа, шул саҡта
Булатымды бирәйем!

Элеүле торған булатын
Иҙеүкәй алырға ымлаған.
Сатмыр хан да шул сағын
Биленә таҡкан ҡылысын,
Алтын һаплы ҡылысын
Иҙеүкәйгә бирергә
Уң ҡулына алған, ти,
Халыҡ күреп торған, ти.

Иҙеүкәй шунда Сатмырҙың
Ҡылыс менән уң ҡулын
Бергә ҡуша тотҡан да:
— Ҡылыс менән берлектә

Ни булһа ла миңә, тип
Һүҙ ҡуйыштыҡ, оло хан!
Ҡылыс тотҡан уң ҡулың,
Ҡылыс таҡҡан муйының,
Үҙең әйткән хөкөмсә,
Миңә була, оло хан!

Быны ишеткәс, Сатмыр хан
Үҙе ҡылған хөкөмдөң
Баш китерлек, ҡурҡыныс,
Бер яман эш икәнен
Үҙ эсенән уйлаған.
Шунда, ултырған ерендә,
Хөкөмөнә боҙҙороп,
Ат алыусы артынан
Бер кешене ебәргән.

Сатмыр хан:

— Тау-таш ярыр батырһың,
Ил тоторҙай аҡылың бар;
Яу сабырға ат менһәң,
Ил эйәртер һының бар.
Тағы әйтер һүҙем бар,
Ҡуя торған шартым бар.
Ошо һүҙемдең осон
Табып сисһәң, Иҙеүкәй,
Ни теләһәң, ҡарыуһыҙ
Бирә торған уйым бар;
Ышанмаҫтай һүҙең мән
Һүҙем алдыҡ сығарһаң,
Ала торған ҡоном бар.
Борон үҫкән бер үлән,
Оҙон булған был үлән.
Бер батыр ат менгән дә
Күләгә буйлап сапҡан, ти,
Өс көн, өс төн киткән, ти,
Осона саҡ еткән, ти.

Бына, Иҙеүкәй, һин батыр,
Яуабың бир ошонда.
Яуап бирмәй аҙаһаң,
Алдыҡ ул тип арбаһаң,
Булатың ҡалдыр йортомда!

Иҙеүкәй:

— Йолаһыҙ ҙа ундай эш
Була килә донъяла.
Бына беҙ бер атанан —
Берәү түгел, өс бала.
Атам, бейлеген юйғас,
Мал-тыуары булмағас,
Табып алған бер бәрән —
Таштан тыуған ҡаяла.
Бәрән булған өс көнлөк,
Иртән үҫкән бер айлыҡ,
Ике көндә — бер йыллыҡ;
Тәкәһе юҡ, ние юҡ,
Бишенсе көн был бәрән
Бер туҡтамай бәрәнләп,
Бер көн тыуған бәрәнгә
Мал тупланыҡ — иҫәбе юҡ.

Шул полона атайым
Ҡырыҡ нар алды егергә;
Өс ағайым, йөк тейәп,
Ситкә китте сауҙаға.
Өс ағам да ҡайтманы,
Атам эҙләп тапманы.
Бына хәҙер мин белдем
Уларҙың ҡайҙа булғаның,
Уларҙың малын талап,
Ниндәй кеше алғанын;
Һинең өҫтә күргән һуң
Ҙур ағамдың сапанын,
Һин үлтергән икән, тип
Бына хәҙер уйланым.

Минең һүҙҙе алдыҡ, тип
Икеләнеп уйлаһаң,
Үҙең шартың буйынса,
Ни һораһам, ҡарыуһыҙ,
Миңә күп яу бирәһең.
Минең һүҙҙе ысын, тип
Раҫларға тырышһаң,
Ошо бейҙәр алдында
Ағамдарҙың ҡоно өсөн
Үҙ башыңды бирәһең.

Быны ишеткәс, Сатмыр хаң
Аптырауға ҡалған, ти.
Үҙ әйткәнсә, Иҙеүгә
Бик күп яуын биргән, ти.

XXII. Иҙеүкәйҙең Уралға ҡайтҡаны, Мораҙым менән аңлашҡаны

Иҙеүкәй берҙән-бер көнө
Яуға батырҙар һайлап,
Фирҙәүесте бергә алып,
Эйәрҙәре алтынлы,
Йүгәндәре көмөшлө,
Икеһе лә бер төҫлө
Буҙ толпарға атланып,
Урал ҡарай юл тотҡан.
Яйыҡ аша сыҡҡан, ти,
Бәләкәй генә Төйәләҫ
Тигән һыуҙың буйында
Баба Төкләҫ ҡәбере
Янын төйәк иткән, ти.
Иҙеүкәйҙең килгәнен
Мораҙым да ишетеп,
Батырҙарын эйәртеп,
Бәхилләшә килгән, ти.

Иҙеүкәйҙең яу башы,
Төрөкмән батыр — ҡор башы,
Бөтә йөгөн бушатып,
Тирмә ҡороп шул ерҙә,
Ат саптырып бейҙәргә,
Быны хәбәр иткән, ти.
Ат менеп, ер һелкетеп,
Төн эсендә бөтә ил,
Инәһен тапҡан бал ҡорттай,
Барыһы килеп еткән, ти.

Мораҙымды саҡырып
Иҙеүкәй алған аулаҡҡа,
Һабрауҙы — уң яҡҡа,
Иҫәнбайҙы — һул яҡҡа,
Ҡыпсаҡ, Табын, Ҡатайҙы,
Тамъян ман Юрматыны —
Барын теҙеп ултыртып,
Эштең барын һорашҡан.
Иҙеүкәйгә Мораҙым,
Береһен дә ҡалдырмай,
Энәһенән ебенә
Барын теҙеп һөйләгән.

Иҙеүкәй:

— Батыр ҙа батыр икән һин,
Урҙаны ташлап, Уралға
Ҡайтып киткән батыр һин!
Тора бейгә дуҫ булып,
Нарыҫ бейҙең торлағын
Төйәк иткән батыр һин!

Биләнсек башы биш тирәккә
Билге төйгән батыр һин!
Тора бейҙең еренә
Еле лә ҡаҡҡан батыр һин!
Бейҙән дуҫың күп булғас,
Биш бейәгә бер ҡолон
Тилеп ятҡан батыр һин!
Тыныс ятҡан Урҙаны —
Уны ла ынйытҡан батыр һин!
Морон төрткән Сатмырҙы
Шомға һалған батыр һин!
Ыласын ҡунмаҫ ҡарағас
Яһап киткән Урҙама
Аяғында типкес юҡ,
Йөҙләп тыуын бер ҡыйғыр
Юҡ итерҙәй ҡарыуһыҙ,
Ҡаҙ ҡундырған батыр һин![112]
Аҡ һөйәге сыныҡҡан,
Күңеле һиңә береккән,
Ҡылысың һөрткән Ынйының,
Олатайҙар һүҙенә
Иҫкә алмай эш итеп,
Эйелгән башын юҡ иткәс,
Ҡылысың һөртөр һылыуҙы
Инде ҡайҙан табырһың?
Таяныс булып Тораға,
Уралдың ҡыу утына
Ут һалдырып көл иткәс,
Утты ҡайҙан утларһың?
Кисеү бирмәҫ Иҙелгә,
Баҫма булып бейҙәргә,
Торанан Иҙел кистергәс,
Һыуына ҡан ҡойҙорғас,
Һыуҙы ҡайҙан эсерһең?

Ыласындай Уралдың
Батырҙарын Торанан
Ҡыу иттергәс, Мораҙым,
Һунарға ат менгәндә,

Ниндәй ҡошто сөйөрһөң?

Мораҙым:

— Урҙанан мине Уралға
Олаҡтырған шом булды;
Тора ханға дуҫ булыу
Алда торған сер булды;
Нарыҫ бейҙең торлағы
Муйыныма уралған
Йыланды табыр ер булды.

Биләнсек башы биш тирәккә
Билге төйҙөм йорт өсөн;
Биш бейәгә бер ҡолон
Мин тиленем һөт өсөн;
Табыныма ил йыйып,
Көрәгәмде тултырып,
Иш һайларға үҙемә
Ханға ҡаршы яу өсөн,
Тора бейҙең еренә
Еле ҡаҡтым ил өсөн.

Тыныс ятҡан Урҙаны
Ынйыттым мин ҡон өсөн;
Ыласын ҡунмаҫ Урҙаға
Яйрап түлен йәйергә
Ҡаҙ ҡундырҙым ил өсөн;
Морон төртөр Сатмырға
Атҡа менеп туҡһаңлап,
Ҡул һуҙмаҫка бөтә илгә
Шомом һалдым ил өсөн.

Эйелгән баш Ынйыны,
Башын сабып, юҡ иттем,
Дошманға тип ҡайраған
Ҡылысымды тубарып,
Маяҡ теккән биләнгә
Ҡылыс уҡтатҡан өсөн.
Хан ҡыҙынан айырылһам,
Күҙе йәшле, ғүмергә
Илап йөрөгән, Уралдың
Һылыуын һайлап һөйөрмөн.

Ҡыныға ҡылыс тыҡҡанды
Тора күреп ут һалһа,
Ҡара һыуға* ҡан ҡойһа,

Йөрәген ярып, һөҙгө итеп,
Тондороп битем йыуырмын;
Уралыма ут һалһа,
Ҡаны менән һуғарып,
Йәшел үлән сығарып,
Үртәндән ут утлармын.

Таҙа йөрәк, һылыу йөҙ,
Мораҙым булып танылғас,
Ҡара арғымаҡ урынына
Толпар һайлап ат менгәс,
Иҙелдән һыу эсермен.
Ете ырыуҙың төйәге
Уралымдың дошманы
Тораны ҡыуһам Уралдан,
Яҙығымды йоലармын[113].

Был һүҙҙәрен ишеткәс,
Иҙеүкәй барын төшөнгән,
Бөтә халыҡтың алдында
Мораҙымды ҡосаҡлап,
Йөрәгенән һөйләгән:
— Торомтайҙай йылғыр ҡош булмаç,
Турғай ҙа тибер, — ҡаҙ алмаç[114].
Сүлдә лә үçкән Мораҙым
Тора ла бейҙән хур булмаç.
Тәлтермәç тигән йүгерек уҡ
Батырға яуҙа иш булмаç.
Ак һөйәкле үçкән бей
Яу батырға куш булмаç.
Атанан тыуған ул бала[115],
Ул үçтермәй, атаның
Ҡәҙерен белер ул булмаç;
Әсәнән тыуған ҡыҙ бала,
Ҡыҙ үçтермәй, әсәнең
Ҡәҙерен белер ҡыҙ булмаç.

Атанан тыуған ир бала,
Иле лә һөймәй, ир булмаç;
Иле лә һөймәç ир-батыр
Илһеҙ ҙә йөрөп дан алмаç;
Ил тибәргән дан батыр
Донъяла мәңге ҡала алмаç.

Бауҙа ла торған талпынып
Аҡ шоңҡарҙай, һының бар;
Илгә лә ҡылдың ҙур яҙыҡ;

Егет тә булып елкенеп,
Атыңа менеп яу сабып,
Атаң да тыуған Уралда
Ғәйрәтең һалып, дан сәсеп
Аҡлай ҙа торған ҡоноң бар.

Иҙеүкәй һүҙен тыңлағас,
Мораҙым ултырып илаған.
Атҡа менеп, яу асып,
Иҙел буйҙарын буйлап,
Дошман бейҙәрҙе турап,
Димде, Симде, Иҙелде,
Бөтә Урал армытын
Таҙартырға бейҙәрҙән,
Алмас ҡылысын үбеп,
Бөтә илдең алдында
Иҙеүкәйгә һүҙ биргән.

XXIII. Яйыҡ батырҙың бисәһе, улы менән Иҙеүкәйгә килгәне;
Иҙеүкәйҙең мең баштарын Балҡан тауға йыйғаны;
Туҡ батырҙың әсәһенә ҡымыҙ биргәне, әсәһенең ятып үлгәне[116]

Иҙеүкәй атҡа менгәндә,
Бөтә илде йыйғанда,
Мең баштарын билдәләп,
Батырҙарын бүлгәндә,
Яйыҡ батырҙың кинйә улы —
Туҡ батыр ман әсәһе
Иҙеүкәйгә килгән, ти.

— Иҙеүкәй килгәс Уралға,
Мораҙым киткәс тағы ла,
Ҡаяла ятып мүкләнгән,
Ҡояш ашап миктәлгән
Шылып төшкән ҡомташтай,
Иттән өйгән күбәләй,
Ауыҙы тешһеҙ кәмшәйгән,
Асыу менән сырайы,
Ҡаны ҡасып, йыйырылған;
Ил илаған күҙ йәше
Күҙен ҡаплап, һулыған
Нарыҫ бей ҙә түҙәлмәй,
Йөрәге ярылып, йығылған.

Аҙнай, Ҡасҡын, Ҡаныҡай,
Бикҡол батыр йөҙҙәрен —
Келәйле йыйып барыһын,

Үҙенә һайлап һыу башын,
Меңенә төйәк яһаған[117].

Яйыҡ батыр улдары:
Әлшәй, Аслай, Ташлыбай,
Ҡаип, Ҡармыш, Сураҡай,
Сурай, Идрис — барыһы
Бер әсәнең балаһы.
Йәш бисәнән тыуғанға
Туҡ батырҙы ситләтеп,
Һигеҙе генә мең булып,
Нарыҫ бейҙең төйәген,
Тау яғалай итәген,
Үҙҙәренә билдәләп,
Ҡуныш итеп һайлаған, —
Тип, Туҡ батырҙың әсәһе
Иҙеүкәйгә һөйләгәс,
Иҙеүкәй, Тукты йыуатып,
Былай тиеп әйткән, ти:

— Атанан етем ҡалғандың
Йөрәген һары алмайса,
Күҙе йәшкә мансылып,
Дошман, дуҫын айырып,
Урманда уҡ юнмайса,
Ҡара төндөң эңерен
Үҙе таңға бормайса,
Өлкәр менән Сулпанды
Тағы айырып белмәйсә,
Тимер ҡаҙыҡ йондоҙон
Юлға билдә ҡылмайса,
Батырмын тип ир-егет
Яуға атын менерме?
Һайыҫҡандай сыбарҙы,
Һынамаған ир йыйып,
Батыр яуға сабырмы?

Атаң алып әсәңде,
Намыҫын тапап бер илдең;
Үҙенә уҡ төҙәтте.
Күҙгә сыҡҡан арпалай,
Сит ҡандан тыуған тиеп,
Һине тағы был илдә
Ағаларың ситләтте[118].
Ҡара көндө тыуғанға,
Ауырлыҡтар күргәнгә,
Илең өсөн атаңдың

Һырҡырап аҡҡан ҡандары
Күҙ йәшеңә ҡушылып,
Йөрәгенә һөрөм булғанға,
Егетлек йәшең үҙеңдең
Билеңә ҡорман быуҙырып,
Урал битен саңлатып,
Ҡойон-дауыл уйнатып,
Алғыр бөркөттәй үҙеңде
Ҡыйғыр итеп таныттың.

Атанан туғыҙ тыуһаң да,
Бер ҡашыҡтан ейһәң дә,
Маңлай тиреҙ сығарып,
Яуҙа бергә булһаң да,
Үнгәнле батыр булһаң да,
Яңғыҙ ҡалдың терәкһеҙ;
Яңғыҙ ҡалып нөгәрҙән*,
Ас ауыҙынан ем көткән
Бала ҡоштай тилмереп,
Күҙемә ҡарап килгәнһең;
Уғым ҡанға буярға
Күҙең текәп килгәнһең.

Иҙеүкәй тигән атымды
Ырыҫыңа шоңҡар итәйем,
Батыр тигән данымды
Үҙеңә юлдаш итәйем;
Яңғыҙ ҡара көнөңә
Йәнем ҡорбан итәйем;
Ҡола атым сапҡан юл
Ерекмәҫ юл итәйем.
Булат ҡылысым һурғанда,
Ил теләге тигәндә,
Баш эймәһә атам да,
Ҡоро күнәк күтәреп
Юлыма сыҡһа[119] әсәм дә,
Нарыҫ төйәге эсендә
Ҡан даръянан бер йылға
Ҡушлап ағыҙып китәйем! —
Тиеп асыуын сәсеп,
Иҙеүкәй атҡа менгән, ти,
Батырҙарын эйәртеп,
Нарыҫҡа ҡарап елгән, ти.
Нарыҫҡа барып туҡтағас,
Меңбаш булған батырҙың
Барын йыйып алған, ти.
Нарыҫ бейҙең йәйләүе

Балҡан тауға киткән, ти.

Иҙеүкәй килгәс, меңбаштар
Үҙ меңдәрен йыйған, ти.
Тыу бейә һуйып, ил йыйып,
Шапырып ҡымыҙ йыйышып,
Данлы ҙур туй ҡорған, ти.
Алдыр-алдыр тултырып,
Иҙеүкәй ман Мораҙымға
Тәүҙә башлап биргән һуң,
Меңбаштарын ал тотоп,
Аяҡсылар алдырҙы
Барына биреп сыҡҡан, ти.

Туҡ батырға Иҙеүкәй,
Бүтән батырҙар һымаҡ,
Ҙурлап алдыр бирҙергәс,
Аяҡсы биргән алдырҙы
Туҡ батыр ҡулға алғас,
[Әсәһенә текәлеп,]
Ошо һүҙен әйткән, ти:
— Ҡыҙ булһаң да, тайшанмай,
Аҫау тотоп менгәнһең;
Ҡаҙаҡ иле, киң илдә
Батырын да күргәнһең;
Сая, сая буйланың,
Ҡоҙоҡ та һыуын һыуланың;
Атам атҡан йөҙөктө
Бүләгем тип алғанһың[120].

Ҡарсыға түш, ҡуян бот,
Моңдаһы ман һигеҙ күҙ
Күп йылҡыға ҡарата
Йүгереклеген белдереп,
Һебәһе мән аҡтанан*,
Егәр* билдәй, ҡалҡыуыраҡ,
Осло соңҡа, ҡуш урай,
Ҡамыш ҡолаҡ, осло эйәк,
Сыпыш ҡойроҡ, ҡырас ял,
Ҡарсыға морон, киң танау,
Ата бөркөт ҡабаҡлы,
Ҡубаға ҡабырға, суртан тән,
Киң янбашлы, тар бөйөр,
Күнәктәрен уйнатып
Һыуға барған ҡыҙ һымаҡ,
Текә баҫып, баш ташлап,
Йылғыр атлап, бышҡырып,

Әлән-йөлән ҡаранып,
Ҡолаҡтарын ҡайсылап,
Ҡара төндә йылтындап.
Алғыр бүре күҙендәй,
Күҙ бәбәген сытлатып,
Күҙ аҡтарын аҡайтып,
Ауыҙлыҡ сәйнәп, асыуҙан
Ауыҙҙарын күпертеп,
Менгән кеше, ҡартлығын
Онотоп, йәшкә әйләнгән,
Күргән кеше, һоҡланып,
Күргән ерҙә таң ҡалған,
Елгәндә саң уйнатҡан,
Сапһа, ҡоштай елкенеп,
Артынан дауыл уйнатҡан
Алма сыбар ат менеп,
Атамды һөйөп ҡасҡанһың.

Ҡаҙаҡ иле киң илдә
Батырын да күргәнһең,
Урамал сабып ерендә,
Ҡымыҙлыҡ йыйып саянда,
Күс-күс булып йәй күсеп,
Тирмә ҡороп, ҡуй һауып,
Күжә* эскән илеңде,
Тыуып үҫкән ереңде,
Ҡарағым* тигән ағаңды,
Айнам* тигән әсәңде,
Тамырым тигән дуҫыңды,
Йөҙ ҡараһын* ҡалым тип,
Йәштән алған бейеңде[121],
Ҡоҙоҡ, ҡоҙоҡ һыу биргән,
Бала өйрәктәй һыу ингән
«Табан тал» тигән уйыңды[122] —
Барын ташлап киткәнһең.
Ҡотон биргән атаңа,
Һөтөн биргән әсәңә,
Туйың көткән илеңә, —
Барына дошман булғанһың[123]

Йөрәгең етмәй, ҡолонға
Һирпеп ҡороҡ һалмаған,
Маталмаған* бейәгә
Күнәк тотоп килмәгән,
Ҙур мөгөҙлө ҡусҡарҙың
Алдынан ҡуҙын* алмаған,
Кирәгә табын ҡомлаған

Һуҡыр сыскан-күсәне
Ҡаялағы айыуҙай
Һанап, сыр-сыу һикергән;
Күҙ бәйләнһә, тирмәнән
Сығып һыу ҙа эсмәгән,
Ҡурсак менән туй яһап,
Кейеҙ йәйеп уйнаған
Бер ҡыҙ бала булһаң да,
Атам менән йәнәшә
Күп яуҙарҙа булғанһың.

Себен тешләп киткәндә,
Күҙ ҡабағың шештереп;
Йәйҙең эҫе көнөндә
Мороноң ҡанап, иҫ юйып;
Көҙгө ҡырау төшкәндә,
Елән ташлап, тун кейеп;
Еләҫ елдәр иҫкәндә,
Дауыл килә тип, сыу килеп,
Ышыҡ эҙләп йүгереп
Үҫкән генә әсәйем
Бейә һауымы араһы[124]
Аш-һыу күрмәй торғанда,
Эҫе йәштәрең түгеп,
Май, ҡорт һорап илаған;
Ырашҡы яуып торғанда,
Ҡар бураны өргәндә,
Ыҙғырыҡ ел иҫкәндә,
Ас бүреләр йыйылып,
Шаулап олоп торғанда;
Яурыныңдан дошмандың
Уғы үтә сыҡҡанда;
Йәйге селлә көндәрҙә
Һыу табалмай ҡаңғырып,
Тамактарың кипкәндә;
Өс-дүрт көндәр буйына
Тел өҫтөнә һалырҙай
Бер киҫәк нан* күрмәйсә
Асҡа тилмереп йөрөгәндә,
Атама юлдаш булғанһың.
Ҡара көндө яҡты тип,
Атам менән көлөшөп,
Ҡая ташын түшәк тип,
Йола буйса буй алып,
Туғыҙ айҙа табырҙы
Ете айҙа тапҡанһың,
Миңә әсә булғанһың;

Артыҡ бүкән булдың тип,
Мине ороп ташламай, —
Ҡарағым тип йыуатып,
Мине һөйөп яратып,
Йөрәгеңде һыҙлатып,
Иң башыңа мине артып,
Үҙең яуға сапҡанһың.

Мең башының аяғын,
Әсәм, һиңә бирәйем;
Минең урынға аяҡ баҫ;
Һинең урында торайым;
Ошо еңгән туйымды
Һинең туйың тиәйем;
Батыр итеп үҫтергәс,
Шатлыҡ күр һин, тиәйем.
Бөтә ырыу йәйгәндә,
Үҙ тоҡомон күргәндә,
Күстән ҡалған ҡарасайҙай*,
Бер яңғыҙың торғанда,
Ҡаҙаҡ ҡыҙынан тыуған, тип
Ер-һыу бирмәй был илдә
Яңғыҙым ҡаңғырып торғанда,
Күҙең һалып йөҙөмә,
Аҡыл биреп үҙемә,
Аҡ шоңҡарҙай талпынған,
Таң сулпандай балҡыған,
Тимер ҡаҙыҡтай тайшанмай,
Монар баҫҡан көнөмдә,
Буран баҫҡан юлымда
Маяҡ ҡаҡҡан ҙур ҡашҡа —
Иҙеүкәй батыр ҡашында
Аһым һөйләп торғанда,
Аҙашмаҫлыҡ юл һалып,
Батыр итеп күргәндә,
Һинән алда мин эсеп,
Илдә данлы буламмы?
Һинең бәҫең күтәреп,
Һинең улың буламмы? —
Тигән һүҙен бөткән дә
Әсәһенә үҙенең
Алдырын ул биргән, ти.

Әсә шатлыҡҡа түҙмәй,
Тәмләп-нитеп тә тормай,
Ҙур алдырҙы бер тындан
Төп күтәрә эскән, ти.

Балаһына алдырын
Ҡайтарып та бирәлмәй,
Күҙ алдары ҡарайып,
«Ағыу булды был, балам,
Абайламай эсмә!» — тип,
Һүҙен бөтөр-бөтмәҫтән
Йығылып йән биргән, ти[125].

Быны күргәс, Иҙеүкәй, барына күҙ йүгертеп, тағы бер ҡат әсәгә ҡарап, ҡаты асыуланып, ошо һүҙен әйткән, ти:

— Бей гүренә инһә лә,
Минән ҡурҡып йөрәге
Түҙмәй йығылып үлһә лә,
Күләгәһе һаман да
Балҡан тауҙың буйында
Тороп ҡалған — күрәмһеҙ?
Булат ҡылысын тотоп,
Ҡола ат менеп, теш ҡайрап,
Алдығыҙға кем килде, —
Уны барың беләмһеҙ?

Ҡуш урҙаға баш булған,
Ҡуш айҙарлы мырҙалар
Һарауыслаған өй ҡороп,
Алтын тәхет өҫтөндә
Арыҫландай баҡырынған;
Кейгәне ебәк, ҡамҡа тун,
Менгәне толпар ат булған;
Өс-дүрт быуын буйына
Мираҫтан-мираҫ ҡалдырып,
Башынан сылым килмәйсә,
Ил өҫтөнә бей булған;
Алтын табаҡтан аш ейеп,
Мамыҡ түшәк өҫтөндә
Ятҡан ерҙән һуҙылып,
Ҡол ҡулынан һыу эскән;
Туғыҙ ай буйы күтәреп,
Йә, хоҙай, тип ҡыҙ табып,
Ярҙамсым тип ул табып,
Төн йоҡоһон ҡалдырып,
Бәғерем тип йыуатҡан,
Ҡулына алып тирбәткән,
Һөт имеҙгән әсәне;
Арҡаларын бөкөрәйтеп,
Маңлай тирен һыпырып,
Себеш туйҙырған тауыҡтай,

Көнөн-төнөн соҡсоноп,
Ас балаға ем эҙләп,
Көн үткәргән атаны —
Барын талап ҡол иткән;
Батыр булыр баланы
Етем-еҫер ҡалдырып,
Албаҫтылай ҡурҡытып,
Ғазраилдәй йән һорап,
Үҙен хоҙай танытҡан[126],
Аҡ Урҙала хан булып,
Туҡтамыш тигән дан алып,
Ил талаған бер ханды
Тәхетенән осороп,
Арҙаҡланған аҡ тәнен
Ҡара ерҙең аҫтында
Ҡорт-ҡуңғыҙға ем иткән,
Урал буйын, Урҙаны
Таң ҡалдырып дан сәскән
Иҙеүкәй тигән ир килде!

Иҙеүкәй һуғып айыуҙы,
Илдә батыр булманы;
Күҙ йәшенә екетеп,
Керпеген ҡойған әсәне
Үлтереп ҡашҡа булманы.
Битенә килер оятты
Үҙе белеп йыуарҙай,
Биленә ҡорманын быуып,
Уғын атып дошмандың
Ал табынын быуырҙай
Иҙеүкәй тигән батыр ҙа
Әсәнән шәрә тыуғанда,
Ер һелкетеп күкрәген
Ҡалҡып сыҡҡан болоттай,
Атанан батыр тыуманы!

Үҫеп килгән балаһын
Хандар тартып алғанда;
Бил бөкөрәйтеп әсәнән
Һыу ташытҡан сағында;
Ухылдатып атанан
Утын ярҙырған сағында;
Ҡатындарҙың, тол ҡалып,
Йөрәге һыҡтаған сағында;
Илде бүреләй талап,
Батырҙарын һуйҙырып,
Ҡан йылғалар аҡҡанда;

Күҙ йәшенән йыйылып,
Күлдәр хасил булғанда;
Ай Уралым, Уралым,
Уралым тип, илем тип,
Илем тиеп, халҡым тип,
Иҙеүкәй — Иҙеүкәй булды ул!
Ошо һүҙен әйткән дә,
Ҡылысын алып, Иҙеүкәй
Һаба-турһыҡтың барын
Пыран-заран ярған да,
Һулы ҡымыҙ көрөнөн
Балҡан тауҙан ағыҙып,
Күлде ап-аҡ яһаған.

(Был туйҙан һуң халыҡтар
Ул күлдән һыу эсмәгән,
Үткән-һүткән юлсыға;
Асылы күл, һыу алма, тип,
Атың һуғарып, тағы ла
Атһыҙ тороп ҡалма, тип
Әйтеп торор булғандар.
Шул көндән һуң был күлде
«Асылы күл»* тигәндәр.)

XXIV. Иҙеүкәйҙең яуҙа яра алғаны, улына васыят әйтеп, Урал батыр ҡылысын биргәне; Мораҙымдың ҡалған-боҫҡан дошманды ҡырғаны, ҡобайырҙың тамам булғаны

Нарыҫтан киткәс, Иҙеүкәй
Иҙел, Нөгөш, Семдәрҙең*
Барлыҡ илдәрен туплап,
Тора бейгә яу аҫҡан,
Иҙеүкәй мән Мораҙым
Ике яҡлап Тораның
Яуын ҡымтып алған, ти,
Урал аша Син яҡҡа
Тора бейҙе ҡыуған, ти.

Иҙеүкәй мән берлектә
Яуҙа булған мәлендә,
Фирҙәүескә уҡ тейеп,
Донъя ҡуйған — үлгән, ти.
Иҙеүкәй мән Мораҙым,
Бөтә батыр берлектә,
Бер типһәндә гүр ҡаҙып,
Фирҙәүесте күмгән, ти.

Бынан һуң да Иҙеүкәй,
Ҡаты яуҙарҙа булып,
Аяҡһыҙ-ҡулһыҙ ҡалһа ла,
Яу ташламай һаман да,
Йөҙ дошманға ҡаршы
Янғыҙ тороп һуғышҡан.
Атаһын бирмәй дошманға,
Әрсәләп дошман яуынан,
Иҙеүкәйҙең йәненә
Мораҙым килеп өлгәшкән.

Мораҙым килеп еткән һуң,
Батыр улына Иҙеүкәй
Һуң ҡат текләп ҡараған да
Аҙаҡ һүҙен әйткән, ти:
— Балам, йөҙөң йыуҙың һин,
[Инде, улым, шуны бел]:
Уралымда ҡан ҡойған,
Күп йәштәрҙе түктергән
Тора бейҙең шәүләһе
Тыуған илдә ҡалмаһын!
Батыр, батыр бул, балам,
Хаҡты әйтер бул, балам,
Илдә ҡашҡа бул, балам, —
Ил атаңдан көлмәһен!

Юлың ҡалһын Уралда,
Даның ҡалһын илеңдә,
Батырлығың ил күреп,
Һиндәй булам тиешеп,
Йәш үҫмерҙәр һоҡланһын,
Илгә килгән дошманға
Йөрәкләнһен, уҡ атһын!

Иңемә таҡҡан ҡылысым —
Быуын-быуын буйына
Урал батырҙан ҡасып,
Күп күлдәрҙең эсендә
Йәшәп килгән дейеүҙе
Тураҡлаған ҡылыс был!
Урал батыр улдары
Атаһы ман килгән һуң,
Дейеү-пәрейгә ҡаршы
Ҡаты яуҙар асҡан һуң;
Бөтә күлгә ыу һалып,
Аждаһа-йылан ҡасҡан һуң,

Урал батырҙың улы,
Яра сабып Ирәмәлде,
Иҙел һыуын ағыҙған[127]
Бик боронғо ҡылыс был.

Иҙел батыр ҡартайғас,
Тотор улы булмағас,
Уралға дошман бирәүгә
Ҡалмаһын тип юлдашҡа,
Иҙел төбөнә һалғас,
Батырын көткән ҡылыс был!

Быуын-быуын үткән һуң,
Илдә яуыз күбәйеп,
Ырыуыны ҡыйратып,
Илдә күп ҡан ҡойолоп,
Ҡәберҙә ятҡан Иҙелдең
Күҙенә ҡандар тамған һуң;
Ҡаяла ятып йоҡлаған,
Йөрәгендәге утында
Иттән ҡурҙаҡ яһаған,
Ҡая ташын ҡосаҡлап,
Үкһеп ултырып илаған,
Күҙенән йәш ағыҙып,
Бал ҡорттарын һуғарған,
Ярҙамына көс эҙләп,
Тынмай, күп юл буйлаған
Һабрау төшөнә инеп,
Иҙел серен һөйләгән:
«Иҙел, Иҙел тигәнең —
Тау аҫтында быулығып,
Сыға алмай тынсығып,
Булатым менән Уралды
Бер саҡ яра сапҡан һуң,
Тауҙан сығып, атлығып,
Ағып киткән йылға ул.
Ямантауҙы уртанан
Ярып сыҡҡан йылға ул:
Һыуы менән һуғарып,
Һеҙгә әсә булған ул;
Иҙелде Иҙел яһаған,
Көләс йөҙҙәй көлдөрөп,
Яман тауҙың бейеген
Аша ҡырҡып ағыҙған
Булатты мин ташлағас,
Һыу төбөнә ала ла
Тут алдырмай һаҡлай ул;

Ҡырсынынан һыҙҙырмай,
Юшҡынынан ҡомлатмай,
Ил һаҡларҙай батырҙың
Тыуасағын көткәндәй,
Ялтыр көйө һаҡлай ул», —
Тип, төшөндә әйткән һуң[128],
Һабрау торған һиҫкәнеп.

Ҡаяла ятҡан Һабрау,
Ошо төшөн күргән һуң,
Ырғып тороп ултырған;
Алып ҡулына таяғын,
Ҡаяға баҫып аяғын,
Ауға осор бөркөттәй,
Һабрау шунда уйланған.
Шунан, төн-көн йоҡламай
Һарыҡ көткән байғошто,
Һыйыр көткән серҙәште,
Йылҡы көткән ҡорҙашты,
Урманында уҡ юнып,
Аласығына ут яғып,
Уралда ау ауларға
Һаҙаҡ һуҡкан ҡыҙашты
Барып күреп һөйләшкән.

Бер аласыҡ эсендә
Һаҙаҡ һуҡкан урында,
Атаһы ман бер егет
Икәү-ара даулашҡан, —
Шуға Һабрау юлыҡҡан.
Атаһы, улынан зарланып,
Һабрауға ҡарай һүҙ асҡан:

— Бына, уҙаман, был улым —
Донъяла күргән бер балам.
Беҙҙә һунарсылар күп:
Ҡуян атып, ит ейә,
Ҡош-ҡорт атып тағы ла
Мендәргә тип, йөн йыя.
Менеремә атым юҡ,
Бүре быуыр һарыҡ юҡ,
Айыу ватыр ҡортом юҡ, —
Минең балам көн һайын
Һаҙаҡ һуға бүрегә,
Һыҙма ҡора айыуға;
Ҡуян ат һин тир булһам,
«Айыу менән бүреһе —

Икеһе илгә бәлә.
Илгә дошман булғандар —
Миңә лә дошман улар», — тип
Алйыта бит был бала.

Был һүҙҙәрҙе ишеткәс,
Һабрау ҡарт өндәшмәй,
Атаһына шауламай,
Шуҡ егеттең янында
Бер нисә көн ҡунған да,
Яйын тартып белгән дә,
Батырлығын һиҙгән дә,
«Әйҙә, Үмәр ҡустым», — тип,
Бергә алып киткән дә
Иҙел батыр булатын
Эҙләп табып биргән, ти.
Үмәр — батыр булған, ти,
Күҙ йәштәрен күптәрҙең
Булат менән һөрткән[129], ти.
Был Үмәрҙең бер улы —
Ғәзиз әүлиә булған;
Анан тағы әүлиә —
Баба Төкләç тыуған, ти.
Атанан балаға буты* —
Ҡомартҡы булып килгән, ти.
Баба Төкләçтән тороп
Тора бейгә ҡалған һуң,
Булат менән күптәрҙең
Күҙ йәштәрен ҡойған һуң,
Һабрауҙан ҡылыстың
Төпсөп серен белгән һуң,
Атамдың ҡонон юллап,
Тора бейгә килгәндә
(Миңә ул саҡ ни бары
Ун биш кенә йәш булғанда),
Тора бейҙең ҡулынан
Йыға һелкеп алған һуң,
Миндә ҡалған ҡылыс был!

Батыр улым Мораҙым,
Бына ошо ҡоралым
Инде һиңә бирәйем;
Башым гүрҙә ятһа ла,
Илде һаҡлап яу асҡан
Батырлығың күрәйем.
Үлһәм, мине аҡ нарға
Үлегемде артырһың;

Нарым ҡайҙа сүктиһә,
Шунда мине күмерһең.

Минең менән күп саҡтар
Яуҙа булған юлдаштар
Яуҙа менгән яу атын
Ҡайҙа утҡа ебәрһә,
Эҫе көндө себенләп[130] ,
Төнөн ҡайҙа юшаһа, —
Шул урында батырҙар
Ырыу-ырыу йәшәһен!

Бөтә Урал буйҙарын
Үҙеңә ҡуныш итерһең.
Уралда үҫкән батырҙы,
Күҙе йәшле еҫерҙе
Үҙеңә ҡорҙаш итерһең.
Яуҙан ҡайтҡан сағыңда,
Уң ҡолағың ни ерҙә
Кәкүк тауышын ишетһә,
Шунда ҡышлаҡ төҙөрһөң.

Бары ла һине дуҫ күреп,
Яманлығың әйтмәһә,
Ил зарыны ишетеп,
Һиңә кәңәш бирмәһә,
Шул табының эсендә
Үҙеңә дошман табырһың!

Иҙеүкәй һүҙен бөткән һуң,
Иҙеленән бер йотом
Һыуҙы уртлап йотҡан һуң,
Илдең көнө батҡандай,
Буйын монар алғандай,
Етем тороп ҡалғандай,
Ышыҡ булған Уралдың
Бар ҡаяһы ишелеп,
Ергә ҡолап төшкәндәй,
«Иҙеүкәй, Иҙеүкәй!..» — тип һөйөп,
Яуы илап торһа ла,
Ғазраил, «уф» тимәй,
Иҙеүкәйгә ҡул һалған.
Күбәләктәй аҡ йәнен
Шул урында алған, ти.

Иҙеүкәйҙең кәүҙәһен
Аҡ нарына аҫкан һуң,

Аҡ нары алып киткән һуң,
Күп ҡаялар үткән, ти,
Күп һыуҙарҙы кискән, ти,
Бөтә яуҙы эйәртеп,
Нарыҫ тауға еткән, ти.
Шунда туҡтап, ҡаранып,
Нарыҫ тауҙың итәге
Бер түбәгә сүккән, ти.
Ҡобауҙағы* инәгә
Килеп һарыған бал ҡорттай,
Ете ырыуҙың барыһы:
Бисә-сәсә, балаһы,
Йәш-елкенсәк, ҡарт-ҡоро
Кәфенләнгән Иҙеүкәйҙе
Сыр-сыу һырып алған, ти.

Иҙеүкәйҙе күмгән һуң,
Атанан етем ҡалған һуң,
Асыуланып Мораҙым
Тора бейгә ҡаршы
Тағы атҡа менгән, ти.
Шул асыуҙан дошманды
Ҡуй-һарыҡтай тунаған.
Тора бейҙе ҡулға алып,
Бөтә бейен берлектә,
Атаһы үлгән урында
Ботон ботса тураған.
Иҙел, Нөгөш, Яйыҡта,
Урал армыт буйында —
Бөтә ырыу ерендә
Ҡалған-боҫҡан дошманды,
Берен ҡуймай эҙәрләп.
Ҡыраң һалып бөткән, ти.
Мораҙым яуҙан бушағас,
Ҡылысын һөртөп, бит йыуғас,
Ынйыы менән Иҙеүкәйҙең
Ҡәбере булған Нарыҫҡа
Кире ҡайтып төшкән, ти.

Үҙ торлағын был ерҙән
Атаһы алдында йөҙ йыуған[131],
Бары Урал буйында
Батыр булып ил өсөн
Яуға киткән урыны —
Төкләҫ тауға күсергән.

Иҙеүкәйҙән ҡалған һуң,

Мораҙым Иҙел, Уралда
Ил батыры дан алып,
Төйәләç һыуы буйында
Оҙаҡ вакыт йәшәгән.

Мораҙымдан бер бала —
Ҡаҙанғол тигән ир бала,
Ҡаҙанғол улы — Ҡаҙаҡҡол,
Ҡаҙаҡҡолдың улынан
Ҡасҡын тигән ул тыуған.
Ҡасҡын илгә һыймағас,
Ул да Урал буйлаған;
Илен яҡлап яуҙарҙа
Батыр булып ҡатнашҡан;
Шул яуҙарҙың берһендә,
Һаҡмар һыуы буйында,
Ҡулға алынып дошмандан,
Үлтерелеп хур булған.

[1] Ҡулъяҙмала һәм гәзит баçмаһында ҡобайыр рим цифрҙары менән егерме алты (XXVI) бүлеккә бүленгән. Был баçмала бүлектәргә, йөкмәткенән сығып, исем бирелде.

[2] Ҡыпсаҡ, Ҡатай, Тамъян, Юрматы, Табын — эпик геройҙар. Легендаларҙа һәр башҡорт ырыуы үҙенең башланғыс тарихын йыш ҡына шул исемдәге батырҙар эшмәкәрлегенә илтеп бәйләй. Бында ла ана шул легендар ырыу башлыҡтары кәүҙәләнә.

[3] Хандан илсе булған, ти. — Туҡтамыш менән берләшеп, үҙ илен талаған башҡорт бейе тарихта билдәле түгел. Әммә ҡайһы бер шәжәрәләрҙә Шәғәле бей исеме осрай. Мәçәлән, «Юрматы ырыуы башҡорттарының шәжәрәһе»ндә ул «Чыңғыз хан заманындан ҡалған ханлар» исемлегендә Аҡһаҡ Тимер хандың замандашы итеп һаналып, башта халҡы күп булған өсөн бей тип йөрөтөлөүе, аҙаҡ, һижры менән 811 (хәҙерге йыл хисабы менән 1408-1409) йылда юрматы башҡорттары өçтөнән хакимлыҡ итеүсе Әмәт Хәмәт хандан бей исеме алып, Шадлыҡ һыуы буйында урынлашыуы әйтелә. — Башҡорт шәжәрәләре, 1960, 27-28-се биттәр.

[4] Күп һаҡланған — халыҡ һаҡланған, йәғни дошман яуынан ышыҡланған, йәшенеп ҡалған.

[5] Йомаҡ әйтеп, батырҙарҙың тапҡырлығын һынау — башҡорт халыҡ эпосында һәм әкиәттәрендә традицион күренеш. Мәçәлән, «Бағлан таҙ һәм хан ҡыҙы» тигән әкиәттә хан ҡыҙы үҙен яусылап килгән егеттәрҙе йомаҡ әйтеп һынай (БХИ: Әкиәттәр, 4-се китап, № 47: «Балҡантаҙ». Аңлатмалар бүлегендә (365-се бит)

варианттары ла күрһәтелгән). Ундай йомаҡтар халыҡта үҙ аллы әҫәр рәүешендә лә йөрөй. Мәҫәлән, әле әйтелгән әкиәттәге йомаҡ үҙе генә 1925 һәм 1952 йылда ике тапҡыр яҙып алынған (Ғилми архив, ф. 3, оп. 12, ф. 302, 17-се ҡғҙ; ф. 3, оп. 12, д. 237, 84-се ҡғҙ). Шуға таянып, «Иҙеүкәй менән Мораҙым» эпосындағы Һабрау ҡарттың йомағы һәм Иҙеүкәйҙең яуабы «Ике сәсән» тигән исем аҫтында баҫылған. — БХИ, 1954.

[6] Квадрат йәйә эсендәге биш юл йыйылма текстан алынды. Ҡулъяҙмала ул өс юлдан тора:

Инде, Иҙеү, һиңә әйтәм:
Ҡораҡташ булып эшеңдә,
Күпте күргән ҡартыңмын.

Бында логик ҡаршылыҡ һиҙелә, икенсе юлдың мәғәнәһе аҡланмай.

[7] Үмәр батыр — башҡорт халыҡ эпосында был исем тәү башлап күренә. Ҡаҙаҡтарҙың Ч. Вәлиханов яҙып алған «Идука би» эпосында изге «Баба Үмәр» исемендә булып, ул Идүкәнең олатаһы итеп күрһәтелә: изге Баба Үмәрҙең улы — Баба-Туҡты-Чачты-Азиз (беҙҙең вариантта — Ғәзиз баба), уның һыу батшаһы ҡыҙынан тыуған улы — Идукә. (Ҡарағыҙ: Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова, под редакцией Н. И. Веселовского. — ЗИРГО по отд. этнографии, т. XXIX, СПб., 1904; Сказание об Едиге и Токтамыше (текст на казах. яз.). — ЗИРГО по отд. этнографии. Приложение к тому XXIX, СПб., 1905.)

Н. Иҫәнбәт яҙмаһында (7-се вариант) Мораҙымдың тыуған илде данлаған әйтемендә «Баба Ғөмәр атай» тип ҙурлап телгә алына.

[8] Төкләҫ — төрки халыҡтарының эпик ижадында сағылған легендар ҡарт, әүлиә. Әммә ул йыш ҡына Баба Туҡлы Чашлы Азиз тип (төрлө халыҡта төрлөсә яҙыла) йыйылма исеме менән берләштерелеп тә йөрөй.

[9] Тора бей башҡорт шәжәрәләрендә, легендаларҙа һәм тарихи риүәйәттәрҙә Торахан исемендә йөрөй. Ҡайһы бер легенда йәки риүәйәттәрҙә башҡорт ханы, икенселәрендә нуғай ханы тип атала. «Бөрйән, Ҡыпсаҡ, Үҫәргән һәм Тамъян ырыуҙарының шәжәрәһендә» «башҡорт халҡына билистиҡлал» (йәғни бойондороҡһоҙ) хан булыуы әйтелә, Стәрлетамаҡ янындағы Торатау (шәжәрәлә — «Тура тағ») уның торған ере («аның сарае урынидыр») итеп күрһәтелә («Башҡорт шәжәрәләре», 1060, 77-се бит).

Р. Г. Кузеев, риүәйәттәргә таянып, Тура ханға Башҡортостандың бөтә көньяғында һәм Үҙәк райондарҙа йәшәгән Ҡыпсаҡ, Бөрйән, Юрматы, Үҫәргән, Тамъян, Мең һ. б. ҡәбиләләрҙең буйһоноуын әйтә (шунда уҡ, 199-сы бит, 20-се аңлатма).

1883 йыл Өфөлә сыҡҡан «Справочная книжка Уфимской губернии» тигән китапта, халыҡ телендә йөрөгән легенда һәм риүәйәттәргә таянып, Торахан тураһында шулай хәбәр бирелгән:

«...Турахан, рассказывают, был потомок Чингиза и был под властью Сибирского хана Кучума (әле әйтелгән шәжәрәлә Күсем Тура хандың улы тип күрһәтелгән), но потом, поссорясь с Кучумом, со всей ордой, в числе 8000 кибиток, откочевал к г. Уфе,

где простоял 4 месяца около горы, названной — городскою — «Туратау» (Тура — боронғо төрки теләндә нығытма, крепость. — Н. З.). Здесь недостаток в корме заставил хана удалиться на р. Слак, где, думая навсегда остаться, он построил себе дворец и мечеть. Турахан пришел сюда с оружием и, сделав башкир данниками, сам над собой признал власть царя Казанского. Когда русские покорили Казань... и стали посылать войско в Башкирию, тогда хан удалился к нынешнему г. Стерлитамаку. В 2,5 верстах от Стерлитамака на северо-восток близ горы «Тура-тау» виден остаток земляного вала, называемого «ногайским». (Әйтелгән китап, 333 — 334-се биттәр.) Тағы: «...здесь Турахан только простоял несколько месяцев, успев устроить этот вал, — как новые тревожные слухи об успехах русского оружия заставили его бежать и отсюда куда-то на юг, где основал свою самостоятельную орду». (Шунда уҡ, 343-сө бит.)

Журнал баҫмаһында Тора бейгә түбәндәгесә характеристика бирелә:

Тора бей ҙә данлы ир,
Туғыҙ йәштә әүлиә,
Утыҙ йәштә ил гиҙгән
Ғәзиз баба улының
Иң кинйәһе Төкләҫтән
Тыуып ҡалған дана ир.
Төкләҫ бабанан тыуып,
Төйәләҫ, Һаҡмар йәйләүҙә
Данын сәскән ир булыр,
Ахыр сиктә атаһын
Үҙ йәйләүенә ҡуйып,
Үҙе Иҙел буйлаған.
Тора бейҙең йәйләүе
Нөгөш, Иҙел тамағы,
Һәләүек — Нөгөш араһы,
Симдән тағы Димгәсә —
Унының булған төбәге.
(Октябрь, 1940, № 6, 31-се бит.)

[10] Дәмми бей (ҡулъяҙмала Дим бей) тарихта билдәле шәхес түгел. Ч. Мусин вариантында (8-се вариант) беҙҙең ата-бабаларыбыҙға саҡлы Дим буйында йәшәгән бей итеп күрһәтелә.

[11] Яйыҡ, Келәйле — эпик геройҙар.

[12] Ҡотло — Иҙеүкәйҙең атаһы, тарихта билдәле кеше түгел. «Идиге» эпосының башҡа халыҡтарҙа йөрөгән ҡайһы бер варианттарында Ҡотлоҡая (Кутлуғая, Ҡутлу-ҡая, Ҡутлу-ҡыя) исемендә Туҡтамыш хандың һунар ҡоштарын ҡараусы.

[13] Ҡолға биргән — ҡоллоҡҡа биргән.

[14] Майҡы бей тураһында «Кесе Табын халҡының нәсебнамәһе»ндә шундай мәғлүмәт бар: «...Майҡы Сыңғыҙ хандың иң ҙур бейҙәренән булып, Сыңғыҙ хандың

ҡағиҙә өсөн тамға, ағас, ҡош, оран һәм һауыт алмыш. Тамға — һепертке миҫаллы ҡабырға, ағас — ҡарағас, ҡош — ҡарағош, оран — Салауат, һауыт — сәйғәр. Был Майкы Сыңғыҙҙы ханлыҡҡа күтәреүҙә сәбәпсе булған. Шуның өсөн уға рәхмәт әйтелеп, салауат бирелгән. Шуның өсөн ҡағиҙәле Майҡы бей тиҙәр...» (М. Өмөтбаев. Йәдкәр. Өфө, 1984, 216-сы бит.) Майҡы бей исеме эпостың бүтән варианттарында осрамай.

[15] Ҡуян йылы — Көнсығыш (шул иҫәптән, мосолман) халыҡтарында ҡабул ителгән календарҙа 12 йыл бер циклды (мөсәлде) тәшкил итә. Һәр йыл бер хайуан (йәнлек) исеме менән аталған. Ҡуян йылы — мөсәлдең дүртенсе йылы. Бишенсеһе — лыу (крокодил) йылы. Боронғоларҙың хөрәфәте буйынса, лыу йылында ыҙғыш, ғауға, һуғыш көтөлгән.

[16] Тора бейҙең был яуабы журнал баҫмаһынан алынды. Ҡулъяҙмала ул нисектер төшөп ҡалған.

[17] Боронғо хөрәфәткә таянып, аяҙ йылды халыҡ ямғыр теләп яланға сыға, бер нисә көн буйы ауылдағы бөтә ҡаҙанды һыуға һалып ҡуя торған булған.

[18] Журнал вариантында Тора бейҙең Иҙеүкәйгә ризалыҡ биреүе шиғри телдә шулай аңлатыла:

Кәңәш-төңәш иткән һуң,
Тора бей ҙә күнгән, ти.
Туҡтамышҡа яу аҫһа (Иҙеүкәй),
Ике яҡ та ҡаҡшаһа,
Был ырыуҙың барыһын
Үҙемә ҡол итермен,
Теләгемә етермен, —
Тиеп уйлап ҡалған, ти.
(Октябрь, 1940, № 6, 33-сө бит.)

[19] Журнал баҫмаһында Иҙеүкәй атаһы менән Һабрау ҡартты күреп һөйләшеү теләге менән Туҡтамышҡа китә һәм хан һарайында ҡала.

[20] Ҡулъяҙмалағы VI — VII бүлектәр бында бергә ҡушылды.

[21] Ҡуңыр буға быҙауы — «Ҡуңыр буға» хикәйәтендә кәүҙәләнгән изгелекле мал образы. Кейәүгә сыҡҡан ҡыҙға бирнә итеп бирелгән Ҡуңыр буға, ялан яҡтарын ерһенмәй һәм насар ҡарағандары өсөн эйәһенә асыу итеп, үҙенән үрсегән бөтә көтөүҙе эйәртеп, Урал һырты аша ҡыҙҙың атаһына ҡайтып китә. Ана шул малдар үткән юл Көньяҡ Уралда әле лә «Ҡуныр буға (йәки Ҡәнифә) юлы» тип йөрөтөлә.

[22] Аҡбуҙ толпар — әкиәттәрҙә һәм ҡобайырҙарҙа сағылған мифик ат. Был урында Урал батырҙың аты (Аҡбуҙат) тураһында һүҙ бара.

[23] Урал батыр — шул исемдәге эпос геройы. Ҡарағыҙ: БХИ, Эпос, 1-се китап.

[24] Ете ырыу — көньяҡ-көнсығыш башҡорттарының ете ырыуҙан тороуы «Ҡуҙыйкүрпәс менән Маянһылыу», «Алдар менән Зөһрә», «Күсәк бей» хикәйәттәрендә, шулай уҡ ҡайһы бер легендаларҙа һәм йырҙарҙа ла телгә алына. Ғилми әҙәбиәттә ете ырыу тураһында тулыраҡ мәғлүмәт «Башҡорт шәжәрәләре» китабында (194-се бит, 4-се иҫкәрмә) бирелгән.

[25] Бер етем ир — «Аҡбуҙат» эпосының төп геройы Һәүбән күҙ уңында тотола. Унда Сура батыр Урал батырҙың ейәне итеп күрһәтелә. Йоҡлап ятҡан ерендә уны Мәсем хан үлтереүе, ә ҡатынын (Һәүбәндең әсәһен) Шүлгән күлгә ташлауы әйтелә. Етем ҡалған Һәүбән, үҫеп егет булғас, Шүлгәндән Аҡбуҙатты алып сыға, әсәһен һәм Ҡәһкәһә тарафынан урланған ер ҡыҙҙарын ҡотҡара; Шүлгән батшаһын ташбаҡаға, дейеүҙәрен ярғанатҡа әйләндерә.

[26] Яуға барған батырҙың кәпәсе берлек — тиң түгел — баш кейеменең (кәпәс) берлеге батырҙарҙың берҙәмлеген, бер-береһенә тиңлеген аңлатмай әле тигән мәғәнәлә.

[27] Туҡһан (Туҡһанбай), Сәфәр, Аҙнай, Ҡаҫҡын, Бикҡол, Ҡаныҡай — легендар батырҙар, Keләйле батырҙың йөҙ башлыҡтары. Легендала хәҙерге Бишбүләк, Миәкә райондарындағы ауылдар шул батырҙар исеме менән аталған, тиелә (Ғилми архив, ф. 3, оп. 12, д. 230, 19-сы бит).

[28] Ыршаҡ бей — тарихта билдәле шәхес түгел.

[29] Ҡан ерән — ҡан төҫлө, ҡыҙғылт-ерән ат. «Алпамыша» эпосының М. Буранғолов яҙып алған вариантында Алты йәшәр Алпамыша, үҙенең йылҡы өйөрөндә йүгерек ат тапмағас, Ҡалтабаның ерән атын һорай: «...Ҡыл ерәнең бирсе, ағай, бирсе, ағай!» — ти. Бында сәсән ҡыл ерән төҫөнә «ҡыҙыл йәки ҡан ерән мәғәнәһендә» тип аңлатма биргән һәм текста артабан атты «ҡан ерән» тип алған. (Ғилми архив, ф. 3, д. 445, 104-се бит.)

[30] Ҡадирбирҙе — Туҡтамыш хандың улы, тарихта билдәле шәхес. Эпостың бүтән милли варианттарында ла шул исемдә телгә алына.

[31] Ынйыбикә менән Кинйәбикә — Туҡтамыш хандың ҡыҙҙары. Н. Иҫәнбәт вариантында — Әнәкә менән Кәнәкә; К. Улъябаев һәм 1927 йыл «Башҡорт аймағы»ның 4-се һанында Ғ. Вилданов баҫтырған өҙөктәрҙә Ғәнәкә менән Тутай; Ч. Вәлиханов яҙып алған ҡаҙаҡ вариантында — Ханәкә менән Танәкә. Башҡа яҙмаларҙа исемдәре әйтелмәй.

[32] XIV быуат башында Алтын Урҙа дәүләте икегә — Аҡ Урҙаға һәм Күк Урҙаға бүленә. Эпоста ана шул тарҡалыш сағыла.

[33] Биш ағай-эненең аталарынан ҡалған бер баш мал өсөн ыҙғышыуы эпостың бүтән милли варианттарында ла бар. Айырмаһы — мираҫ булып ҡалған мал ат түгел, ә аҡһаҡ кәзә. Ә бәхәсте хәл итеү барыһында ла бер төрлө. 1897 йылда Г.

Потанин тарафынан баҫтырып сығарылған ҡаҙаҡ вариантында был бәхәстең әкиәт стилендә һүрәтләнеүе ҡыҙыҡлы:

«Жили пятеро братьев с одной хромой козой на всех. Решили разделить ее между собой. Закололи. Старшему досталась голова, следующим трем братьям — три ноги, а младшему — хромая нога. Из этих частей выросли пять коз. Каждый пас свою козу. Однажды козы старших братьев потравили у соседей ниву. Всю вину старшие братья свалили на младшего. Владелец нивы пошел с жалобой к хану. Старшие братья оправдались, а младший был осужден пойти на четыре года в работники к хозяину нивы».

Артабан кинйә ҡусты Ҡуйсыбайға (Иҙеүкәйҙең йәшерен исеме) тап була. Ул тегеңә йырлай-йырлай үҙ юлына китергә ҡуша, ә ағаларына: «Ҡустығыҙ аҡланған өсөн, шатлығынан йырлап китеп бара», — ти. «Юҡ, ул түгел, беҙ аҡландыҡ», — тиҙәр ағалары. «Улай булғас, әйҙәгеҙ ҡабаттан ханға барабыҙ», — тип, Ҡуйсыбай быларҙың барыһын да яңынан Туҡтамышҡа алып килә лә бәхәсте үҙе хәл итә. Ҡуйсыбай хөкөмөнөң ғәҙеллегенә ышанып, хан кинйә ҡустыны аҡлап, тегеләрҙең дүртеһен дә иген хужаһына ялсы итеп ебәрә. (Живая старина, 1897. — Вып. III — IV. С. 299.)

Бер туған ағай-энеләрҙең аталарынан ҡалған кәзә өсөн ыҙғышыуҙары тураһындағы был сюжет төрки халыҡтары ижадында төрлө жанрҙарҙа осрай, әммә ғәҙел хөкөм һәр ваҡыт аҡыллы геройға беркетелә. Мәҫәлән: «Ерәнсә сәсән хикмәттәре» — БХИ: Әкиәттәр, 4-се китап. 43—44-се биттәр.

[34] Оан — ҡулъяҙмала шулай. Бәлки, боронғо грек ҡалаһы Юнан?

[35] Ғәли батыр — Мөхәммәт пәйғәмбәрҙең кейәүе, дини хикәйәт-киссаларҙа ислам динен таратыусы-пропагандалаусы ғәйрәтле батыр.

[36] Ябраил — фәрештә; ғәрәпсә — Жибрил, христиан динендә — Гавриил.

[37] Ч. Вәлиханов яҙып алған ҡаҙаҡ вариантында был бәхәс Кен-Жанбай менән аусы Күкжалды араһында тыуа. Яйыҡ йылғаһы буйындағы үҙ ерендә Жанбай бер ҡуян күреп ҡала ла ҡоралын алып килергә өйөнә йүгерә. Ул әйләнеп килгәнсе, ҡуянды Күкжалды атып ала. Идигә (бында Иҙеүкәйҙең исеме шулай) үҙе менән бергә уйнап йөрөгән малайҙарҙың береһенә ҡуянды тоттора ла, Жанбай ҡуянды күпмерәк алыҫлыҡта күргән булһа, шул самараҡ барып баҫырға ҡуша. Жанбай теге малай ҡулындағы ҡуянға атырға тейеш. Әгәр ҡуянға түгел, малайға тигеҙһә, уға ҡон түләргә тейеш; яҙа атһа, ҡуян аусыға була. Был хөкөм менән килешмәйенсә, низағсылар Туҡтамыш ханға китә. Туҡтамыш Идигәнең хөкөмөн ғәҙел тип таба (ЗИРГО, т. XXIX. С. 236 — 237; текстың ҡаҙаҡсаһы — ЗИРГО, приложение к т. XXIX. С. 4 — 5).

Ҡуян тураһындағы бәхәс Г. Потанин варианттарында ла (беренсеһендә һәм өсөнсөһөндә) бар.

Ҡаҙаҡ варианттарынан айырмалы булараҡ, беҙҙең был вариантта һунарсыларҙың малай ҡулындағы ҡуянға атырға ҡурҡыуҙарына Иҙеүкәйҙең баһадирҙарса ҡыйыулығы-мәргәнлеге ҡаршы ҡуйылған. Әммә ҡоштоң ҡайһы һунарсыға бирелергә тейешлеге яуапһыҙ ҡалдырылған.

[38] Бер бала өсөн ике ҡатындың бәхәсләшеүе ҡаҙаҡ варианттарында ла (Г. Потанин һәм Ч. Вәлиханов, 2-се вар.) бар. Хөкөм барыһында ла бер төрлө. Был сюжет Библиянан уҡ билдәле булып, унда бәхәсте тап ошо эпостағыса хәл итеү Соломонға, ә Ҡөрьәндә Сөләймән пәйғәмбәргә теркәлә. Ҡош-ҡорттар һәм ел батшаһы Сөләймән пәйғәмбәр тураһында мосолман халыҡтарында күп төрлө риүәйәттәр һәм хикәйәттәр таралған. Был образға бәйле мотивтар «Буҙйегет» һәм «Сәйфелмөлөк» ҡиссаларында ла сағыла (БХИ: Эпос, 3-сө китап).

«Идиге» эпосының әле әйтелгән ҡаҙаҡ варианттарында йәнә бер бәхәс — ике ирҙең бер дөйә ҡолоно өсөн ыҙғышыуҙары килтерелә. Был, асылда, ике ҡатындың бер бала өсөн талашыуҙары тураһындағы сюжеттың ише булып тора. Был бәхесте Иҙеүкәй (Идиге) шулай хәл итә: ирҙәргә үҙҙәренең дөйәләрен алып килергә ҡуша ла ҡолондо бик яман туҡмарға тотона (йәки һыуға батырырға итә). Ҡолондоң бик әсе аҡырыныуына дөйә-әсә балаһын саҡырып яҡларға килә, тегеһе тик тора. Тимәк, ҡолон — ошо дөйә хужаһыныҡы. Был бараба татарҙары вариантында ла бар (Радлов. Образды... ч. IV. С. 27-45).

[39] Иҙеүкәйҙең ғәҙел хөкөмдәре эпостың күпселек варианттарында урын алған. Әммә уларҙа юғарыла әйтелгән низағтарҙы Иҙеүкәй (Идигә, Идүкә) малай сағында хәл итә. Беҙҙең С. Мирасов һәм Н. Иҫәнбәт яҙып алған варианттарҙа ла шулай, тик быларҙа ул низағ-бәхәстәр конкрет миҫалдарҙа күрһәтелмәй. Көтөүсе малайҙың (йәш егеттең) ғәҙәттән тыш зирәклеге, ғәҙел хөкөмгә һәләте тураһындағы хәбәр Туҡтамышҡа килеп етә, һәм хан егетте саҡыртып алып, һарайҙа баш хөкөмсө итеп ҡуя (6-сы, 7-се варианттарҙы ҡарағыҙ).

М. Буранғолов яҙмаһында Иҙеүкәйҙең хөкөмдәре алдағы бүлектә ханбикәнең хәүефле төшөнән һуң бирелгән. Ханбикәнең төшө эпик конфликт төйөнө булыуын иҫәпкә алһаҡ, «хөкөм» эпизодтарын ошонан һуң һүрәтләү композицион йәһәттән урынһыҙ булып күренә, сюжет үҫешен ныҡ тоткарлап тора. Шуға күрә Иҙеүкәйҙең «хөкөмдәрен» герой менән хан һәм уның яҡындары араһындағы мөнәсәбәттәрҙе ҡуйыртҡан сәбәптәрҙең бер өлөшө һанап, ул эпизодтарҙы ошо урында айырым бүлек итеп биреү хәйерле табылды.

[40] Хан ҡыҙының Иҙеүкәйгә ғашиҡ булыуы Г. Потанин баҫтырып сығарған ҡаҙаҡ варианттарының беренсеһендә лә сағыла: ә икенсе һәм өсөнсө варианттарында Идегегә Туҡтамыштың ҡатыны ғишыҡ тота (Г. Потанин. Тюркская сказка о Идыге // Живая старина, вып. III и IV. СПб., 1897). Ханбикәнең Идегегә ғишыҡ тотоуы А. Диваев вариантында ла бар.

[41] Иҙеүкәйҙең баяғы хөкөмдәре ҡулъяҙмала ошонан һуң бирелгән (39-сы иҫкәрмәне ҡара).

[42] Ҡулъяҙмала бүлек тулыһынса сәсмә телдә, гәзит баҫмаһында — теҙмә формала.

[43] Күкрәгендә — ҙур бысаҡ. Дини хөрәфәткә таянып, үлгән кешенең өҫтөнә бысаҡ һалыр булғандар.

[44] Бында ҡулъяҙманың XI—XII-се бүлектәре бергә ҡушылды.

[45] Ҡайғылатып ужарын — йөҙөнә ҡайғырыу сырайы сығарып.

[46] Ханбикәнең был (икенсе) төшө һәм уны үҙенең юрауы Н. Иҫәнбәт яҙмаһында ла бар. Айырмаһы — төштә күргән нәмәләр, поэтик аныҡлауыстарҙан башҡа, үҙҙәре генә һанала:

« — Эй, оло хан,
Бөгәсә бер төш күрҙем,
Һиңә хәтәрле эш күрҙем,
Ҡабырғала ҡан күрҙем,
Тибенгеңдән тир күрҙем,
Киң маңлайың, киң битеңдең
Йыйырылғанын мин күрҙем,
Туҫтағандай тулы күҙең
Йомолғанын мин күрҙем,
Ҡатып ҡалған ҡойҡаһы,
Ҡарайып көйгән соңҡаһы,
Һөйәкһеҙ ҡыубаш күрҙем.

Туҡтамыш хан:

— Бөгәсә һин төш күрһәң,
Ҡабырғала ҡан күрһәң,
Тибенгемдән тир күрһәң,
Ул ни булыр, бай бисәм, ау,
Ул ни булыр, бай бисәм?»

Ханбикәнең юрауы — сәсмә телдә: «Иҙеүкәй һинең башыңа етәсәк, һин уны, ҡайһылай ҙа булһа, илеңдән ҡыуҙыр, йә берәр хәйлә ҡор ҙа уны үлтерт. Юғиһә, үҙең юҡ булаһың, — ти» (Н. Иҫәнбәт яҙмаһы, 42—43-сө биттәр).

Был төш айырым рәүештә лә яҙып алынып, Х. Ғәбитовтың 1923 йыл «Яңы юл» журналында баҫылған «Халыҡ әҙәбиәтенән ҡыҫҡаса үрнәктәр» тигән мәҡәләһендә килтерелгән. Йөкмәткеһе нигеҙҙә бер булһа ла, формаһында иғтибарға лайыҡ үҙенсәлектәре бар:

1) ханға мөрәжәғәт иткән беренсе юл төшөп ҡалып, төш «Эй, төш күрҙем, төш күрҙем» тип башлана;

2) һәр юл ике тапкыр ҡабатлана;

3) һүҙ составы һәм төҙөлөшө яғынан тәүге строфа бындағынан шаҡтай айырыла:

Эй, төш күрҙем, төш күрҙем. (2 ҡат)
Төшөмдә ҡыҙыл ут күрҙем. (2 ҡат)
Ут яғалай шеш күрҙем. (2 ҡат)
Шеш башында ит күрҙем. (2 ҡат)

4) бында һәм Н. Иҫәнбәт вариантында Туҡтамыш хан төштөң нимәгә булыуын ханбикәнән һораһа, Х. Ғәбитов миҫалында ул һорау төш тыңлаусының асыулы

кисереше менән алмаштырылып, насар төштө төш күреүсенең үҙенә юрау менән тамамлана:

...Имәнесле төш күрһәң,
Үҙ башыңа, ҡарт убыр!
Һыу йоҡмаҫ ҡыубаш убыр!
(«Яңы юл», 1923, № 2—3, 61—62-се бб.)

Бындай үҙенсәлектәр өҙөктөң халыҡ телендә үҙ аллы йәшәүенән тыуған, әлбиттә.

[47] Иҙеүкәйҙе ағыу йәки иҫерткес эсемлек эсереп үлтерергә теләү — эпостың бөтә варианттары өсөн уртаҡ мотив. Айырма — башҡарыу рәүештәрендә. Мәҫәлән, Ч. Вәлиханов яҙып алған ҡаҙаҡ вариантында ханбикә ҡатыҡҡа үҙ һейҙеген ҡатнаштырып бирә. Ошоға оҡшашлы хәлде тағы Г. Потанин баҫтырып сығарған ҡаҙаҡ варианттарының өсөнсөһөндә һәм башҡорттарҙа Улъябаев вариантында осратабыҙ. А. Диваев яҙып алған ҡаҙаҡ вариантында был мотив башҡасараҡ: Туҡтамыш ҡатынының кәңәше менән Идигәгә бурһыған һарыҡ бауыры бирәләр, уны ашағас, йәнәһе, ауырып үләсәк. Идигә уны ваҡ ҡына киҫәктәргә турап ашай, әммә бер ни булмай, иҫән ҡала. Шунан ханбикә бер һауытҡа үҙенең һейҙеген һалып ҡуйып, шуны иртәгәһен Идигәгә эсерергә ҡуша. Идигә һауыттан уң яҡҡа ла, һул яҡҡа ла бер аҙын һибә лә, ҡалғанын эсеп, һүҙһеҙ генә сығып китә. (135—136-сы иҫкәрмәләрҙе ҡарағыҙ.)

[48] Вәлиханов яҙмаһында Идекә, ҡатыҡты бысаҡ менән дүрткә телеп, уртаһын болғата ла, күтәреп эсә. Улъябаев вариантында хан ҡыҙҙары «бәүел иткән» балды Иҙеүкәй «күҙен йомоп, аяҡ өҫтө тороп, бер тындан» эсеп бөтә.

Эпик геройҙың, үҙ дошманына ҡарата асыуын белдереп, ҡатыҡты тураҡлап әсеүе — төрки халыҡтарының эпик ижадында киң таралған мотив. Ул «Күсәк бей» эпосында ла осрай. Мәҫәлән, 1939 йыл Бөрйән районы Иҫке Собханғол ауылында Рәхмәт Исламғоловтан Али Карнай яҙып алған «Бабсаҡ бей менән Ҡарағоломбәт бей» тигән вариантта Бабсаҡтың улы Күсәк, атаһының ҡонон юллап, Ҡарағоломбәткә килеп ингәс, Ҡарағоломбәттең ҡатыны уға ҡатыҡ һалып бирә. Күсәк бысаҡ менән ҡатыҡты дүрт өлөшкә бүлеп, бер өлөшөн «аш хаҡы өсөн» генә эсеп сығып китә. (Ғилми архив, ф. 3, оп. 12, д. 300.)

[49] Ч. Вәлиханов вариантында ханбикәнең «ҡатыҡ татлымы?» тигән һорауына Идекә: «Агәр дә идуси (һауыты) иски булмаса тавур (ярарлыҡ) икән», — тип яуап бирә лә, шулай уҡ сығып китә. (ЗИРГО, XXIX томға ҡушымта, ҡаҙаҡса текст, 9—10-сы биттәр.)

[50] Ҡаҙаҡ варианттарында һәм Н. Иҫәнбәт яҙмаһында Иҙеүкәйҙең ҡылығын ханбикә аңлата.

[51] Артабан ҡулъяҙмала Ынйыбикәнең һарай ҡыҙҙарына Иҙеүкәйҙең мәргәнлеген маҡтап һөйләүе, шул саҡ Кинйәбикәнең, илап, атаһы менән әсәһенең Иҙеүкәйҙе үлтерергә йыйыныуҙарын апаһына йыр менән әшкәртеүе, шунан һеңлеһенән төпсәшеп һорашҡандан һуң, Ынйының туй барған ергә сығып йүгереүе, ләкин ул

бында килеп еткәнсе, Иҫәнбайҙың кирәгә тирәләп йөрөп, Иҙеүкәйгә уны көткән яман эш (заговор) хаҡында иҫкәртеп өлгөргәнлеге хикәйә ителә. Әҙәбиләштерелгәне нығ һиҙелгәне һәм сюжет ағышына һис ни өҫтәмәгәне иҫәпкә алынып, машинкала бит ярымлык был эпизодты алып ташлау хәйерле һаналды. Йыйылма текста ла уға урын бирелмәгән.

[52] Ч. Вәлиханов вариантында Идекәне алты йәшлек дуҫы Аңғысын шулай уҡ йыр менән иҫкәртә; батырҙың Тарлан буҙын әҙерләп, башҡа аттарҙың һул яҡ өҙәңгеләрен киҫеп сыға (ЗИРГО, XXIX томға ҡушымта, 11-се бит).

Ошоға оҡшаш Аңғыһын исемен К. Улъябаев һөйләгән башҡорт вариантында ла осратабыҙ. Ул да Иҙеүкәй атының (исеме әйтелмәй) «айыл тартмаларын тартып», башҡаларҙыҡының «менер яҡ өҙәңгеләрен ҡырҡып» сыға ла, түбәндәге әйтемсәген әйтеп, Иҙеүкәйҙе иҫкәртә:

Минең дә исемем Аңғыһын,
Байҡап та бер эс һуңғыһын.
(Ғилми архив, ф. 3, оп. 12, д. 230, 5-се бит.)

Н. Иҫәнбәт варианттарында Иҙеүкәйҙе иҫкәртеүсе — уның дуҫы, Туҡтамыштың ҡоло Ыласын. Ул да, ҡунаҡ аттарының ауыҙлыҡ-өҙәңгеләрен киҫеп, Иҙеүкәйҙең Буҙтолпары менән үҙ атын әҙерләп, мәжлескә инә лә йыр менән шулай аңлата:

Табаны ялпаҡ Буҙтолпар,
Төн ҡайтыуға көн һиңә,
Ҡара бөркөт ҡанатынан
Әҙерләнгән йөн[1] һиңә.
Миңә ваҡыт көйләргә,
Һиңә ваҡыт һөйләргә,
Өҫтөңдәге ҡамҡа туның
Түрҙә ултырған бейҙәргә.
Минең атым Ыласын,
Минең көйҙө беләһең.
(Н. Иҫәнбәт яҙмаһы, 43-сө бит.)

[1] Йөн — ҡулъяҙмала шулай.

[53] К. Улъябаев вариантында Иҙеүкәй, атҡа менгәс, Туҡтамышҡа асыулы әйтемен әйтә:

Был барғандан барырмын,
Был барғандан барырмын.
Сә Тимер ханға барырмын.
Хоҙай тәғәлә юл бирһә,
Сә Тимер ханға барырмын.
Башыңды бауҙай киҫермен,
Ҡаныңды һыуҙай түгермен.
Утауыңды ауҙарып,

Турылығыңды туҡым ҡылырмын.
Сығарағыңды һындырып,
Уғыңды утын ҡылырмын.
Табаныңды телеп, ҡыл ҡуйып,
Ҡуй күтенә һалырмын.
(Әйтелгән фонд, д. 230, 5-се бит.)

Н. Иҫәнбәт яҙмаһында Иҙеүкәй Ыласын йырынан һуң, «ҡапыл ырғып тора ла, бер аяғын тупһаға, икенсе аяғын Буҙтолпарҙың өҙәңгеһенә баҫып, «Хуш булығыҙ!» тип, мәжлес менән хушлаша. Улар (мәжлестәгеләр. — Н. З.) Иҙеүкәйҙе күрергә өлгөрмәйҙәр, уның артынан улы Мораҙым да осҡан ҡош кеүек күҙҙән юғала». (Н. Иҫәнбәт яҙмаһы, 44-се бит.) 137-се иҫкәрмәне лә ҡарағыҙ.

[54] Ҡулъяҙмала был эпизодтар XII бүлеккә ингән.

[55] Ҡулъяҙмала был һүҙҙәр — теҙмә формала. Әммә оҙон (бер бит) һәм стилистик ҡытыршы булғанлыҡтан, төп мәғәнәһен һаҡлап, прозаға әйләндерелде.

[56] Туҡтамыш хандың батырҙарға мөрәжәғәте байтаҡ вариантта урын ала. Ч. Вәлиханов яҙмаһында, мәҫәлән, Туҡтамыш туғыҙ батырға (Исантай улы Ҡудайбирдегә, Муйтандарҙың ике батырына (исемдәре әйтелмәй), Арғындар башлығы Ҡара Ҡужаға, Ҡара Ҡыпсаҡҡа, Аҡбалтыр улы Уваҡҡа, Мунжур улы Чуваҡҡа, Кинкәстең улы Жанбайға) айырым өндәшеп, һәр береһенең характер үҙенсәлегенә, йә батырлыҡ данына баҫым яһай.

Н. Иҫәнбәт вариантында түбәндәгесә:

«...Туҡтамыш хан, батырҙарын юл-ярағы күреп, Иҙеүкәйҙең башын киҫеп, үҙенә алып ҡайтырға ҡуша. Был эште үҙенең батырҙарынан Мөйтән бейҙең улы Байсаҡ[1] бейгә тапшырырға уйлай.

[1] Ҡулъяҙмала «Байсаҡ» тип яҙылған. (Машинкала баҫылған нөсхәһендә лә шулай.) Тик һуңынан кемдер ғәрәпсә .. (й) хәрефенә өсөнсө төрткөнө өҫтәп, «п» хәрефенә әйләндергән, «Бапсаҡ» килеп сыҡҡан (Н. З.).

Туҡтамыш хан Мөйтән бей улы Байсаҡ бейгә:

Ҡуш-ҡуш бысаҡ аҫынған,
Ҡушлатып яндар тағынған,
Күскәндә күскә баш булған,
Илгә атын аттырған,
Салтанатын хан улынан арттырған,
Мөйтәндән тыуған Бапсаҡ би
Дошманға ҡаршы бар, тине.
Барып йәнен ал, тине.

Юрматы улына:

Күскәндә күсте һаҡлаған,

Йөрәгенә ышанып,
Муйынына һаҙаҡ таҡмаған,
Яу туҙанын күргәндә,
Яуға болоттай үкергән,
Юрматы улы Ҡарағым,
Ҡараңғыла сырағым,
Бар, бауырым, барһана,
Дошманға ҡурҡыу һалһана!

Ир Ҡарабай батырға:

Тамъяндарҙың башы һин,
Ир Ҡарабай батырым,
Һин бер тороп тулғансы,
Булат ҡылыс ҡулға алсы!

Ҡара ҡыпсаҡҡа:

Ҡараңғыла юл асҡан,
Хөфейәлә* һүҙ тапҡан,
Яурының киң, олпатлы,
Арыҫландай сифатлы,
Әҙәм телен алмаған,
Үҙ ырауы* булмаһа,
Ҡушыу менән йөрмәгән,
Ҡара ҡыпсаҡ ҡаҙанысым,
Һин бер тороп ҡуҙғалсы!

Ҡатай улы менән Табын улына:

Ҡарт арыҫландай ҡашғарған,
Күп ҙур эштәр башҡарған,
Көн дә һөңгө һындырған,
Һөңгөгә кеше мендергән,
Ил күңелен тындырған,
Алмаған яу ҡуймаған,
Эсһә, ҡанға туймаған,
Ҡатай улы Тыуағым,
Табын улы Сыуағым
Икегеҙ берҙәй ҡуҙғалың,
Дошманды ҡулға алың!

Шәғәле улы Шаҡманға:

Уғын ҡырыҡ нарға аҫтырған,
Батырлығын башҡанан арттырған,
Мәжлесемдәге иркә һин,

Кәңәшемдә урта һин,
Шәғәли улы Шакманым,
Дошмандарға бар, тине,
Йөрәктәрен яр, тине.
(Н. Иҫәнбәт яҙмаһы, 44—46-сы биттәр.)

Н. Иҫәнбәт 1557 йылда башҡорттарҙың Рус дәүләтенә ҡушылыуы тураһында Иван Грозный тарафынан бирелгән грамотала Шәғәли Шаҡман исеменең булыуын иҫкәртеп үтә. Ҡалған батырҙарға ҡарата шундай аңлатма бирә:

«Бында Туҡтамыш хандың батырҙары, Янбайҙан башҡаһы, бар ҙа башҡорттар тип күрһәтелә: Мөйтән би — Сыңғыҙ хан тарафынан Башҡортостанға ҡуйылған би булып, башҡорттарҙы 12 ырыулы бер йорт итеп ҡороусы һәм идара итеүсе ул булған тип һөйләйҙәр. (Был турала айырым легендалар бар.) Юрматы, Тамъян, Ҡыпсаҡ, Ҡатай, Табын һүҙҙәре — башҡорт ырыуҙарының исемдәре. Был исемдәр бөгөндә лә ошолай. Башҡорт иле ул сағында Алтын Урҙа ҡарамағында булғанға башҡорт ырыуҙарының батырҙары һарай тирәһендә булған булыуы мөмкин һанала. Икенсе яҡтан, Туҡтамыштан 150 йыл һуң йәшәгән Шәғәли Шаҡмандың бында йөрөүе халыҡтың үҙенең ҙур ҡаһармандарын, ҙур ваҡиғалар менән бәйләп, аңларға яратыуҙарынан килә» (Шунда уҡ).

[57] Хыҙыр — ғәрәпсә «хидр» (йәшел) һүҙенән. Легендар пәйғәмбәр, әүлиә, изге ҡарт. Яҡын Көнсығыш һәм Урта Азия халыҡтарының, шулай уҡ башҡорт халыҡ ижадында, бигерәк тә — героик эпоста һәм әкиәттәрҙә, ап-аҡ һаҡаллы, йәшел таяҡлы ҡарт һынында алға баҫтырыла. Йыш ҡына «Хыҙыр-Ильяс тип атала, бик ауыр хәлдә ҡалған геройға, етемдәргә, саф күңелле ғашиҡтарға мөғжизәле ярҙам күрһәтә. Христиан халыҡтары ижадында — «Илья-пророк».

[58] Строфала телгә алынған Ҡарағоломбәт, Бабсаҡ Күсәк — «Күсәк бей» эпосында кәүҙәләнгән геройҙар. Ләкин ул әҫәрҙә Ҡарағоломбәттең бала һуйып хан булыуы әйтелмәй. Ҡарағоломбәттең ағаһы — Аҡколомбәт, уның кесе улы (кинйәһе) Бабсаҡ булыуы шулай уҡ шик тыуҙыра. Сөнки «Күсәк бей» геройҙары Ҡарағоломбәт менән Бабсаҡ — икеһе ике ырыу (бөрйән һәм ҡыпсаҡ ырыуҙары) батырҙары. Бында башҡорттарҙың меңле ырыуына баш булырға тырышып, үҙ-ара низағлашҡан бер туған нуғай мырҙалары Ҡаракилмәт (Ҡарағоломбәт) менән Аҡһаҡ Килмәт хаҡында меңле ырыуы шәжәрәһенә ингән риүәйәт күҙ уңында тотола булһа кәрәк (Башҡорт шәжәрәләре, № 111). Күрәһең, геройҙары оҡшаш исемле булыу аркаһында, «Күсәк бей» поэмаһы менән риүәйәттәге ваҡиғалар буталған.

Ҡобайырҙа «ырыуын бүре йән яһаған» тигән юл иғтибарҙы тарта. Ҡарағоломбәттең йыртҡыс тәбиғәтен аныҡлаусы «бүре йән» эпитеты «бөрйән» этнонимына бығаса һис ҡайҙа әйтелмәгән яңы мәғәнә индерә. «Күсәк бей» эпосында «бөрйән» этнонимы Бабсаҡ улы Күсәк бейҙең Ҡарағоломбәт ырыуын ҡырып бөтөрөп, тик бер йәнде (Ҡарағоломбәттең көтөүсе малайын) ярлыҡап ҡалдырыуы менән аңлатыла.

[59] Аблай хан — рус йылъяҙмаларында шул исемдәге Себер ханы (царевич Сибирский) булһа кәрәк, Н. Иҫәнбәт вариантында — «Абыл хан». Ләкин Себер ханлығы XV быуаттың 20-се йылдарында барлыҡҡа килгән.

[60] Ҡарахан — X—XI быуаттарҙа Ҡараханидтар дәүләтен башлап ебәргән хан (955 йәки 956 йылда үлгән) булһа кәрәк. Һәр хәлдә Сыңғыҙ хандан бер нисә быуатҡа һуңыраҡ йәшәгән Аблай (Абыла) ханды, «унан аҙаҡ» күпкә элегерәк булған Ҡараханды бер епкә теҙгәндәй телгә алыу фольклорҙа йыш күҙәтелгән анахронизм күренеше булып тора. Эпостың бүтән версияларында ла Һабрау үҙенең ғүмерендә күп хандарҙы күреүен әйтә.

[61] Йөҙҙән йәшем үткәндә, ...ҡоро һөлдә йөрөгәндә... — варианттарҙа Һабрау ҡарттың йәше төрлөсә: С. Мирасов вариантында уға 185 йәш, Н. Иҫәнбәт яҙмаһында — 195, Ҡаҙаҡтарҙың Вәлиханов яҙып алған бер вариантында 185, икенсеһендә 500 йәш, ә Диваев яҙмаһында хатта «мең йәшкә кергән ҡарт» тип әйтелә.

Ҡарттың йәшен ҙурайтып, ифрат күп йәшәгән кеше итеп күрһәтеү халыҡтың үҙ сәсәнен ололауын, аҡһаҡалдар аҡылын, уларҙың күпте белеүен үҙенсә дәлилләргә тырышыуын сағылдыра. Ындай хәлде башҡа эпостарҙа ла осратабыҙ. Мәҫәлән, «Аҡбуҙат» эпосында Тарауыл ҡарт йәше әйтелмәһә лә, шулай уҡ бик оҙаҡ йәшәп, күп быуындарҙы күргән, күпте белгән ҡарт булып һүрәтләнә. Әммә Һабрау ҡарттың күп йәшәп, ҡоро һөлдәгә ҡалыуы Баба Төкләҫтең ҡарғышы менән бәйләнгән булыуы ла мөмкин (XIII бүлекте ҡарағыҙ).

Башҡорт һәм башҡа төрки халыҡтары ижадында Һабрау йәки Тарауыл шикелле ил ҡарттары менән бер рәттән шулай уҡ күп йәшәгән Әүлиә, күрәҙәсе образы ла осрай. Мәҫәлән, «Алдар менән Зөһрә» эпосында Зөһрәгә тап булған сихырсы ҡарт 167 мөсәл (бер мөсәл 12 йыл) ғүмер йәшәгән, йәғни ике мең дүрт йәшкә еткән. Әммә былары, тегеләрҙән айырмалы рәүештә, ғәҙәттә тылсымға, ҡөҙрәтле сығанаҡҡа таянып эш итәләр.

[62] Ҡулъяҙмала, гәзит һәм журнал баҫмаһында, йыйылма текста ла шулай, «Тәхетеңә мираҫың» тип бирелгән. Дөрөҫө «вариҫың» булырға тейеш.

[63] Сатмыр хан — Урта Азия тарихында билдәле булған Тамерландың (Аҡһаҡ Тимерҙең) халыҡ ижадында сағылған исеме. Башҡа варианттарҙа — Сә Тимер хан. Са (сә) фарсыса шаһ (батша) һүҙенән боҙолоп, исемдәргә алдан ҡушылғанда (префикс) иң яҡшы, иң юғары, беренсе тигәнде аңлата. Бында ла шул уҡ яһалышта: Са + тмыр (тимер) + хан. Икенсе осраҡта Аҡһаҡ Тимерҙең Сын-Тимер хан тип исемләнеүе фарсыса алъялғауҙың һуңға табан теркиләшеп китеүен күрһәтә.

[64] Иҙелдән... — был урында Ағиҙел түгел, Волга йылғаһы.

[65] Н. Иҫәнбәт яҙмаһында Туҡтамыштың батырҙарға үпкә һүҙе һәм вәғәҙәһе юҡ. Мөрәжәғәте бойороҡ формаһында:

Эй, туғыҙ ир, туғыҙ ир,
Миңә мөдәт бирегеҙ,
Һеҙ, туғыҙ ир, Иҙеүкәйҙе
Ҡашыма алып килегеҙ.
(52-се б.)

[66] Журнал баҫмаһында Иҙеүкәй артынан Янбай ғына, Н. Иҫәнбәт яҙмаһында туғыҙ ир ҡыуа сыға. Араларында — Янбай. Ч. Вәлиханов, В. Радлов варианттарында ла шулай. Г. Потанин, Ә. Диваев варианттарында — Янбай (Джанбай) үҙе генә.

[67] Ҡулъяҙмалағы XIII—XIV бүлектәр бында бергә ҡушылды.

[68] Иҙелдең аръяғында Иҙеүкәйҙең аттан төшөп торғанын күргәндәр. Варианттарҙың барыһында ла тип әйтерлек Иҙеүкәй артынан ҡыуа сыҡҡан батырҙар ҡасҡынды, ул Иҙелде кисеп, теге (арғы) яғына сыҡҡас, ял итеп ятҡанында (ял итергә туҡтағанында) ҡыуып етәләр, һорау тыуа: бында ниндәй йылға һәм уның ҡайһы яғы (һул яҡ ярымы, әллә уң яҡ ярымы) күҙ уңында тотола?

Билдәле булыуынса, Волга йылғаһы боронғо төрки телендә «Итил» (Идил) тип аталған. Ләкин «Иҙел» (Идел) атамаһы, ғөмүмән, ҙур, киң йылға тигәнде лә аңлата. Сарай-Беркенең Итил (Волга) йылғаһының түбәнге ағымында — һул яғында урынлашыуын, ә Иҙеүкәйҙең Сәмәрҡәндтә йәшәгән Сатмыр ханға китеүен иҫәпкә алабыҙ икән, уның Иҙел кисеп, теге яғында туҡталыуы мөмкин түгел. Сөнки был бөтөнләй кире яҡты аңлата.

Иҙеүкәйҙең көнсығыш тарафҡа йүнәлеүе Ч. Вәлиханов яҙмаһында дөрөҫ күрһәтелгән кеүек: «...Волга менән Урал араһында далала туҡтала», тиелә унда (ЗИРГО. Т. 29. С. 242). Ләкин артабан ҡыуа сыҡҡан туғыҙ ир, «Волгаға килеп еткәс, Идегенең ултырғанын күрә», Жанбай Идегенең «Волганы кисеп», Туҡтамышҡа ҡайтыуын үтенә. Тимәк, бында ла шул уҡ ҡапма-ҡаршылыҡ һиҙелә.

Беҙҙең текста иһә Иҙеүкәйҙең Яйыҡты үтеп, Иҙел аръяғында туҡталыуы әйтелә. Был осраҡта Иҙелде «Ағиҙел» тип фараз итергә мөмкин. Сөнки башҡорт халыҡ телендә һәм фольклорҙа, бигерәк тә йырҙарҙа Ағиҙел ғәҙәттә «Иҙел» тип кенә атала.

[69] Башҡа варианттарҙа Янбай Иҙегенең янына уҡ барып етмәй, ә йылға аша ҡаршы ярҙан тороп һөйләшә. Н. Иҫәнбәт, С. Дауыт, С. Миржанова яҙып алған варианттарҙа ла шулай.

[70] Иҙеүкәй — Янбай диалогы эпостың бөтә милли варианттарында шиғыр менән бирелә. Шуныһына ғәжәп итерлек: варианттар төрлө милләт вәкилдәренән төрлө ваҡытта яҙып алыныуҙарына ҡарамаҫтан, йөкмәткеһе яғынан ғына түгел, шиғри төҙөлөшө, төп поэтик деталдәре һәм психологик мотивтары менән дә бер-береһенә бик яҡын. Ә М. Буранғолов, Н. Иҫәнбәт, Ч. Вәлиханов варианттарында ул хатта һүҙмә-һүҙ тип әйтерлек ҡабатлана. Был оҡшашлыҡ Аҡмулла өлкәһе Кокчетау өйәҙе Серембет ауылында Бийсенбе(к) исемле ҡаҙаҡтан Г. Потанин яҙып алып русса баҫтырған вариантта ла бик асыҡ күренә: «...Джанбай с другого берега говорит ему (Эдыге): Вернись, Эдыге! Будешь мед пить. Тохтамыс подарит тебе белую лошадь» (бозат). Эдыге ответил ему, он не поедет. Джанбай говорит, что Тохтамыс даст ему девицу. Эдыге отвечает, что все-таки не поедет. Джанбай говорит, что Тохтамыс даст ему белого сокола. Тогда Эдыге рассердился и пропел (артабан ҡаҙаҡ телендә):

Кенистынг олы кек Джанбай,
Аҡылынг джок бок Джанбай,
Камчи тіер мойнынга,
Кан соргалар койнынга,

Сен тертоу мен джангыз
Даменг болса кел, Джанбай!

Тогда Джанбай испугался и вернулся домой». («Живая старина». Вып. III и IV. СПб., 1897, С. 309-310.) Иҙеүкәй — Янбай диалогы «Иҙеке менән Жанбайҙың ҡобайырҙары» исемендә Тамъян (хәҙерге Баймаҡ) һәм Йылайыр кантондарында йәшәгән башҡорттарҙан Ғ. Вилданов айырым рәүештә лә яҙып алған. Ул фонетик үҙенсәлектәре менән тулы көйгә түбәндәгесә:

Иҙеке менән Жанбайҙың ҡобайырҙары:

Жанбай шунда һөйҙәҙе,
Һөйҙәгәндә был тиҙе:
«Ҡайт, Иҙекем, ҡайтһана,
Ҡайт, Иҙекем, ҡайтһана;
Ҡайтып бер Иҙел кисһәнә,
Һар аяҡты һары балды
Һарҡытып уҡ эсһәнә!
Ғәнәкә менән Тутайҙың[1]
Икәүһен берҙәй бирә лә,
Берәүһен һайҙап ҡосһана!
Ат бирә лә менһәнә;
Эйәренең ҡашы алтын,
Йүгәненең башы алтын;
Ҡолононда имгән, тайҙа имгән,
Ҡонанында арҙа имгән,
Дүнәнендә өйрәткән,
Ебәктән нуҡта һөйрәткән;
Бишлеһендә биш бейәгә ебәргән,
Алтыһында ат иткән,
Етеһендә еткергән,
Етеп тә болан һуҡтырған;
Ут урынындай тояҡты
Айғыр, бөркөт ҡабаҡты,
Ҡыҫыр йылан тамаҡты,
Ҡыҫҡа бәкәл, өкә аяҡ,
Муйындары бер ҡолас,
Ҡуян йөнлө, бута күҙ,
Ҡыҫҡа кикел, туғай ял, —
Ат бирелә менһәнә!..»

[1] 31-се иҫкәрмәне ҡарағыҙ.

[И ҙ е к ә]:

«Кит, кит, Янбай, кит, Янбай!
Аҡылың дау юҡ, юҡ, Янбай,

Ҡайтып бер Иҙел кисмәм мин;
Ғәнәкә менән Тутайҙың
Икәүһен берҙәй бирһә лә,
Берһен һайҙап ҡосмам мин!..
Был барғандан китәрмен,
Был барғандан китәрмен,
Сын Тимер ханға етәрмен;
Сын Тимер хан ҡул бирһә,
Ходай тәғәлә юл бирһә,
Сын Тимер хандан көс алып,
Әнекә менән Күнәкәне
Ал яй ҙа был яй итәрмен!
Башыңды бауҙай киҫәрмен;
Ҡаныңды һыуҙай түгәрмен;
Утауыңды айҙарып,
Турылығыңды туҡым ҡылармын!..
Саңрағыңды һындырып,
Уғыңды* утын ҡылармын;
Табаныңды телеп ҡыл ҡуйып,
Ҡуй күтенә һалармын!..»
(«Башҡорт аймағы», 1927, № 4, 47 48-се биттәр.)

К. Улъябаев вариантында диалог башлыса Ғ. Вилданов яҙмаһына тура килә. Был икеһенең дә бер тирәлә (хәҙерге Баймаҡ районында) яҙып алыныуы һәм текстың башҡарыусы сәсәндәр телендә 40-сы йылға тиклем артыҡ үҙгәрешһеҙ һаҡланыуы менән аңлатыла. 1959 йыл Ә. Сәйфуллиндән яҙып алынып, ошо томда баҫылған вариант был диалогтың беҙҙең көндәргәсе шаҡтай тулы һаҡланыуын раҫлай.

[71] Ҡулъяҙмала XIII бүлек тамамлана.

[72] Ҡулъяҙмала XIV бүлек ошо юлдан башлана.

[73] Күк бурҙай. — Эт образы башҡорт эпосында башҡа әҫәрҙәрҙә лә (мәҫәлән, «Заятүләк менән Һыуһылыу»ҙың 1938 йыл «Октябрь» журналының 6-сы һанында баҫылған һәм 1967 йыл Йылайыр районы Мәксүт ауылында Н. Шонҡаров яҙып алған варианттарҙа) осрай. Унда ла эт эпик геройҙың юлдашы булып һүрәтләнә.

[74] Был бүлектәге ваҡиғалар башҡа варианттарҙа юҡ. Улар, бәлки, 1762 йылғы ҡулъяҙмала булғандыр. Буранғолов ҡулында бүтән вариант булыуы ла ихтимал.

Эҙләнә торғас, йыйылма текстың тәүге ҡараламаһында (күрһәтелгән фонд, д. 224) беҙгә билдәле булмаған бер варианттың машинкала баҫылған рәттән туғыҙ (50—58) бите табылды. (Йыйылма текстың 45, 48-50, 58-60, 123-125-се биттәренең таҙа яғына яҙылған.) Унда Иҙеүкәйҙең Саҡты күлендәге һыу батшалығында Аҡбуҙат ат менән Урал батыр ҡылысы һаҡланыуын белеүе һүрәтләнә. Һыуһылыу, Иҙеүкәйҙе үҙе янында ҡалдырырға теләп: «Атамдан ялынып һораһам, ул рөхсәт итер, һин Урал батырҙың Аҡбуҙ атын менеп йөрөрһөң», — ти. Иҙеүкәй, Һабрау әйткән ат менән ҡылыстың бында һаҡланғанын белеп, бик шатлана һәм Һыуһылыуҙан аттың

ҡайҙалығын һорай. Ҡыҙ әйтмәй, уны атайым менән һаҡсы ғына белә, ат янына атайымдан башҡа кеше бара алмай, ти. Ни эшләргә, ҡайҙан юл табып сығырға белмәй аптырап торғанда, Иҙеүкәй янына бер эт килеп сыға. Иҙеүкәй: «Был байғош та бында әсир микән әллә?» — тип, эттең башынан һыпырһа, эт уны эйәртеп бер мәмерйә алдына алып килә... Был 9 бит ана шулай эпостың ошо бүлегенә килеп тоташа. Айырымлыҡтар хаҡында түбәндәге иҫкәрмәләрҙе ҡарағыҙ.

[75] Ат ҡойроғонан йәки ялынан ҡыл алыу — тылсымлы әкиәттәрҙә йыш осраған мотив. Әкиәттәрҙә ул аттың үҙен саҡырыу өсөн ҡулланылһа, бында, артабан күренеүенсә, үлене терелтеү, телһеҙҙе һөйләштереү, һаңғырауҙы ишеттереү өсөн кәрәк була.

[76] Эпоста һайыҫҡанды убыр утына әйләнеүсе, кешеләргә бәлә-ҡаза килтереүсе мифик зат— ҡөҙрәтле ҡош рәүешендә алға баҫтырыу башҡорттарҙың бик боронғо ҡараштарын, тылсым эйәләренә ышаныуҙарын сағылдыра.

[77] Квадрат йәйә эсендәге строфа, бик әһәмиәтле булғанға, табылған туғыҙ биттән алынды.

[78] Һул күҙен йоморға — донъяға бер (уң) күҙе менән генә ҡарап, тик ыңғайҙы ғына күрергә тигәнде аңлата.

[79] Иң доғамдың иркәһе — доғаның (теләктәрҙең) иң яҡшыһы, изгеһе бағышланған кеше, Төкләҫтең кесе улы.

[80] Эт һөйгән тоҡом — бында, күрәһең, ҡайһылыр бер боронғо төрки (йә монгол) ырыуының тотем булараҡ эткә табыныуы сағыла.

[81] Ҡола төҫө ҡайтҡандыр — Иҙеүкәй атының — «Аҡһаҡ ҡола» эпосында Шүлгән күлдән сыҡҡан затлы ҡола йылҡы нәҫеленән булыуына ишара.

Халыҡ ижадында күҙ асып йомғансы ғәҙәттән тыш үҙгәрештәрҙең булыуы бер ҙә ғәжәп түгел: ул боронғо халыҡтың тылсымға ышаныуына бәйләнгән. Ләкин бында Иҙеүкәйҙең ҡан ерән атының ҡолаға әйләнеүен ҡарттың текстағыса аңлатыуы нисектер ышандырып етмәй: ул халыҡтың эпик ижад традицияһы менән ярашып етмәгән төҫлө.

Теге 9 биттә Иҙеүкәй болан тиреһенә яҙылған китапта «ҡанға мансып яҙылған серле һүҙҙәрҙе» күреп таң ҡалғандан һуң, ҡарт уға һандыҡ эсенән йәнә бер асҡысты алырға ҡуша. «Әҙәм көсө етмәҫлек» шул асҡысты алып, Иҙеүкәй бер һарайҙы барып аса. Асып ебәрһә, «ер һелкенеп, күк күкрәгәндәй тауыш сыҡҡан, һарай эсендә ауыҙынан күбек, күҙенән ут сәсеп, ажғырып торған Аҡбуҙ атты күргән, ти». Ошоноң менән беҙгә билдәле булмаған текстың 58-се (табылған өлөшөнөң 9-сы) бите тамамлана. 59-сы һәм ҡалған биттәре табылманы. Сәсмә телдә хикәйә ителгән был эпизодты логик рәүештә дауам итһәк, Иҙеүкәйҙең Урал батырҙың Аҡбуҙ атын тау ҡыуышлығынан алып сыҡҡанлығы аңлашыла. Артабан был фараз Иҙеүкәйҙең баяғы эт һәм һайыҫҡан ярҙамында Урал батырҙың имән төбөнә күмелгән (йәғни сит күҙҙәрҙән йәшерелгән) яу кейемен табыуы менән раҫлана.

[82] Ҡулъяҙмала — XVI бүлек.

[83] Иҙеүкәйҙең Сатмыр ханға барышлай Ҡабардинға тап булыуы, унан Сатмыр хандың урланған ҡыҙын ҡотҡарып, уны атаһына илтеп биреүе — күпселек варианттар өсөн уртаҡ мотив. Был мотив башҡорт һәм ҡаҙаҡ фольклорында «Тимерхан» исемендә билдәле әкиәтте хәтерләтә (ҡарағыҙ: БХИ: Әкиәттәр, 3-сө китап, № 25; тексҡа аңлатмалар — 327-328 бб.). Әммә бында уның социологик күҙлектән эшкәртелгәнлеге һиҙелә. Сағыштырығыҙ:

Н. Иҫәнбәт вариантында Иҙеүкәй үҙенең 18 яраны менән Сатмыр ханға китеп барышлай 41 батыр менән бер ҡыҙға осрай. Иҙеүкәй, был ҡыҙҙың (исеме әйтелмәй) Сатмыр хан ҡыҙы икәнен, уны был батырҙар (исемдәре шулай уҡ әйтелмәй) урлап алып китеп барғандарын белеп: «Йә йәнегеҙҙе бирегеҙ, йә урлаған ҡыҙығыҙҙы бирегеҙ!» — ти. Тегеләр уҡтарын алып атырға йыйына башлағас, Иҙеүкәй менән Мораҙым (Иҙеүкәйҙең 18 яраны эсендә Мораҙым да бар) тегеләргә аталар. Мораҙымдың уғы икәүһенең кәүҙәһен үтеп, өсөнсөһөнә ҡаҙала; Иҙеүкәйҙең уғы ҡыҙҙы алған батырҙы үлтерә. Башҡалары ҡыҙҙы ташлап ҡасҡас, Иҙеүкәй ҡыҙҙы ҡотҡарғас, Сатмыр ханға сапҡын ебәрә. Сатмыр хан Иҙеүкәйҙе ҙур хөрмәт менән ҡаршы ала, ҙур туй яһап, ҡыҙын уға бирә, үҙен вәзир итеп ҡуя. (Н. Иҫәнбәт яҙмаһы, 61-62-се биттәр.)

К. Улъябаев вариантында: «Иҙеүкәй, Туҡтамыштан китеп, бик күп ваҡыттар барғас, бер тауҙың башында бер сатыр күренә. Шул сатырға ҡарап китә. Барһа, ебәк сатыр эсендә бер егет йоҡлап ята. Егеттең янында бер ҡыҙ, ебәк яулыҡ менән себен ҡундырмай егеткә елпетеп ултыра. Иҙеүкәй (бында Иҙеүкәйҙең исеме Иҙеүкәй, Иҙекәй, Иҙеге тип, өс формала әйтелгән) сатыр янына аты менән барып, ҡыҙҙан һорай:

— Был кем? — ти. Шул ваҡыт ҡыҙ әйтә:

— Был — ҡалмыҡ батыры, мин — Сә Тимерхандың ҡыҙы, — ти. Иҙекәй әйтә:

— Бында нишләп килеп ултыраһың? Ҡыҙ әйтә:

— Ошо ҡалмыҡ батыры атамды баҫып, мине алып килеп ултыра. Иҙекәй әйтә:

— Әгәр ҙә мин ҡалмыҡ батырын үлтерһәм, ата йортона һәм миңә барырға ризамыһың?

Ҡыҙ әйтә:

— Әгәр ҙә үлтерә алһаң, бик риза булыр инем. Был ҡалмыҡ батыры — бик сиктән сыҡҡан батыр, көслө. Үлтерә алмаҫһың.

Шул ваҡыт Иҙеүкәй:

— Уятып үлтерәйемме, әллә йоҡола көйө үлтерәйемме? — ти: Ҡыҙ әйтә:

— Уятма, уятһаң, үлтерә алмаҫһың; йоҡлаған көйө үлтер, — ти. Шул ваҡыт Иҙекәй ат өҫтөнән ҡалаҡ башаҡлы уғы менән үңәсенә ата.

Ҡалмыҡ батыры ырғып тора ла Иҙеүкәйгә йәбешә. Иҙегене ебәрмәй, атынан төшөрөп алып, икәүһе алышып көрәшә башлай. Ҡалмыҡ батырының үңәсенән ҡаны ҡойолоп йөрөй. Шулай ҙа Иҙеүкәйгә бирешмәй. Иҙеүкәй ҡыҙға ҡарап әйтә:

— Әгәр ҙә минлек булһаң, ҡалмыҡ батырының сәсенән тотоп, үңәсенең ҡырҡылмаған яғына тарт, шаҡар, — тигәс, ҡыҙ ҡалмыҡ батырының сәсенән тотоп, үңәсенең ҡырҡылмаған яғына ҡарай тарта. Башы әйләнеп төшә лә, ҡалмыҡ батыры үлә. Шунан ҡыҙҙы алып, Иҙеүкәй батыр Сә Тимерханға ҡарап китәләр. Сә

Тимерханға барып, ҡыҙын тапшырған. Сә Тимерхан Иҙеүкәйҙе кейәү итеп, ҡыҙын бирә». (Күрһәтелгән фонд, д. 230, 7-8-се биттәр.)

Был эпизод бүтән милли варианттарҙа ла ошолай батырҙар әкиәте стилендә һүрәтләнә.

[84] Ҡулъяҙмала — XVII бүлек.

[85] Иҙеүкәйҙең төшө Н. Иҫәнбәт менән Ч. Вәлиханов яҙмаларында ла осрай. Айырма шунда: 1) Вәлихановта Идекә был төштө Са Тимерханға килгәндә Дәү Ҡабандин-Алп (томда Кабардин) менән осрашҡансы күрә; Иҫәнбәттә — Сатмыр хандан көс алып, улы менән бергә Туҡтамышҡа ҡаршы яуға сыҡҡас. 2) Текстағы айырымлыҡтар: Вәлихановта — Идүкә күккә аҡ шоңҡар булып осоп менә, фәрештә менән һөйләшкәндән һуң, бер «куңғыр» ҡаҙҙы тотоп, Тур тауына алып килеп түш итен ашай («...Тур тауына ҡунубмән, түс итенә туйубмән, ул ни булур, ун житем?»); Иҫәнбәттә — төштөң дүртенсе юлы ике юлдан тора («Оса торған ҡош булдым, Күккә табан остом мин»), ә алтынсы юл («Түшен түшемә ҡуйып») юҡ.

[86] Вәлиханов яҙмаһында төштө Идекәнең 17 юлдашынан «күп йәшәгән ҡарт» юрай. Н. Иҫәнбәттә — «Төш юраусы ҡарт», һәр өс вариантта төш нигеҙҙә бер үк мәғәнәлә юрала. Айырма ҡайһы бер юлдарҙың икенсерәк сиратлашыуында һәм ҡайһы бер һүҙҙәрҙең башҡалығында ғына.

[87] Квадрат йәйәләге өс юл ҡулъяҙмала төшөп ҡалған. Журнал баҫмаһынан алып тултырылды.

[88] Ҡулъяҙмала төшөп ҡалған өс юл журнал баҫмаһынан алынды.

[89] Ҡулъяҙмала — XIX бүлек.

[90] ...бисәһен — ағайыңдың бисәһен, йәғни еңгәңде.

[91] Ҡулъяҙмала — XX бүлек.

[92] Ҡадир ханға — Туҡтамыштың улы Ҡадирбирҙегә.

[93] Н. Иҫәнбәт яҙмаһында Туҡтамыш хан ҡыҙҙарының исемдәренә бәйләп, иҫкәрмәлә шундай бер легенда килтерелә:

«...Ҡырым татарҙары (дөрөҫөрәге — ҡарайымдар) араһында «Ханәкә ҡыҙ» тураһында бер легенда йөрөй. Быныһында ҡыҙҙың исеме Әнкәжан тип йөрөтөлә. Ул шулай: Туҡтамыш хандың Сәләхетдин исемле бер ғәскәр башлығы Әнкәжанға ғашиҡ була. Ләкин Туҡтамыш хан был егетте ҡыҙына тиңһенмәгәс, Сәләхетдин би үҙенең 40 егете менән килеп, ҡыҙҙы урлап китә. Артынан хандың туғандары сыға. Сәләхетдин би хәҙерге Баҡсаһарайҙан өс саҡрым ерҙә торған «Чығут ҡәлә» тауҙарының түбәндәге Ҡарайым шәһәренә килә һәм хан ҡыҙы исеменән ҡапҡаны асырға һорай. Шул уҡ Әнкәжанға ғашиҡ булған Ҡарайым руханийы Йәш Әрәби уларҙы ҡалаға кертә. Был «Чығут ҡәлә» бейек ҡоймалар, таш ҡаялар менән әйләндерелгән булып, һуғыш өсөн бик ныҡлы крепость урынын тота. Сәләхетдин 40 егете менән Туҡтамыш

хан ғәскәренә ҡаршы тора. Ахырынан теге Әрәби, Әнкәжандың үҙенеке була алмауын күреп, ҡапҡаны аса. Шәһәр алына, яраланған Сәләхетдинде тотоп шул уҡ Чығут ҡәлә башындағы «Чикле ҡоба» тигән ер аҫты мәғәрәһенә ябалар. Нәнкәжан (артабан ҡыҙ исеме шулай яҙылған. — Н. З.) таш ҡаянан ташланып үлә. Сәләхетдин әлеге мәғәрәлә үлтерелә. (Был мәғәрә хәҙер ҙә шунда.) Туҡтамыш хан Чығут ҡәлә түбәһендә Нәнкәжанға торба* һалдырып, шунда күмдерә. Ә Чыгут ҡәлә — был ҡырҡ ир иҫтәлеге өсөн халыҡ араһында «Ҡырҡир» тип атала.

Нәнкәжандың торбаһы хәҙерге көндә лә Чығут ҡәлә башында ултыра... Ишегендә төрлө хәдистәр яҙылған. Торба эсендә мәрмәрҙән бер һандыҡ таш булып, замандар уҙыу менән юйылғыланған шул яҙыуҙар уҡыла: «Һеҙә рузиател мөләкәтел мығҙиматы... Нәнкәжан ханым бинте Туҡтамыш хан...»

Был эпитафиялағы исемде Ғ. Аҡчуҡраҡлы «Ханәкә-Енәкә» һәм «Нәнкәжан» рәүешендә уҡып була, ти. (Ҡарағыҙ: Ғ. Аҡчуҡраҡлының Ҡырым Раскупи материалдарынан.) Шул уҡ легенда Ғ. Аҡчуҡраҡлы «Нәнкәжан ханым төрбәһе» тигән хикәйә итеп, 1899 йыл Петербург, Бураганский тарафынан баҫтырылған. Шул уҡ легенданан алып, татар яҙыусыларынан Ғ. Шәрәфи «Нәнкәжан» тигән поэма яҙған. («Аң», 191 номерлы) һәм Ҡотой тарафынан «Нәнкәжан» тигән пьеса яҙылған.

Эпитафиянан күренгәнсә, «Нәнкә» йәки «Ханәкә» 841-се һижериҙә үлгән тиһә, ҡояш йылы менән 1435 йылда үлгән була. Туҡтамыш хан үҙе 1405 йылда үлтерелгәнгә күрә, ҡыҙы үҙенән 30 йыл һуң ҡалып, урта йәштәрендә йәки ҡартайып үлгән була. Шулай булғас, юғарылағы легенда тарихи факттар менән дөрөҫләнмәй. Ләкин Туҡтамыш хандың был исемендә бер ҡыҙы факт булып ҡала.

Инде «Ханәкә» тигән исем ул ваҡыттарҙа юғары синыф ҡыҙҙары араһында таралған булыуын башҡа миҫалдар менән дә күреп була. Мәҫәлән:

Ғосман бер хафиз ҡыҙ инем,
Ханәкә Солтан ата инем,
Сахниан кимәс аҙ инем,
Сабата тапмай барамын.
(Ҡарағыҙ: Һ. Атласов, «Ҡаҙаҡ тарихы».)

Быларҙан башҡа, башҡорт араһында «Ҡырыҡ егет» тигән бер күсерек тә йөрөй. Бының юғарғыға мөнәсәбәте бармы-юҡмы, торғоҙолманы». (Н. Иҫәнбәт яҙмаһы, 53-55-се биттәр.)

Эпосҡа Сәләхиҙең хан ҡыҙын урлап ҡасыуы һәм аҙаҡ Кинйәбикәнең Ҡырымда ҡаянан ташланып үлеүе хаҡындағы хәбәр ошо легенданан килеп ингән булыуы мөмкин. Эпик әҫәрҙәрҙә быңдай хәл йыш осрай, һәм ул сәсәндәр ижадында тәбиғи, законлы һанала.

[94] Ҡамҡалы күл ҡом сәуад. Ҡушма исемдең тәүге һүҙе ҡульяҙмала ҡомҡалы(?) тип, һуңғыһы сыуат(?) һәм сауыт(?) тип, ике төрлө яҙылған, һәр осраҡта хата яҙылышҡа иҫәпләп, ғәрәпсә сәуад (ҡара — «черный», «темный») һүҙенә төҙәтелде. Шулай дөрөҫ булһа, «ҡамҡалы һәм ҡара ҡомло күл» мәғәнәһе аңлашыла.

К. Улъябаев вариантында был исем «Ҡамҡалы күл ҡом сыуаҡ» тип яҙылған. Быныһында, киреһенсә, «яҡты ҡомло күл» мәғәнәһе аңлашыла. «Сәуад» һүҙенең халыҡҡа аңлашылмауын иҫәпкә алып, ҡобайырҙы башҡарыусы сәсәндәр аҙаҡ шуға ауаздаш үҙ һүҙҙәре менән алыштырған булыуҙары мөмкин.

[95] Туҡтамыштың ҡамышлыҡҡа ҡасыуы, баш осонда бер ҡоштоң (Ч. Вәлихановта Ҡыҙғыч кус) сарҡылдап осоуы, ҡошҡа Туҡтамыштың ялбарып өндәшеүе байтаҡ варианттарҙа ҡабатлана. Был, күрәһең, эпостың халыҡ араһында киң таралған өлөшө булып, ул айырым рәүештә лә яҙып алынған. Башҡорт матбуғатында уның Тамъян һәм Йылайыр кантондарында яҙып алынған бер варианты тәү башлап Ғ. Вилданов тарафынан түбәндәгесә баҫтырылған:

Ҡыҙғатау тигән ҡош
Ҡанатың да, муйының буш;
Ҡамсы лау етәр муйыныңа,
Ҡан сурғалар ҡуйыныңа,
Һин дә айырылырһың күлеңдән,
Мин айырылырмын күбемдән!..
Күбемдән ау, күбемдән!..
(Башҡорт аймағы, 1927, № 4, 48-се бит.)

К. Улъябаев вариантында ошо уҡ әйтелештә ҡабатлана. Айырма тик икенсе юлдағы «буш» һүҙенең баш тип, өсөнсө юлдағы «етәр» һүҙенең тейәр тип, дүртенсе юлдағы «сурғалар» һүҙенең сорғалар тип яҙылыуында ғына. (Күрһәтелгән фонд, 16-сы бит.)

20-семе, 30-сымы йылдарҙа ул түбәндәгесә яҙып алынған:

Ҡыҙғатау тигән ҡыҙыл ғош,
Ҡыҙғатау тигән ҡыҙыл ғош,
Ҡыҙғанма минән күлеңде,
Ҡыҙғанма минән күлеңде,
Ҡыҙғанһаң да күлеңде,
Мин дә киттем илемдин,
Мин дә киттем илемдин,
[Һин дә китерһең күлеңдин.]
Атып та ебәрһәм, үләрһең,
Шешкә ҡундырһам, көйәрһең,
Ауу көйәрһең, ауу...

(Ғилми архив, ф, 3, оп. 12, д. 302, 18-се бит. Кемдең, кемдән яҙып алыныуы әйтелмәгән. Ғәрәп графигында яҙылып, айырым битте тәшкил итә.)

[96] Ҡыҙғатауҙың яуабы башҡа варианттарҙа осрамай.

[97] Сарға төшөп юллаған, йәғни йәнлектәрҙең күп тапалған әҙенән барып, юл яҙлыҡтырған.

[98] Башҡа варианттарҙа Туҡтамышты Мораҙым үлтерә, Урҙаға башын киҫеп алып ҡайта.

[99] Иҙеүкәй менән Мораҙым араһында ыҙғыш тыуҙырыу — күп варианттарҙа ҡабатланған уртаҡ мотив. Айырма шунда: башҡа варианттарҙа (мәҫәлән, Ч. Вәлиханов, В. Радлов, Н. Иҫәнбәт яҙмаларында), Мораҙым Туҡтамышты ҡыуа киткәс, Янбай (Н. Иҫәнбәттә — Ҡадирбирҙе) Иҙегене хандың ике ҡыҙын да үҙенә алырға ҡоторта. Мәкерҙе аңламайынса, Иҙеге риза була.

[100] Н. Иҫәнбәт яҙмаһында «Иҙеүкәйҙең Туҡтамыш хандың ҡыҙын уң ҡулы менән, Сатмыр хандың ҡыҙын һул ҡулы менән ҡосаҡлап ултырғанын» күреп, Туҡтамышты үлтереп ҡайтып төшкән Мораҙым «асыу менән бер ҡысҡырып атаһына киҙәнеүгә (нимә менән киҙәнеүе әйтелмәй), атаһының күҙе сыға (Н. Иҫәнбәт яҙмаһы, 64-се бит).

Ч. Вәлихановта шулай уҡ Туҡтамышты үлтереп ҡайтҡан Нуралин, атаһын «иренен ҡыҙартып, күҙен буҙартып, ике ҡулын ике ҡыҙҙың өҫтөнә һалып» ултырған хәлдә күреп, «ә!» тип ҡысҡырғанда, Идегенең күҙе сыға, «мә!» тигәндә, ҡулы һына. (Әйтелгән XXIX томға ҡушымта, ҡаҙаҡса текст, 36-сы бит.)

[101] Иҫәнгә — Иҫәнбайға.

[102] Күҙ йәшенә тау булдым, йәғни тауҙан аҡҡан йылғалай, күҙ йәшен күп ағыҙҙым.

[103] Ер булдым — хур булдым.

[104] Ҡулъяҙмалағы XXI—XXII бүлектәр бында бергә ҡушылды.

[105] Атаға һаҙаҡ ҡайраһа — ... һаҙағын атаһына ҡаршы ҡайраһа, тип аңларға кәрәк.

[106] Сәсем оҙон булһа ла... — бик боронғо заманда сәс кешенең йәне йәки магик көс урыны тип иҫәпләнгән (ҡарағыҙ: Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Л., 1986. С. 41). Һуңынан, патриархат заманында, ҡатын-ҡыҙҙы кәмһетеүсе «Сәсе оҙон — аҡылы ҡыҫҡа» тигән мәҡәл тыуған.

[107] «Мин — Сыңғыҙ!» — монгол телендә «сыңғыҙ» бөйөк тигәнде аңлата.

[108] Үгәбәй (Угэдей, Угедай) — Сыңғыҙ хандың төп (баш) бисәһенән өсөнсө улы (1229—1241).

[109] Көҙгө саҡ йөнө ҡупмаған — көҙгә саҡлы йөнө (йөн төбөндәге сайыры) ҡупмаған.

[110] Сығтай (Чагатай, Чегатай) — Сыңғыҙ хандың төп (баш) бисәһенән икенсе улы.

[111] Етмештек (етмешлек?) — М. Буранғоловтың аңлатыуынса, «егерме тин». Алтын Урҙа дәүләте тарихына ҡараған китаптарҙа бындай аҡса берәмеге телгә алынмай, халыҡ телендә лә һаҡланмаған.

Алтын Урҙа дәүләтендә XIV быуатта аҡса берәмектәре булып дирһәм һәм динар йөрөгән. Дирһәм — көмөш тәңкә (монета), бер мыҫҡал (4,26 г) көмөштөң өстән бер ауырлығына тигеҙ (=1,42 г); динар — шулай уҡ көмөш тәңкә, 6 дирһәмгә, йәғни ике мыҫҡал көмөш ауырлығына тиң.

[112] Строфаның мәғәнәһе бик аныҡ түгел. Беренсенән, Иҙеүкәйҙең Туҡтамыштан һуң Урҙаны үҙенеке итеп һанауы («Урҙама»), икенсенән шул Урҙаны «ыласын ҡунмаҫ ҡарағас» образында поэтиклаштырыуы аңлашылмай. Әгәр символик рәүештә «Ҡарағас»ты — Урҙа тип, «Ыласын»ды ил батыры тип уйлаһаҡ, ул саҡта «ыласын ҡунмаҫ ҡарағасҡа ҡаҙ ҡундырыу»ҙы, шул уҡ аналогияға таянып, Урҙаға халыҡ туплауҙы йәки, тағы ла асығыраҡ итеп әйткәндә, Урҙаны халыҡтың үҙ ҡарамағына, үҙ ҡулына тапшырыуҙы аңларға ҡала. Ләкин был демократик идея Мораҙымды шелтәләү тәртибендә әйтелгәнлектән, эпик герой Иҙеүкәйҙең халыҡсан характерын аңлатыуҙа ҡаршылыҡ тыуҙыра. Бүтән варианттарҙа был символик образдың «ҡаҙ ғына ҡунмаҫ ҡарағасҡа ҡаҙ ҡундырҙың, Мораҙым» формаһында әйтелеүе лә, шаҡтай ҡаршылыҡлы булып, төрлөсә аңлауға юл ҡалдыра.

[113] Иҙеүкәй-ата менән Мораҙым-улдың диалогы, күрәһең, йөкмәткеһендә ата культы (атайҙы ололау, тыңлау, хөрмәт итеү) һәм шуға бәйләнешле әхләҡи проблемалар сағылғанға күрә, эпостың төрки халыҡтар араһында шаҡтай тулы һәм киң таралған өлөшө булып тора. Башҡорттарҙа ул тәү тапҡыр М. Өмөтбаев тарафынан яҙып алынған. Ҡарағыҙ: Мөхәммәтсәлим Өмөтбаев. Йәдкәр (Текстологик эштәрҙе башҡарыусы, төҙөүсе, баш һүҙ яҙыусы, аңлатмалар биреүсе Ғиниәт Ҡунафин, яуаплы редакторы Ғайса Хөсәйенов. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1984. 182-184-се биттәр).

Ошо уҡ диалог бик ҡыҫҡарған формала Ғ. Вилданов тарафынан «Тунғатар йортонда башҡорт ауыҙынан» яҙып алынып, «Ҡобайырҙар башҡортса» тигән мәҡәләһендә «3-сө ҡобайыр» итеп килтерелгән:

— Яҙғы ҡауға ут һалһаң,
Яҙғы ҡауға ут һалһаң,
Утты ҡайҙан утларһың?
Атайыңдин оло бабаңдың
Күҙене һуғып сығарһаң,
Аны ла нисек юларһың, ау?

— Яҙғы ҡауға ут һалһам,
Ут яҡтыһын утларым!
Атайымдин оло бабамдың
Күҙене һуғып сығарһам,
Алты айлыҡ ҡәғбәне алты айҙанһам,
Аны ла юлармын, ау!..
(Башҡорт аймағы, 1927, № 4, 42-се бит.)

Н. Иҫәнбәт яҙмаһында һәм ҡаҙаҡ варианттарында ла яҙыҡты ҡәғбәгә барып йолоясағы әйтелә.

[114] ...ҡаҙ алмаҫ — ҡаҙҙы тибеп ала алмаҫ.

[115] ...ул бала — ир бала.

[116] Был бүлектә сағылған ваҡиғалар Ч. Мусиндан яҙып алынған легендаға (8-се вариант) тура килә.

[117] Келәйле — Ч. Мусин һөйләгән легендала: Уралдан килеп, Дәмми бейгә ҡаршы һуғышыусы эпик герой булып кәүҙәләнә. Башта уҡ күреп үткәнебеҙсә, эпоста Келәйле йәш Иҙеүкәйҙең Дәмми бейгә ҡаршы көрәшендә мең башы булып ҡатнаша. Аҙнай, Ҡасҡын, Ҡаныҡай, Бикҡол (һәм тағы Сафар, Туҡһанбай) — Келәйле батырҙың йөҙ башлыҡтары (сотники). Дим йылғаһы башында ер һайлап ултырған был батырҙарҙың ауылдары (хәҙерге Бишбүләк һәм Миәкә райондарында) улар исеме менән аталып, улар «Келәйле меңе» тип йөрөтөлә. (Күрһәтелгән фонд, оп. 12, д. 230, 20-се бит.)

[118] Ағаларың ситләтте. — Артабан аңлашылыуынса, Туҡ батырҙың әсәһе — ҡаҙаҡ ҡыҙы, ул үҙ ырыуының ризалығынан тыш Яйыҡ батырға сыға. (Ч. Мусин һөйләүе буйынса ла шулай.) Борон ырыуҙың ризалығынан башҡа икенсе ырыу кешеһенә тормошҡа сығыу эҙәрлекләнгән, ырыу менән ырыуҙы дошманлаштырған. Бында ана шул йола сағыла.

[119] Боронғо хөрәфәт (ышаныу) буйынса, юлға сыҡҡанда буш күнәккә осрау уңышһыҙлыҡҡа юрала.

[120] Был строфа Ч. Мусин вариантынан алынды. М. Буранғоловтың ҡулъяҙмаһында һәм гәзит баҫмаһында аңлайышһыҙ:

Ҡыҙ булһам да, тайшанмай,
Илдә булған йоланан,
Ата, әсәңдең ужарын
Алдыңа ҡорған бала тип,
Ҡаф тауындай кәртәнән
Йөрәгеңә маһайып,
Атам биргән йөҙөктө
Бүләгем тип алғанһың.

[121] Йәштән алған бейеңде, йәғни боронғо ғөрөф-ғәҙәт буйынса, бала саҡта уҡ һөйләшеп (ҡолағың тешләтеп) ҡуйған егетеңде.

[122] «Табан тал» тигән уйынды, йәғни шул исемдәге уйһыу (уйпат) ерҙе.

[123] 118-се иҫкәрмәне ҡарағыҙ.

[124] Бейә һауымы араһы — бейә һауҙырыуҙан туҡтап (һыуалғас), икенсе йылға ҡолонлап, яңынан һауҙыра башлағанға тиклем, йәғни көҙҙән яҙға тиклем.

[125] Ч. Мусин вариантында шиғыр Туҡ батырҙың һүҙе менән тамамланып, эпизод сәсмә телдә шулай ослана: «...Һиңә улың буламмы?» — тип йырлаған да, Туҡ үҙенә биргән туҫтаҡты әсәһенә биргән. Әсәһе ҡымыҙ эсеү менән шунда уҡ йығылып үлгән. Туҡты үлтереү өсөн ағалары асы (ағыу) һалып биргән булған. Халыҡ береһе лә эсмәгән, бары ла ҡурыҡҡан, һыуында берәр нәмә барҙыр тип шикләнгәндәр. Туҡ менән ағалары араһында яңынан асылашыу — дошманлыҡ киткән, былар тағы һуғышҡандар. Туҡтың әсәһе Балҡанды шунда күмгәндәр, шуға күрә тауының исеме — «Балҡан»; ағай-эне асылашҡан — дошманлашҡан урын булған тип, шул туғайлыҡты «Асылы» тип атағандар. Шуға күрә Балҡан тау эргәһендәге күлде лә «Асылы күл» тип йөрөтәләр». (Әйтелгән фонд, 23-сө бит.)

Ч. Мусин вариантында бынан һуң Туҡ батырҙың, бында йәшәмәй ҡалмыҡтарға ҡаршы яу асып, уларҙан еңелгәс, Иҙеүкәйгә йәнә ярҙам һорап килеүе хикәйә ителә.

[126] Үҙен хоҙай таныҡкан, йәғни үҙен алла дәрәжәһендә тотҡан.

[127] Иҙел һыуын ағыҙған. «Урал батыр» ҡобайырында Урал тауы буйында кешеләр күбәйеп, хайуандар һәм йәнлектәр, ҡош-ҡорт ишәйеп, эсер һыу етмәй башлағас, Урал батырҙың улдары, ҡылыстары менән тау ярып, Иҙел, Һаҡмар, Яйыҡ, Нөгөш йылғаларын барлыҡҡа килтерәләр.

[128] Төшөндә әйткән — Һабрау ҡартҡа төшөндә был һүҙҙәрҙе Урал батырҙың улы Иҙел батыр әйтә. Үлгән батырҙарҙың, төшкә инеп, серҙе асыуҙары һәм, ғөмүмән, теге йәки был (ғәҙәттә, төп, ыңғай) геройҙың төш күреүе, төшөндә мөһим нәмәне белеүе — төрки халыҡтарҙың эпик ижадында киң таралған мотив. Мәҫәлән, ҡырғыҙ халҡының эпик ҡомартҡыһы «Манас» эпосын һөйләүселәр (жомаҡсылар — «сказители») төштәрендә Манасты күреүҙәрен һәм Манастың үҙе хаҡында йырларға ҡушыуын әйткәндән (тасуирлағандан) һуң ғына эпосты һөйләргә тотоноуҙары, йә булмаһа «Буҙъегет» поэмаһында Буҙъегеттең төшөндә әллә ҡайҙағы Мысыр батшаһының ҡыҙына ғашиҡ булыуы, «Ек Мәргән»дә Ектең төшөндә атаһы менән осрашыуы, «Иҙеүкәй менән Мораҙым» эпосында ла бер нисә тапҡыр төш күреү эпизодтары эпик традицияның тотороҡлолоғон раҫлайҙар.

[129] Күҙ йәштәрен күптәрҙең булат менән һөрткән — образлы әйтем. Халыҡты талаусы дошмандарҙы тар-мар итеп, күҙ йәше ағыҙыуҙы туҡтатҡан (бөтөргән) тигәнде аңлата.

[130] Дим буйындағы Себенле ауылының исеме шунан ҡалған, тиҙәр. (М. Б.)

[131] Атаһы алдында йөҙ йыуған — был осраҡта «йөҙ йыуыу» йөҙҙө ағартыу, гонаһтан арыныу мәғәнәһендә.

Эпостың был тексы ике баҫма буйынса билдәле.

Беренсеһе 1940 йылда «Ҡыҙыл Башҡортостан» гәзитенең 26 апрелдән алып 23 майға саҡлы һандарында (№ 95-98, 100, 101, 103-108, 110-116) баҫылған. Ҡулъяҙмаһы Ғилми архивта һаҡлана: ф. 3, оп. 12, д. 220, стандарт ҡағыҙҙа 232 бит.

Гәзиттә лә, ҡулъяҙмала ла әҫәрҙең исеме аҫтына «Башҡорт халыҡ эпосы. Мөхәммәтша Буранғол тарафынан яҙып алынған варианттарҙың береһе» тип ҡуйылған, яҙып алынған телендә (Дим һөйләшендә: «һ» урынына — «ҫ», «л» урынына — «ҙ», «т». Мәҫәлән: һөйләү — һөйҙәү, һайлау — һайҙау, эшләү — эштәү, тояҡлы — тояҡты) бирелеүе хаҡында иҫкәрмә яһалған, әммә ҡайҙан, ҡасан, кемдән яҙып алыныуы әйтелмәгән.

Ошо текст, Нур Зарипов тарафынан һөйләшкә хас фонетик айырмалыҡтары әҙәби тел нормаһына һалынып, 1994 йыл Башҡортостан «Китап» нәшриәтендә айырым китап булып сыҡты. Был томға ла ошо текст алынды.

Икенсеһе шулай уҡ 1940 йылда «Октябрь» (хәҙерге «Ағиҙел») журналының 6 һәм 7 — 8-се һандарында баҫылған. Исеме аҫтына шулай уҡ «Башҡорт халыҡ эпосы. Был вариант Дим һәм Туҡ-Соран буйҙарында йәшәүсе башҡорттарҙан үҙҙәренең һөйләү теле буйынса Мөхәммәтша Буранғол тарафынан яҙып алынған һәм шул телдә үҙгәртелмәй бирелә» тип иҫкәрмә яһалған. Фольклор фондында ҡулъяҙмаһы ла, машинкала баҫылған тексы ла һаҡланмаған.

Сағыштырыу шуны күрһәтә: был ике текст (артабан аңлатмаларҙа һәм инеш мәҡәләлә һүҙ сыҡҡанда, беренсеһе «гәзит баҫмаһы», икенсеһе «журнал баҫмаһы» тип исемләнә) асылда бер үк вариантты тәшкил итә. Уларҙың нигеҙендә 1910 йылда Ғимаҙи Ҡасҡыновтан алынған 1762 йылғы яҙма (инеш мәҡәләлә килтерелә) ята булыр. XVIII быуатта уҡ яҙып ҡалдырылған ошо боронғо варианттан файҙаланып, сәсән журналда баҫылған тексты тәүҙә төҙөгән булырға тейеш. Сөнки уның машинкала баҫылған күпселек бите гәзит өсөн төҙөлгән ҡулъяҙмаға ингән.

Текстарҙың икеһе лә бер үк төрлө башланып, бер үк төрлө тамамлана, персонаждар, сюжет ағышы, үҙәк эпизодтар асылда шулай уҡ бер төрлө. Айырма — журнал баҫмаһында ҡайһы бер эпизодтар ташланып, ҡалған эпизодтар ҙа тарыраҡ һүрәтләнеп, текст ныҡ ҡыҫҡартылған.

Эпостың башҡортса бүтән варианттары

1. Борынғы башҡортларның өләңләре. Табын башҡорттарынан Мөхәммәтсәлим Өмөтбаев яҙып алып, шул исемдә үҙенең «Йәдкәр» тигән китабында баҫтырған (Ҡазан, 1897, 83-84-се биттәр; яңы баҫмаһы — Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1984, 182-184-се биттәр). Өҙөк Туҡтамыш хандың ҡыҙы өсөн Иҙеүкәй менән Мораҙымдың асыуланышыуҙарын сағылдыра (99-сы, 100-сө иҫкәрмәләрҙе ҡарағыҙ).

2. Ошо уҡ өҙөк Фазыл Туйкиндың әҙәбиәт кисәләре өсөн «Нардуған» исемле йырҙар йыйынтығында баҫылған (Өфө, 1915). Быны Ф. Туйкин үҙе яҙып алғанмы, әллә М. Өмөтбаев яҙмаһын күсереп баҫтырғанмы — был турала мәғлүмәт юҡ. Айырма — Туйкин баҫмаһында телдең шаҡтай еңелләштерелеүендә генә.

3. «Богатырь Едиге» исемендә XIX быуат ахырында йәки XX быуат башында А. Г. Бессонов яҙып алған. Ҡайҙа, кемдән алыныуы әйтелмәгән. Руссаға тәржемә ҡулъяҙмаһының фотокопияһы Рәсәй Фәндәр академияһының Өфө ғилми үҙәге китапханаһында һаҡлана: № 78389.

Текст сәсмә телдә. Башланғысы Ч. Вәлиханов яҙып алған ҡаҙаҡ вариантына яҡын. Ләкин артабан Туҡтамыш урынына Тимерхан (йәғни Аҡһаҡ Тимер) алыныуы, ҡайһы бер башҡа эпизодтарҙың да буталыуы, йөкмәткелә социаль мотивтарҙың йомшартылыуы, шау әкиәт стилендә һөйләнеүе менән башҡа варианттарҙан ныҡ айырыла.

Ҡыҫҡаса йөкмәткеһе:

Борон заманда Тимерхан исемле бер хан йәшәгән. Уның ир балаһы булмаған. Хандың йылҡы көтөүселәре кеше аяғы баҫмаған сахра яландан

ап-аҡ биләүгә төрөлгән бер ир бала алып ҡайтып бирәләр. Хан уны үҙенә ул итеп ҡабул итеп, кеше аяғы баҫмаған ерҙә табылғаны өсөн, Едиге тип исем ҡуштырған.

Йыл үсәһен көн үҫеп, оҙон буйлы, матур йөҙлө Едиге алты йәшендә, ат менеп, һунарға йөрөй башлаған. Едигенең йөрөшө, йөҙө шул тиклем етди булған, ул тирмәгә килеп ингәндә, Тимерхан йоҡлап ятҡан еренән ҡурҡып ҡалтыранып уяна икән.

Тимерхан, Едигене үлтерергә булып, бер көндө халыҡты йыя. Йылҡы көтөүселәр был хәлде Едигегә белдерәләр, менеп ҡасырға ат бирәләр. Йыйылған халыҡ Едиге артынан ҡыуа сыға. Едиге ҡыуыусыларҙың күбеһен үлтергәс, ханға уның 40 кешеһе генә кире ҡайта.

Көнөн-төнөн бара торғас, Едиге кеше аяғы баҫмаған бер сахра яланға килеп сыға һәм шунда ҡырағай аттарҙы (тарпандарҙы) һуйып ашап бер үҙе йәшәй. (Ошо урында Едигенең үҙенең аты ла бик шәп ат булыуы, уға һәр ваҡыт тоғро юлдаш булыуы тураһында хәбәр ителә.)

Берҙән-бер көндө атын менеп китеп барғанда, Едиге күп ғәскәргә тап була. «Һин кем?» — тип һорайҙар бынан. Едиге: «Мин бер юлаусы», — тип яуап ҡайтара. «Улай булғас, бар үҙ юлыңа», — тип, быны ебәрәләр. Бара торғас, икенсе урынға күсеп китеп барыусы халыҡҡа осрай. Иң арттан ҡара юрғаға атланып, ике күҙенән йәш ағыҙып, бер ҡыҙ килә. Тимерхандың ҡыҙы, ә ҡара юрға Едиге бала саҡта менеп йөрөгән ат икән. Тоҡту-Азе тигән батыр Тимерханды баҫып алып, ҡыҙын әсир итеп, үҙе менән алып китеп бара икән.

«Элекке уҡ-йәйәм һынғайны, хәҙер яңыны эшләп алып киләм дә, Тоҡту-Азене үлтереп, һине ҡотҡарам, һин Тоҡту ятҡан тирмәнең кейеҙҙәрен һәр яҡтан күтәреп ҡуй», — ти ҙә, Едиге уҡ яһарға китә. Мышы мөгөҙөнән ян бөгөп ултырғанда, алты ҡолас ала бейәһен менеп, Тоҡту-Азе килеп сыға.

— Нишләп ултыраһың?

— Һине атып үлтерергә ян бөгәм. Тоҡту-Азе быға иғтибар итмәй, үҙ юлына китә.

Едиге ян бөгөп, уҡ юнып, ауылға әйләнеп килһә, Тоҡту-Азе үҙ тирмәһендә «өскә бөгөлөп» йоҡлап ята. Ҡыҙ тирмәнең кейеҙҙәрен күтәргәс, Едиге кирелеп тартып уҡты атып ебәрә, Тоҡту-Азе ятҡан ерендә өс киҫәккә өҙөлә. Шулай ҙа ул һикереп тороп, Едиге атының ҡойроғона йәбешә, ҡойроҡ төптән үк өҙөлөп тороп ҡала (83, 150-152-се иҫкәрмәләрҙе ҡарағыҙ).

Тимерхандың ҡыҙын Тоҡту-Азенан ҡотҡарып алып киткәс, далала Едиге яңынан бер ғәскәргә тап була. Быныһы Тимерхандың Тоҡту-Азе артынан ҡыуа сығарған яуы

икән. Яу башлығы үҙҙәре менән ҡайтырға димләй, Едиге ризалашмай. Ҡыҙ өсөн тәҡдим ителгән бүләктәрҙән дә баш тартып, Едиге үҙ юлына китә.

Тимерхан ғәскәренә «Дошман хан» яуы ҡаршы сығып, хан ҡыҙын талап алып китә. Быны ишетеп, Едиге «Дошман хан»ды туҙҙырып, Тимерхандың ҡыҙын тағы ла ҡотҡара. Ҡыҙҙы яу башлығына тапшырып, үҙе йәнә сығып китә.

Тимерхан төшөндә дошман яуынан ҡыҙын бер кешенең ҡотҡарыуын күрә. Иртән уянһа, үҙ ғәскәренә ҡаршы сыға. Яу башлығы ҡыҙҙы үҙебеҙ ҡотҡарҙыҡ тип алдай. Тимерхан ышанмай, «Дөрөҫөн әйтмәһәгеҙ, барығыҙҙың да башын саптырам», — тип ҡурҡыта. Шунан һуң ғына яу башлығы дөрөҫөн һөйләй.

Тимерхан, Едигене үҙенә саҡыртып, кешеләр ебәрә. Едиге ҡайтмай. Тимерхан үҙе килгәс кенә, Едиге үҙенең бер кеме лә — ырыуы ла, ата-әсәһе лә — булмауы тураһында йырлай (әммә йыры текста юҡ). Тимерхан еренә ҡайта.

Хан 30 көн төрлө уйындар, 40 көн туй үткәреп, ҡыҙын Едигегә бирә. «Шунан һуң Едиге бик күп батырлыҡтар күрһәткән, тик мин улары хаҡында онотҡанмын, һеҙ мине ғәфү итегеҙ инде бының өсөн» тигән һүҙҙәр менән текст тамамлана.

4. 1923 йылда Хәбибулла Ғәбитов «Яңы юл» журналының 2-3, 4 һәм 5-6-сы һандарында «Халыҡ әҙәбиәтенән ҡыҫҡаса үрнәктәр» тигән дөйөм баш аҫтында бер нисә ҡобайыр баҫтырған (46-сы иҫкәрмәне ҡарағыҙ). Кемдән, ниндәй шарттарҙа яҙып алыныуы, ниндәй ваҡиғаларға бәйләп һөйләнеүе хаҡында мәғлүмәт бирелмәгән; ҡулъяҙмаһы ла һаҡланмаған.

5. 1927 йыл «Башҡорт аймағы» журналының 4-се һанында Ғәбделәхәт Вилданов «Ҡобайырҙар башҡортса» тигән дөйөм баш аҫтында «Иҙеүкәй менән Мораҙым» эпосына ҡараған өс өҙөк баҫтырған;

Беренсеһе — Иҙеүкәй менән Мораҙымдың Туҡтамыш хандың ҡыҙы өсөн асыуланышлы булыуҙарын сағылдырған шиғри диалогҡа ҡарай (113-сө иҫкәрмәне ҡарағыҙ).

Икенсеһе — Иҙеүкәй менән Янбай диалогы (70-се иҫкәрмәне ҡарағыҙ).

Өсөнсөһө — Иҙеүкәйҙән ҡасҡан Туҡтамыш хандың ҡыҙғатау тигән ҡошҡа ялбарып өндәшеүен һүрәтләй (95-се иҫкәрмәне ҡарағыҙ).

6. «Иҙеүкәй менән Мораҙым» исемендә 20-се йылдарҙа тамъян йәки түңгәүер башҡорттарынан Сәғит Мирасов яҙып алған. Б. Өмөтбаев тарафынан руссаға тәржемәһе 20—30-сы йылдарҙа башҡорт музыкаль фольклорын өйрәнеүсе И. В. Салтыковҡа тапшырылып, уның «История и анализ башкирских песен (при ближайшем участии С. Мирасова и Б. Умутбаева)» тигән ҡулъяҙма хеҙмәтенә ингән: Ғилми архив, ф. 3, оп. 61, д. 25: «Материалы Искусствоведческой секции Общества по изучению национальной культуры Башкирии (1926-1936 гг.)», л.29-41.

Вариант Иҙеүкәйҙең (бында уның исеме — Иҙүкә) ата-бабаларын һөйләү менән башлана: атаһы — Баба Төкләҫ, олатаһы — Баба Ғәзиз, әсәһе — һыу батшаһының ҡыҙы. Малай сағында уҡ Иҙүкә — ғәҙел хөкөмсө. Даны таралғас, Туҡтамыш хан үҙенә ала һәм һарайҙа хөкөмсө итеп ҡуя.

Һарай эсендә Иҙүкә менән булған хәлдәр, хан бисәһенең төш күреүе, Туҡтамыштың Иҙүкәне үлтертергә теләп мәжлес үткәреүе, Ласын тигән дуҫының Иҙүкәгә йыр менән иҫкәртеүе, Иҙүкәнең ҡасыуы, Туҡтамыштың үҙ батырҙарына мөрәжәғәте, батырҙарҙың береһенең дә һис ни әйтә алмауы, туғыҙ батырҙы эйәртеп,

Янбайҙың ҡыуа сығыуы, Иҙел буйында Иҙүкә менән Янбай диалогы — былары бөтәһе лә башлыса Нәҡи Иҫәнбәт вариантындағыса (7-се вариантты ҡарағыҙ). Айырма — Һабрау урынына бында 185 йәшлек Урал улы Манғут тигән ҡарт сығыш яһай.

Туҡтамыштан ҡасып, Иҙүкә Сатмыр ханға килә (юлда Ҡабардин батырға осрауы был вариантта юҡ), уның ҡыҙын ала, улдары тыуа, уға Мораҙым тип исем ҡушалар.

Мораҙым 12 йәшкә еткәс, малайҙар унан «килмешәк» тип, «һеҙҙе Туҡтамыш хан ҡыуып ебәргән бит!» тип мыҫҡыл итәләр.

Бынан һуңғы хәлдәр — Иҙүкә менән Мораҙымдың Туҡтамышты килеп ҡыйратыуҙары, хан ҡыҙы өсөн Иҙүкә менән Мораҙым араһындағы низағ,

Мораҙымдың Мәккәгә барып гонаһын бөтөрөүе һәм атаһына килеп ғәфү үтенеүе — бары ярты битлек хәбәр рәүешендә генә һөйләнә.

«Иҙүкә Дим буйында үлгән. Уның ҡәбере Нарыҫ тауы янында (Йылайыр районы Темәс волосында)» тигән юлдар менән тамамлана. Дөрөҫөндә, Нарыҫ тауы — Миәкә районында (Ә. С).

7. «Иҙеүкәй менән Мораҙым» исемендә татар совет шағиры һәм драматургы Нәҡи Иҫәнбәт тарафынан 1928 йылда яҙып алынған. Ғәрәп графитында ҡулъяҙмаһы, Н. Иҫәнбәттең үҙенең шаҡтай киң аңлатмалары, башҡа варианттар менән сағыштырыуҙары һәм «Иҙеүкәй менән Мораҙым» күсереге тураһында» тигән инеш мәҡәләһе менән бергә Ғилми архивта һаҡлана: ф. 3, оп. 12, д. 232 (текст — 36 бит, инеш мәҡәлә — 24 бит. Биттәр стандарт ҡағыҙҙан күпкә ҙурыраҡ). Ошо уҡ папкаға эпостың Тел, әҙәбиәт институтының тапшырыуы буйынса шағир Маҡсуд Сөндөклө тарафынан татарсаға тәржемә ителгән тексы төпләнгән: латин шрифтлы машинкала баҫылып, стандарт ҡағыҙҙа 37 бит. Ҡулъяҙманың латин шрифтлы машинкала башҡортса баҫылған өс данаһы һаҡлана: беренсе дана — ф. 3, оп. 12, д. 223; инеш мәҡәлә — 34 бит, текст, аңлатма һәм сағыштырыуҙар — 42 бит. Икенсе һәм өсөнсө даналары — оп. 12, д. 225 һәм 231. (Түбәндә ҡыҫҡаса йөкмәткелә килтерелгән өҙөктәр, иҫкәрмәләрҙәге сағыштырма миҫалдар ошо башҡортса текстан алынып, йәйә эсендә бит һаны ҡуйыла.)

Был тексты ҡайҙа кемдәрҙән яҙып алыуы хаҡында Н. Иҫәнбәт түбәндәге мәғлүмәттәрҙе бирә:

«Мин был күсеректең легенда өлөшөн тамъяндың Күсем ауылы (Башҡортостандың хәҙерге Әбйәлил районында — Н. З.) һәм Бөрйәндең Төрөкмән, Нуғай ауылдарынан (Башҡортостандың хәҙерге Баймаҡ райондарында. — Н. З.) һөйләтеп күсереп алдым. (1928)[1]. Минең ҡулда был күсеректең бер нисә варианты йыйналды. Былар араһынан мәшһүрерәк булғанын нигеҙ итеп алдым».

[1] Ошонан һуң ҡулъяҙмала: «Күсемдә Сәлим хәлфә, Төрөкмәндә Бикбулатов, Нуғайҙа Ғәли Мәһәҙиевтәр һөйләне» тигән һөйләм бар. Ләкин уны автор һуңынан ниңәлер һыҙған. (Ҡулъяҙма, 24-се бит.)

Артабан шундай иҫкәрмәләр яһай:

«Быларҙан тыш мин Сәғит Мирасовтың Ғәҙелша ауылы (хәҙерге Баймаҡ районы — Ә. С.) Ҡәҙерғол ҡарттан һөйләтеп яҙып алған тексы һәм Дауыт Юлтыйҙың Туҡсоран ҡурайсыһы Батырхан ҡарттан һөйләтеп алған тексы менән таныштым. Улар минең ҡулдағы материалдарға ҡаршылыҡ итмәнеләр, киреһенсә, бик аҙ

үҙгәреш менән бер бөтөндөң өлөштәре булыуын күрһәттеләр. Мин үҙ тексымда уларҙан файҙаланған урындарҙы күрһәтә барҙым һәм быға тиклем матбуғатта сыҡҡан әйтемдәрҙе юл аҫтына индереп (йәғни аңлатмаларҙа — Н. З.), сағыштырыуҙар яһай барҙым. Ошолай уҡ, был башҡорт күсерегенең күрше халыҡтарҙың шул әйтемдәге күсеректәренә оҡшашлығы ни дәрәжәлә икәнен уҡыусылар үҙҙәре хөкөм итһендәр өсөн, урыны-урыны менән уларҙы ла күрһәткеләй барҙым. Унан һуң, мин был материалдарҙы тик йыйнаусы булып ҡына эшләнем. Билгеле, мин һис бер әйтемдәрен үҙгәртмәнем. Икенсе варианттары булһа, күрһәтә барҙым. Күпме ирешкәнмендер, уҡыусылар хөкөм итерҙәр» (Ҡулъяҙманың машинка баҫмаһы, 33-34-се биттәр).

Әйтелгәндәрҙән шул аңлашыла: беренсенән, эпостың был варианты бер тирәлә (Башҡортостандың көньяҡ-көнсығыш райондарында һәм Туҡсораң буйында) яҙып алынған бер ише өҙөктәрҙән (легенда-хикәйәт һәм ҡобайыр-әйтемдәрҙән) тупланған; икенсенән, тексты төҙөгәндә йыйыусы (Н. Иҫәнбәт), халыҡтан яҙып алынғандарға таянып, бик һаҡ эш иткән, һис ниндәй үҙгәртеүҙәр индермәгән.

Н. Иҫәнбәт үҙенең ҡулъяҙмаһын 1930 йыл башында Ғилми йәмғиәткә (1932 йылдан Тел һәм әҙәбиәт ғилми-тикшеренеү институты) тапшырған. Хеҙмәттең титул битендә түбәндәге яҙмаларҙы (резолюцияларҙы) уҡырға мөмкин:

1. Түбәнге һул яҡ мөйөштә:

Редколлегия ағзаһы Ғөбәй Дәүләтшин иптәшкә

Ғилми йәмғиәт идараһы һеҙгә ошо китапты уҡып сығып, тейешле тәғриздә[1] биреүегеҙҙе һорай. Был әҫәр йәмғиәттең тел һәм әҙәбиәт секцияһында ҡаралып, ғилми йәмғиәт планы буйынса баҫыуҙа тейеш тапты.

Ғилми секретарь: ДАУЫТ ЮЛТЫЙ
17/1-30.

2. Өҫкә һул яҡ мөйөштә:
Секретарға:
Ип. Әмировҡа баш һүҙ яҙырға бирергә. Срогы 5 ғинуар 1935 й.
Ғ. Амантаевтың ҡултамғаһы һәм дата — 29 декабрь 1934.

Ғ. Дәүләтшин был хеҙмәт тураһында үҙ фекерен әйткәндерме-юҡмы, йәки Әмиров шул ҡәҙәр ҡыҫҡа срок (бер аҙна) эсендә уға ҡарата баш һүҙ яҙа алғандырмы — уныһын әйтеүе ҡыйын. Был хаҡта бер ниндәй мәғлүмәт һаҡланмаған. Әммә Н. Иҫәнбәттең ҡулъяҙмаһын, уның ҡайһы бер биттәренең поляларына яҙылған замечаниелар буйынса, Афзал Таһиров, Ғабдулла Амантай, Мәүлетҡолов һәм тағы кемдәрҙер уҡыуын белеп була. Был замечаниелар инеш мәҡәләләге йә ҡаршылыҡлы, йә бик үк теүәл булмаған фекерҙәргә ҡайтып ҡала. Бәлки, шуғалыр, әҫәр үҙ ваҡытында донъяға сығарылмай ҡалған, һуңынан, 30-сы йылдар ахырында, ҡулъяҙма машинкала баҫтырылып, архивҡа тапшырылған. Тексың татарсаға тәржемәһе 1940 йыл «Коммуна» газетаһының 28—29 апрель һандарында баҫылған.

[1] Тәғриз — отзыв, рецензия.

Ҡыҫҡаса йөкмәткеһе:

Вариант «көндәрҙән бер көн тәңренән 9 йәшендә әүлиәлек бирелгән Баба Ғәзиз улы Баба Төкләç (8-се иçкәрмә), 16 йәшлек Иҙеүкәйҙең уйға ҡалып ултырыуын күреп, улының аҡылын һынау өсөн: «Ҡара әле, улым, һиңә бер йомаҡ әйтәм: һин шуның йәбешкеһен таба алһаң, мин һиңә үҙ күңелеңә ярарҙай донъяла бер матур ҡыҙ алып бирәйем», — тип, йомаҡ әйтеү менән башлана. (М. Буранғолов вариантында Иҙеүкәйгә был йомаҡты Һабрау ҡарт әйтә. (5-се иçкәрмәне ҡарағыҙ.)

Йомаҡтың яуабын әйткәндән һуң, Иҙеүкәй, атаһы вәғәҙә иткән ҡыҙ урынына, «бөтә донъяны бер әйләнеп сығырға» рөхсәт һорай. Атаһы риза булып, Иҙеүкәйгә бер йөҙөк менән бер ат бирә лә: «Ошоларҙы үҙең менән тот, айырылма, хур булмаçһың!» — тип ҡала.

Иҙеүкәй бер даръя ситендә «донъяла тиңе булмаған» бер ҡыҙҙың, һыу инеп, сәсен тарап ултырғанын күреп, ҡыҙ артынан арғымағы менән бергә һыуға сума; күҙен асып ебәрһә — алтын тәхет өçтөндә баяғы ҡыҙ ултыра.

Ҡыҙ:

« — Һин минең яланғас тәнемде күрҙең. Мин хәҙер тәңремә гонаһлы булдым. Мине үҙеңә алып, минең гонаһымды юй», — ти (39-сы бит).

Иҙеүкәйҙең риза булыуы, ҡыҙҙың сәсен тарағанда — башына, көлмәген һалғанда — тәненә, итеген һалғанда аяғына ҡарамаçҡа шарт ҡуйыуы. Башта риза булһа ла, аҙаҡ Иҙеүкәйҙең был шартты тотмауы: «...сәсен тарағанда, башына ҡараһа, сәсен башынан алып, алдына һалып тарап ултыра; күлмәк сискәндә, тәненә ҡараһа, ҡултыҡ аçты тишек булып, үпкәбауырҙары күренеп тора; итеген сискәндә, аяғына ҡараһа, аяғы ҡыр кәзәһенең аяғы кеүек йөнлө (ҡулъяҙмала шулай, 39-сы бит. Дөрөçө: «кәзә тояғы кеүек ике айыры», булырға тейеш).

Шарттың боҙолғанын белгәндән һуң, ҡыҙ: «...Инде бергә тора алмайбыҙ. Ваҡыты етеп, ҡорһаҡтағы балам тыуһа, уны был даръя ситенән эҙләп табарһың, хуш!» — тип, күҙҙән юғала (39-сы бит).

Иҙеүкәй, арғымағына атланып, «күҙ асып — күҙ йомғансы» ер өçтөнә сыға, күп эҙләнеп йөрөгәндән һуң «аҡ ебәккә уралған» балаһын таба. «Бер берәүҙән йәберләнгән» халыҡтарҙың Иҙеүкәйгә хөкөмгә килеүе (ләкин нindәй хөкөмдәр булыуы әйтелмәй), Иҙеүкәйҙең ил эсендә ҙур дан алыуы әйтелә[1].

[1] Ошо урында Н. Иçәнбәт түбәндәге иçкәрмәне бирә: «Иҙеүкәй менән Мораҙым» күсерегенең бер нисә беркетмәһе (тексы) ҡаралып, бында хәтле яҙылышында С. Мирасовтың беркетмәһе яҡын итеп алынды. Мирасов үҙ беркетмәһен Ғәҙелша ауылы, хәҙер Баймаҡта тороусы 73 йәшлек Ҡәҙерғол Биктимер улынан һөйләтеп алыуын яҙа.

Инде бынан башлап Иҙеүкәй менән Янбайҙың әйтешкән еренә хәтле Дауыт Юлтый материалдары менән файҙаландым. Юлтый иптәш үҙ беркетмәһен Абдул (Егәнлек) ауылы (Туҡсоранда) ҡурайсы Батырхан Самбытов ҡарттан алыуын күрһәтә. Күсеректең тулы сығыуына ярҙам итешкән был иптәштәргә ҙур рәхмәт уҡып үтәм». (40-сы бит.)

Иҙеүкәйҙең «аҡыллылығын, батырлығын, сәсәнлеген» ишетеп, Туҡтамыш хандың уны үҙенә саҡыртыуы һәм «яурындары таҡталы, төймә бауы тартмалы» тун, күк тарлан (ат), «тотор бауы һум алтын» аҡ шоңҡар биреп, ҡор башы* итеп ҡуйырға вәғәҙә итеүе. Иҙеүкәйҙең риҙалашып бында ҡалыуы һәм, «ҙур туй яһап», улына «Мораҙым» тип исем ҡуштырыуы (41-се бит).

Йылдар үтә килә, Туҡтамыш хандың бисәһе «Иҙеүкәйҙең үҙ атаҡлығы менән Туҡтамыш ханды күләгәлә ҡалдырыр, көндәрҙең берендә Иҙеүкәйҙе хан итеп күтәрерҙәр тип» ҡурҡыуға төшөүе һәм, Иҙеүкәйҙе бынан нисек тә ҡыуҙыртыу иҫәбе менән, ханға төш һөйләүе, уны үҙе үк Иҙеүкәйгә ҡаршы юрауы (46-сы иҫкәрмәне ҡарағыҙ).

Туҡтамыш хандың, «иҫерткес эсемлектәр» эсереп, Иҙеүкәйҙе үлтертергә теләүе, Ыласындың йыр менән Иҙеүкәйгә иҫкәртеүе (52-се иҫкәрмә). Эште аңлап, Иҙеүкәйҙең ҡасыуы (53-сө иҫкәрмә).

Туҡтамыш хандың батырҙарға мөрәжәғәте (56-сы иҫкәрмә).

Иҙеүкәй артынан ҡыуа сығырға батырҙарҙың береһененең дә ҡыйыулығы етмәгәс, Туҡтамыш хандың «үҙенең алтын арбаһына аттарын ектереп», «илдең иң өлкән кәңәшсеһе атаҡлы Һабрау йыраусыны» саҡыртыуы, 195 йәшлек Һабрау ҡартты «бик ҙурлап» ҡаршы алыуҙары һәм Туҡтамыш хандың, түбәндәге әйтемен әйтеп, уға «алтын аяҡ» менән һары бал биреүе:

Һабрау килә, тинеләр,
Һабрау килә, тинеләр,
Һур ауыҙлы, һур күҙле,
Сап иренле, тинеләр.
Һай, тием, собар, тием, собар,
Тибелгән аттан тир сығар.
Аҡ мамыҡтан буҙ сығар,
Аҡыллы ирҙән һүҙ сығар.
Йөҙ туҡһан биш йәшәгән,
Йәне, һөйәге ҡаҡшаған,
Аҙыуҙарын теҙҙереп,
Аҡ ебәк менән бәйләгән,
Һүҙҙе уйлап һөйләүсе,
Һәр бер эште көйләүсе,
Ил өлкәне Һабрау би,
Кәңәш һиндә ҡалды инде.
Нуғай иле ауыр йорт[1]
Аптырауға әйләнде,
Йыраусы ҡартым, йырла йыр,
Йырламаһаң, һынай бир!
(47-48-се биттәр.)

Һабрауҙың яуабы — М. Буранғолов вариантынан айырылмай тип әйтерлек.

[1] Дауыт Юлтый материалдарында:

Урал буйы ауыр йорт
Аптырауға әйләнде,
Урал улы Манғутым,
Кәңәш һиндә ҡалды инде.
(4-се биттә Н. Иҫәнбәт иҫкәрмәһе.)

Был бик әһәмиәтле иҫкәрмә. Бында, беренсенән, Н. Иҫәнбәт Иҙеүкәйҙең даръя төбөнән сығып Янбай менән булған диалогына саҡлы Д. Юлтый яҙмаһы нигеҙгә алыныуы хаҡында юғарыла иҫкәртеү яһап үтһә лә, был урында унан ситләшеүе аңлашыла. Икенсенән, иң мөһиме — Д. Юлтый вариантында, күрәһең, Урал буйы тураһында һүҙ бара. Туҡтамыштың Һабрау ҡартҡа «Урал улы Манғутым» тип өндәшеүе шулай уҡ иғтибарға лайыҡ.

Һигеҙ ирҙе эйәртеп, Янбайҙың Иҙеүкәй артынан китеүе. Иҙеүкәй менән Янбай диалогы — Буранғолов варианты менән берҙәй (70-се иҫкәрмәне карағыҙ).

Үҙенең 28 яранын эйәртеп, Иҙеүкәйҙең Сатмыр ханға китеүе, юлда 41 батырға тап булыуы, уғрыларҙан ҡыҙын ҡотҡарып, Сатмыр ханға кейәү һәм вәзир булыуы (83-сө иҫкәрмә).

«Сатмыр хан: — Илемдә дау ҡырынан яу булһа, Иҙеүкәй, һин бөтөр, — ти. Иҙеүкәй дауҙы бөтөрә, яуҙы ҡыра. Күберәк яуҙарҙа Мораҙым баш булып, ҙур дан тота. Сатмыр хан быларға таянып, яй ғына, тыныс ҡына йәшәй» (62-се бит).

Бер көндө Мораҙым: «Эй, ата, беҙҙе Туҡтамыш хан әрләне лә, хурланы ла. Беҙ унан үсебеҙҙе алырға тейеш булып ҡалдыҡ. Дошмандан ҡурҡып ситтә йәшәү ирлек түгел, Туҡтамыш хандың илселәренә биргән һүҙеңде онотма», — тип, Иҙеүкәйҙең иҫенә төшөрә.

Иҙеүкәйҙең, «ҙур ғәскәр әҙерләп, бер Урҙаға — Мораҙым, бер Урҙаға үҙе баш булып», Туҡтамышҡа ҡаршы һуғышҡа китеүе, юлда төш күреүе (85-86-сы иҫкәрмәләр).

Туҡтамыштың ҡасыуы, Мораҙымдың ҡыуа сығыуы. Ҡадирбирҙенең; «Эй, Иҙеүкәй, Туҡтамыш һарайы ҡулыңда сағында, улыңды ниңә көтәһең? Һеңлемде үҙеңә генә ал», — тип, Иҙеүкәйҙе ҡотортоуы (99-сы иҫкәрмә).

Мораҙымдың Туҡтамышты үлтереп ҡайтыуы һәм, вәғәҙәһен боҙған өсөн, атаһының күҙен сығарыуы (100-се иҫкәрмә).

Иҙеүкәй менән Мораҙым диалогының тәүге өлөшө, нигеҙҙә, Буранғолов вариантындағыса; Мораҙымдың үҙ яҙығын ҡәғбәгә барып йолайын әйткәндән һуң, Иҙеүкәйҙең яуабында шиғри йәһәттән төҙөк булмаған өс әйтем килтерелә (улар 113-сө иҫкәрмәлә килтерелгән өҙөктәрҙе хәтерләтә).

Диалогтың шунан һуңғы өлөшө түбәндәгесә:

Мораҙым:

— Мин тормамын, тормамын,
Атым башын бормамын.
Яманға юлдаш булмаһам,
Хәҙерләнгән юлымнан
Туҡратмаһын хоҙайым.
Мин баш эйеп йөрөнөм,
Ҡәҙеремде белмәнең,
Теләгемде бирмәнең,
Вәғәҙәңдә торманың.
Хуш, һау булың, ҡарт атам.
Ҡайта тупҫа баҫмамын.
Атамдың минән көлгәне —

Мораҙымдың үлгәне.

Иҙеүкәй:

— Айҙы беленер көндән һуң,
Көндө беленер айҙан һуң.
Айҙың моңло булғаны —
Битен монар алғаны,
Көндөң моңло булғаны —
Битен болот алғаны.
Бейек тауҙың үлгәне —
Башын томан алғаны.
Ай менән көндөң үлгәне —
Тонйороп барып батҡаны.
Ҡара ерҙең үлгәне —
Ҡар аҫтында ҡалғаны.
Баланан хурлыҡ күргәне
Шул була атаның үлгәне.
Үлмәгәндә ни үлмәй,
Яҡшының аты менән
Уның яҙған хаты үлмәй.

Мораҙым:

— Мин ун йәшкә килгәндә,
Осор ҡоштай талпынған,
Ун бер йәшкә килгәндә,
Яуға ҡаршы ҡалыҡҡан,
Ун ике йәш килгәндә,
Артымда туҙан уйнаған,
Алдымда дошман илаған.
Ун өс йәшкә килгәндә,
Күп улъя алып, үҙенә мал иткән.
Ун дүрт йәшкә килгәндә,
Күп батырҙы ҡол иткән.
Ун биш йәшкә килгәндә,
Атаһы уның һөйгәнен алып хур иткән.
Төкләç улы түрәнең,
Иҙеүкәй улы Мырҙаның
Бер ҡат бағы һынған һуң,
Кире ҡайтыр уйы юҡ.
Ағың миңә кәрәкмәй,
Бағың[1] миңә кәрәкмәй;
Гәүер баҫһын илеңде,
Дошман алһын ереңде!
Был китеүҙән китермен,
Китеп Иҙел кисермен,

Нарыҫ тауға етермен,
Шунда ғүмер итермен.

[1] Бағ — баҡса, бағ-тағ (баҡса-тау) һүҙҙәренең был рәүешле әйтелештәре төшлөк яҡ төрөк телендә ри төркөмөнә хас булып (Самойлович материалдары ҡараламаһы), был төркөмдән булмаған башҡорт теленә быңдай әйтелештәрҙең килеп кереүе был күсеректең төшлөк яҡ төрөк нуғайҙарҙан килеүен күрһәтә (Н. Иҫәнбәт иҫкәрмәһе).

Иҙеүкәй:

— Аҡ шоңҡарҙың балаһы
Бауҙа тора талпынып,
Баулы шоңҡарҙай талпынма,
Ғәйрәт ҡунған һының бар,
Бәхетең китер арҡылып.
Торомтайҙан йылғыр ҡош булмаҫ,
Турғай ҙа тибеп, ҡаҙ алмаҫ,
Аҡтынан[1] йөрөк уҡ булмаҫ,
Атһаң күбә[2] боҙолмаҫ.
Бабһыҙ* булған аҡ толпар
Сапһа ла бауырын яҙа алмаҫ.
Тикһеҙҙән* тыумай тик* батыр
Яуға һөңге һуҙалмаҫ.
Ҡарыҡланған ҡашҡалар[3]
Яу ситенә олашмай,
Арыҫландай алышмай,
Ҡыҙартып күҙен ҡыҙалмаҫ.
Эй, әле лә әлә-әлә булмаҫ,
Бәлә лә бәлә бәлә булмаҫ.
Атанан тыумай ул булмаҫ,
Әсәнән тыумай ҡыҙ булмаҫ,
Һөнәрһеҙ һине күрә алмаҫ.
Илдән илгә елбүк* үтһәң дә,
Был донъялар һиңә ҡалмаҫ.

Мораҙым:

— Өҙән, Өҙән, Өҙән һыу —
Бабам ғүмер иткән йорт,
Төйәләҫтең араһы —
Төйә менән тулған йорт,
Ырыҡтының араһы —
Йылҡы менән тулған йорт,
Бейә һауған һөтлө йорт,
Ҡымыҙ эскән ҡотло йорт,
Өҙөкләп һуҡҡан һум тимер
Миңә хәнйәр булған йорт.

Ынйы-мәрйен таҡҡан йорт,
Аҡбуҙ атҡа менгән йорт,
Атам-анам тыуған йорт.
Ун ике ырыуҙы йыйған йорт,
Өлкән бер туй ҡылған йорт.
Ултыра инек яйлашып,
Ҡолон бейә бәйләшеп,
Һауыт-һаба тултырып,
Тик ҡәрҙәште йыйып утырып.
Дәүран ғүмер һөргән йорт,
Әльәман бул, мин китәм.

[1] Атҡы — тоҙ ҡолаҡлы уҡ (Н. И.).
[2] Күбә — тимер кейем (Н. И.).
[3] Ҡарыҡланған ҡашҡа — һуғыштан ғәйрәте ҡайтмаған батыр (Н. И.).

Боронғолай ҡаршылап
Ҡуналманыҡ ҡыуышҡа,
Килә алманыҡ килешкә,
Ата-ананы шунда ҡалдырып,
Киткәнбеҙ беҙ ян йортҡа.

Был барғандан барырмын,
Үҙ илемдә урын алырмын,
Дошманды ҡырҙа табармын,
Яуға ҡаршы сабармын,
Үтенеп алып ут яҡһам,
Юлымды тәңре уңдырһа,
Ҡадирбирҙе һолтанды
Мин ҡалдырмам тәхеттә,
Бөтә йыйған малдарын
Килеп улъя ҡылырмын! —

тип атына атланып, үҙ урҙаһына:

— Атамды теләгәндәр бында ҡалһын, мине теләгәндәр минең менән барһын! — ти. Шунан 17 батыр Мораҙымға ҡушылып китәләр. Иң элек Ҡадирбирҙе һолтан Урҙаһына йөрөп, уны барып баҫалар. Мораҙым Ҡадирбирҙе һолтанға әйтә:

Мин — мин инем, мин инем,
Ат өҫтөндә булғанда,
Үкереп торған ир инем.
Яҡшыларға йоп инем,
Ямандарға күп инем.
Әжәл менән аңлашҡан
Мин — үлем юҡ тир инем.
Хан балаһы аҡ һөйәк,
Ата дошман һин инең.

Аңдыған яуың мин инем.
Ҡайһы бер ерҙә ҡан ҡойоп
Тураҡлаһам тир инем.
Мин — мин инем, мин инем,
Дошманға ҡаршы торғанда,
Уҫал арыҫлан инем.
Ҡай батырҙан кәм инем?
Бары менән тиң инем.
Ир әйҙәгән ир инем.
Көндәрҙең көнө булғанда,
Ил ҡоллаһам тир инем.
Нуғайлының иленә
Ирекһеҙ керһәм тир инем.
Иҙелдә яҡкан ҙур илгә
Мал тултырһам тир инем.
Һиндәй залим хандарҙы,
Ҡарыны йыуан биҙәрҙе,
Айыуҙай тауышын аҡыртып,
Ҡатын-ҡыҙын баҡыртып,
Улъя ҡылһам тир инем.
Ҡабырғаһын һындырып,
Буйынан аҡкан ҡара ҡан
Ат бауырынан түгелеп,
Ҡаныңды эсһәм тир инем.
Бүленә үҫкән илеңде
Өрөккән ҡуйҙай итермен;
Айырыла үҫкән илеңде
Айырылған ҡуйҙай итермен!

Ҡадирбирҙенең илен туҙҙырып, үҙенең батырҙары менән берлектә, бабаһы, баба Төкләҫ йорто булған Дим буйына[1] китергә була.

[1] Хәҙерге Өфө тауҙары һәм Дим буйҙарында Нуғай хандарынан Төкләҫ һәм уның балалары йәшәгән. Бында «баба Төкләҫ йорто» тип аталыуы шунан булһа кәрәк (Н. И.).

Мораҙым:

Айҙан яҡты нәмә юҡ,
Ҡара болот баҫмаһа,
Әҙәм ғәрибе шул булыр —
Ҡайтып илен тапмаһа.
Киң яурынды уҡ алмай,
Атҡан уғым юғалмай.
Мин барамын, барамын,
Үҙ илемде аламын.
Балтырғаны беләктәй,

Һарнаһы алма, еләктәй,
Йылғаһы көмөш улаҡтай,
Балығы һимеҙ ҡурҙаҡтай,
Ағасы айҙай күренгән,
Япрағы ергә түгелгән,
Ботағы көмөш алҡалай,
Япраҡтары ҡалҡалай;
Атам кейәү булған ер,
Анам килен булған ер,
Кендегемде киҫкән ер,
Ҡолонсаҡ айғыр булған ер,
Ятып ҡалған бер бәрәс
Мең ҡуй булып үргән ер.
Быларҙы Иҙел ҡараған,
Өйөрө буйға таралған,
Балығы айҙай тулаған,
Баҡаһы ҡуйҙай һыулаған,
Ун ике йортто һуғарған,
Һыуы тәмен һалмаған,
Эсмәгән йән ҡалмаған,
Яйыҡ, Иҙел, Димдәрҙең,
Һаҡмар, Эйек, Әйҙәрҙең,
Атам барын мәҡан иткән ер.
Атам торған бейек тау
Бабам Төкләҫ һарайын.
Иҙелдә тороп уҡ атһа,
Яйыҡҡа барып юғалған;
Үҙе тауҙа ултырып,
Ун ике биҙе үлтергән;
Ун ике биҙе үлтергән,
Тигәненә еткергән;
Табаны ергә теймәгән
Толпарҙан башҡа ат менмәгән,
Хөрмәтләшкән дуҫында,
Артығым китте тимәгән.
Баба Ғөмәр[1] атайҙан,
Әүлиә Төкләҫ бабайҙан
Дәүран ғөмәр һорарбыҙ.

[1] 7-се иҫкәрмәне ҡарағыҙ.

(Диалогтың бында күсерелгән һуңғы өлөшөндә поэтик яҡтан байтаҡ айырымлыҡтар, ә демократик йөкмәткеһе менән М. Буранғолов вариантына яҡынлыҡ һиҙелә. Уртаҡлыҡ — һәр икеһендә лә тыуған илде яҡын күреү, илгә, халыҡҡа хеҙмәт итеү данлана.)

Артабан Мораҙымдың үҙ батырҙары менән Уралға ҡайтып, Дим буйында Нарыҫ тау тирәһендә урынлашыуы һәм шунда «12 йорт башҡорт менән Нуғай иленең ханы» булыуы әйтелгәндән һуң, вариант шулай тамамлана:

«Мораҙым йәй йәйләп, ҡыш ҡышлап, һунар сығып, ҡош атып, ау аулап, йылҡы бәйләп, ун ике йорт биләп көн итә башлай.

Мораҙымдың Ҡаҙанҡап исемле бер улы була. Берҙән-бер көндө әсәһе Ҡаҙанҡапты һуғып илата. Мораҙымдың быға бик асыуы килә. Бисәһе Мораҙымға әйтә:

— Атаңа ни ҡылһаң, һинең алдыңа ла шул килер, һин атаңа ни күрһәтмәнең, был беҙгә ни күрһәтмәҫ! — ти. (157-се иҫкәрмә.)

Шул һүҙ менән Мораҙымдың үҙ атаһы, уға күрһәткән эштәре, йолонмаған яҙыҡтары иҫенә килеп төшә. Шунан һуң юл кәрәк-яраҡтарын күреп, йыраҡ юлға сыға. Иң элек тәңре өйө ҡәғбәгә* барып, ун ете әйләнеп, яҙығын йолғас, атаһы янына килә, унан бәхиллек һорай. Мораҙымдың яҙығы йолоноп, ҡылған доғаһы ҡабул булып, атаһы ҡарт Иҙеүкәйҙең һуҡыр күҙҙәре асылған була. Иҙеүкәй Мораҙымға бәхиллеген биреп, Мораҙым уны үҙ иленә алып ҡайтып, бергәләп йорт биләйҙәр. Иҙеүкәй Мораҙымдан бик риза була.

Иҙеүкәй:

Мораҙым да булһаң булдың һин,
Егет дәүерен данлы һөрҙөң һин,
Болотҡа еткән Нарыҫ тауҙы
Елебүк тә елебүк үттең һин!
Ай ҡашында бер йондоҙ
Чаһарҙа балҡый тыуҙың һин!
Ҡағиҙәлелер был табын,
Ятҡа йоҫоҡ булдың һин! — ти.

Иҙеүкәй оҙаҡ тормай үлеп, Нарыҫ тауҙың битенә күмелә. Мораҙым атаһы үлгәндән һуң, Төйәләҫ буйына килеп үлә.

Уның ғүмер иткән тауы бөгөнгө көндә лә «Мораҙым тауы» тип атала. Мораҙым тауы Йылайыр кантоны Төйәләҫ һыуы буйында, Төрөкмән ауылы менән Тәпән ауылдары араһында булып, ошо тау башындағы зыярат — ана шул Мораҙым хан зыяраты тиҙәр. Тирә-яҡтағы башҡорттар шул тауға ҙур хөрмәт менән ҡарайҙар.

Иҙеүкәйҙең күмелгән Нарыҫ тауы Дим буйы, Миәкә ауылы янындағы ҡуш тау булып, уның зыяратынан шишмә сығып ағып ята, ти. Халыҡ шул шишмәне әүлиә кендегенән ағып сыҡҡан һыу, имеш, бик күп ауырыуҙарға шифа, имеш, тип һыуынан файҙаланалар, ти».

Күренеүенсә, варианттың бөтөмөндә дини йоғонто һиҙелә.

8. «Илеүкәй, Келәйле, Яйыҡ батырҙар тураһында» тигән исем менән 30-сы йылдар башында Башҡортостандың Миәкә районы Әбеш ауылы муллаһы 70 йәшлек Чаһаръяр Мусиндан М. Буранғолов яҙып алған. Ҡулъяҙмаһы һаҡланмаған. Латин шрифтындағы машинкала баҫылған. Текст проза менән аралаш ҡобайырҙан тора. — Ғилми архив, ф. 3, оп. 12, д. 230, 20-26-сы биттәр.

Был, асылда, эпос геройҙарына ҡарата легенда һәм риүәйәттәрҙән ғибәрәт. Тәүге өлөшөндә борон Дим буйында йәшәгән Дәмми бей менән Ыршаҡ бейгә ҡаршы яу менән Яйыҡтан Яйыҡ батыр, Иҙелдән Илеүкәй батыр, Уралдан Келәйле батыр килеүе, теге бейҙәрҙе һуғышып еңгәс, үҙараһы ерҙе бүлешеп, йөҙ башлыҡтарын ауыл-ауыл тарҡатып, Дим буйына ултырыуҙары хикәйәләнә, Дим буйындағы ауылдар шул йөҙ башлыҡтары исеме менән аталыуы хәбәр ителә.

Артабанғы ваҡиғалар (Яйыҡ батырҙың оло ҡатынынан тыуған һигеҙ улы менән йәш бисәһе ҡаҙаҡ ҡыҙынан тыуған улы Туҡ батыр араһында ер өсөн талаш һәм Асылы күл легендаһы) китапта баҫылған текстың XXIII бүлегендә шаҡтай тулы сағыла.

9. «Туҡтамыш хан менән Иҙеүкәй ваҡиғаһы» исемендә Баймаҡ районы Баймырҙа ауылы уҡытыусыһы Ҡотлоюл Улъябаевтан Сәлим Дауытов яҙып алып, 1940 йылдың 9 ғинуарында Тел һәм әҙәбиәт институтына тапшырған. Исеменең аҫтына, йәйәләр эсендә «Иҙеүкәй һәм Мораҙым. Әкиәт» тип ҡуйылған. Латин шрифтындағы машинкала баҫтырылған, 8 бит (2 дана). Текст сәсмә һәм шиғри телдә. 9-сы биттә 7 һүҙгә аңлатма һәм «аттарҙың йәшкә бүленеше» бирелгән. — Ғилми архив, ф. 3, оп. 12, д. 230, 2-10-сы биттәр (бер дана) һәм 11-19-сы биттәр (икенсе дана).

Башлана:

«Туҡтамыш хан булған, уның ҡулында Иҙеүкәй тигән ҡол булған. Аҙаҡтан ул бей булып исемләнеп китә.

Иҙеүкәй үҙе бик баһадир, шундай көслө бер батыр була. Туҡтамыш хан уның батырлығынан һәр ваҡыт ҡурҡыр булған. Иҙеүкәй кергән ваҡытта, Туҡтамыш хан ҡурҡҡанлығынан урынынан шыуа биреп ултыра. Хан үҙенең шыуғанлығын бер ҙә һиҙмәй. Мәгәр хандың ҡатыны быны һиҙә. Туҡтамыш ханға:

— Һин Иҙеүкәй ҡолдан ҡурҡаһың бит, — ти».

Артабан хандың Иҙеүкәйҙән ҡурҡыуы, бер вәзиренең кәңәше менән «бер ҫараяҡҡа бал ҡойҙороп, шул ҫараяҡҡа Ғәнәкә менән Тутайҙан (хандың ҡыҙҙары. — Н. З.) Иҙеүкәйҙең күҙ алдында бәүел ҡылдырып», балды Иҙеүкәйгә эсереүҙәре (47-се иҫкәрмә), асыулы әйтемен әйтеп, Иҙеүкәйҙең Са Тимер ханға сығып китеүе, Янбайҙың ҡыуа сығыуы һәм, башҡа варианттарҙан айырмалы рәүештә, Иҙеүкәйҙе кире бороп алып ҡайтыуы, ҡайтҡас, Туҡтамыштың Иҙеүкәйгә ҡыҙын биреүе тураһында хәбәр итеп, ялған туй үткәреүе, бында Иҙеүкәйҙең «эсеп мас» булыуы, дуҫы Аңғыһындың Иҙеүкәй атының эйәр айылдарын тартып бәйләп, башҡаларҙың өҙәңгеләрен киҫеп сыҡҡандан һуң, йортҡа инеп:

«Мәнең дә исемем Аңғыһын,
Байҡап та бер эс һуңғыһын», —

тип, йыр менән Иҙеүкәйҙе иҫкәртеүе хикәйәләнә. Шунан эште аңлап, Иҙеүкәй ҡуҙғалғас, хандың ҡатыны «кейәү ҙә кейәү» тип, Иҙеүкәйҙең алдына алдыр тотоп килеп баҫҡан икән, теге кире һирпеп ебәрә лә ишеккә ҡарап ынтыла. Хандың әҙерләп ҡуйған кешеләре тегене сығармаҫҡа йәбешә. Иҙеүкәй уларға көс бирмәй, тирмә өйө менән ҡуша һөйрәп, тышҡа сыға ла атына менә, Са Тимер ханға барасағын әйтә (52-53-сө иҫкәрмәләрҙе ҡарағыҙ).

Иҙеүкәйҙең юлда ҡалмыҡ батыры менән осрашыуы; уны үлтереп, Са Тимер хандың ҡыҙын азат итеүе һәм атаһына илтеп биреүе (83-сө иҫкәрмәлә тулы килтерелә).

Был вариантта Иҙеүкәй Са Тимер хандың ҡыҙына өйләнеп, Мораҙым ошонда тыуа, үҫеп еткәс, яу менән Туҡтамыш ханға китә. Ҡамҡалы күл Ҡом сыуаҡ тигән күл буйында (94-се иҫкәрмә) Туҡтамышты үлтерә, башын алып ҡайта.

Тамамлана:

«Туҡтамыш хандың башын күреп, (Иҙеүкәй) Мораҙымдан һорай:

— Муйынын эймәнеме?

— Эйҙе.

— Эйелгән муйынды ҡылыс киҫәме? Эйгәс, ниңә үлтерәһең, тереләй тотоп алып ҡайтһаң булмаймы? — тип, Мораҙымды ҡамсы менән баштан аша һуға. Шул ваҡыт Мораҙымдың бер күҙен сығара һуға. Шунан һуң Мораҙым бер күҙҙән һуҡыр булып йөрөй.

«Эйелгән муйынды ҡылыс киҫмәй» тип әйткән һүҙ шунан ҡалған тип һөйләйҙәр» (9-сы бит).

Мораҙымдың Иҙеүкәйгә түгел, ә киреһенсә — Иҙеүкәйҙең Мораҙымға һуғып күҙен сығарыуы башҡа варианттарҙа осрамай.

10. Иҙеүкәй менән Мораҙым — йыйылма текст. Башҡорт шағирҙары Рәшит Ниғмәти, Баязит Бикбай, халыҡ сәсәне Мөхәммәтша Буранғолов һәм тарихсы Әбүбәкер Усмановтар тарафынан төҙөлгән. Нигеҙгә М. Буранғоловтың газетала баҫылған варианты алынған.

Ғилми архивта йыйылма текстың бер нисә варианты һаҡлана:

1) Ф. 3, оп. 12, д. 224 — тәүге вариант булһа кәрәк. Латин графигында машинкала баҫтырылған, төпләнгән, 166 бит. Машинканан һуң ҡыҫҡартылған һәм яңынан өҫтәлгән биттәре күп. Титул битендә: «Иҙеүкәй менән Мораҙым (Башҡорт халҡының героик эпосы)»; текстың һуңғы битендә: «Ошбу мөнәжәтне Институтның үтенеүе буйынса яҙдылар Ғәбдрәшит Ниғмәтуллин, Баязитдин Бикбаев, Мөхәммәтша Буранғолов. 1940 сәнә, октябрнең 23-се йәүмендә, Уфа шәһәре».

2) Ф. 3, оп. 12, д. 222 — әле әйтелгән текстың машинкала баҫтырғандан һуңғы 3-сө данаһы. Төпләнгән, 145 бит. Титул битенә «Өфө, 1940» тип өҫтәлгән, һуңғы биттәге иҫкәрмә юҡ.

3) Ф. 3, оп. 12, д. 229 — рус графигында машинкала баҫтырылған һуңғы ике вариант бергә төпләнгән, бөтәһе 384 бит.

Беренсеһе — асылда йыйылма текстың өсөнсө варианты, 158 бит: текст — 152 бит, һүҙҙәргә аңлатма — 6 бит. Текст элеккеләрҙән әллә ни айырылмай, эпиграф һәм бағышлауҙан тыш 15 ҡобайырҙан (бүлектән) тора. 1941 йылда Башҡортостан китап нәшриәтендә баҫтырып сығарыу өсөн әҙерләнгән. Титул бите: «М. Ғафури исемендәге Башҡортостан тел һәм әҙәбиәт ғилми-тикшеренеү институты. Иҙеүкәй менән Мораҙым, башҡорт халыҡ героик эпосы. Башгосиздат, художестволы әҙәбиәт секторы, Өфө, 1941». Икенсе биттә: «Эпостың йыйылма вариантын төҙөнөләр: Р. Ниғмәти, Б. Бикбай, М. Буранғол, Ә. Усманов». Йыйылма текстың ҡыҫҡаса йөкмәткеһе һәм иҫкәрмәләрҙәге сағыштырыуҙар ошо вариант буйынса бирелә.

Икенсеһе — әҙәбиләштерелгән вариант. Баҫтырып сығарыуға тегеһе, күрәһең, ҡабул ителмәйенсә, яңынан эшләнеп, ике данаһы нәшриәткә тапшырылған. Титул битенә «Ә. Усманов һүҙ башы менән» тип өҫтәлгән. Төҙөүселәрҙең фамилияһы

күрһәтелмәгән. Күләме — 236 бит, эпиграф, бағышлау һәм 15 ҡобайыр, һуңғы бер нисә бит һәм һүҙлек-аңлатма юҡ. Күрәһең, вәғәҙә ителгән «һүҙ башы» ла яҙылмаған.

4) Ф. 3, оп. 12, д. 227 — йыйылма текстың өсөнсө варианты буйынса руссаға һүҙмә-һүҙ тәржемәһе. Ҡульяҙма, 213 бит. Титул бите: Башкирский эпос. Идукай и Мурадым. (Подстрочный перевод.) Тәржемәсеһе һәм йылы күрһәтелмәгән.

1940 йылдың ахырында — 1941 йылдың I кварталында рус шағиры Александр Роммдың «Иҙеүкәй менән Мораҙым» эпосын руссаға тәржемә итеү өҫтөндә бик бирелеп эшләгәнлеге билдәле. ЦГАЛИ-ҙа уның архивында юғарыла әйтелгән һүҙмә-һүҙ тәржемәнең машинкала баҫылған бер данаһы һаҡлана. — ЦГАЛИ, личный фонд Р. И. Ромма. Ф. 1495, оп. 1, ед. хр. 183. А. Роммдың Мәскәүҙән Өфөгә Ә. Усмановҡа һәм Х. Хамматовҡа яҙған хаттарынан уға был (һүҙмә-һүҙ) тәржемәне Морат Ғәлиев әҙерләгәнлеген һәм артабан тәржемә эшләү өсөн Роммды ҡәнәғәтләндергәнен белеп була. (Шунда уҡ, ед. хр. 103 һәм 104.) Шул уҡ архивта А. Роммдың художестволы тәржемәһенең ҡараламаһы (йыйылма текстың 1-7-се бүлектәре) һаҡлана (ед. хр. 26). Тәржемә тамамланмаған. А. Ромм Бөйөк Ватан һуғышында һәләк була.

1940 йыл «Советская Башкирия» газетаһының 29 сентябрь һанында А. Новиков тәржемәһендә бер өҙөк баҫыла.

Йыйылма текстың ҡыҫҡаса йөкмәткеһе

Эпиграф — «Бөйөк тауҙың үлгәне...» тигән ҡобайырҙан 8 юл. Баҫылған: БХИ: Эпос, 3-сө китап, 164-165-се биттәр.

Бағышлау — «Ишет быны ҡартыңдан» тигән ҡобайыр өҙөгө. — БХИ: Эпос, 3-сө китап, 164-се бит.

Беренсе ҡобайыр (4-7-се биттәр). Уралды данлау — «Ай Уралым, Уралым» тигән ҡобайыр. — БХИ: Эпос, 3-сө китап, 153-155-се биттәр.

Икенсе ҡобайыр (7-22-се биттәр). Данлы Уралда «батыр, ғәҙел аҡыллы» Төкләҫ тигән ир (8-се иҫкәрмә) йәшәгәне, бала-сағаһыҙ булып, бик оҙаҡ «бер хоҙайҙан» ул һорағаны, Ағиҙел буйында йәйләгәндә улы тыуғас, уға, «ун ике йорт ырыуға балам иҙеү булһын тип, илгә килгән дошманды Ағиҙелдәй быуһын тип», Иҙеүкәй исеме ҡушҡаны.

Иҙеүкәйҙең эпик бала сағы: өс айлыҡта сәңгелдәккә һыймауы, өс йәшендә ун йәшлектәр менән уйнауы, сәкән алып туп һуҡһа, тубы күҙҙән юғалыуы һ. б.

Иҙеүкәйҙең үкһеҙ үҫкән Ыласынды малайҙар туҡмауынан айырып ҡалғаны һәм уның менән мәңгелеккә дуҫлашҡаны.

Бер заман сәкән һуғыш уйнағанда, малайҙар янына 175 йәшлек бер ҡарттың (Һабрау) килеп сығыуы, малайҙарҙың оло кешегә сәләм биреп ҡаршыламауҙарына үпкәләүе һәм уға Иҙеүкәйҙең яуабы:

Йөҙ етмеш биш йәшең бар,
Күпте күргән башың бар,
Үҙең һана, олатай:
Беҙ егерме балабыҙ,
Унар йәштән барабыҙ,
Барын ҡушһаң кем өлкән,
Үҙең һана, олатай (15-се бит).

Малайҙың тапҡыр яуабына хайран ҡалып-һоҡланып, «ир булырһың, улым» тип, ҡарттың үҙ юлына киткәне. (Был эпизод ҡаҙаҡтарҙан Ч. Вәлиханов һәм Г. Потанин яҙып алған варианттарҙа ла осрай. Айырма шунда: Ч. Вәлиханов вариантында яланда уйнап йөрөгән 90 малай эргәһенән оло йәштәге ике ир үтеп бара. Малайҙар сәләм бирмәгәс, былар: «Ник сәләм бирмәйһегеҙ?» — тип өндәшәләр. Малайҙар өсөн Идеге: «Беҙ — 90 малай, йәшебеҙҙе бергә ҡушһаҡ, һеҙҙең икегеҙҙекенән күберәк була», — тип яуап ҡайтара. — ЗИРГО по отделении этнографии, т. XXIX: Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова. Изданы под редакцией Н. И. Веселовского. СПб., 1904, с. 236, или приложение к этому тому: «Сказание об Едигее и Тохтамыше», издал проф. П. М. Мелиоранский. СПб., 1905.

Г. Потанин яҙмаһында малайҙар һаны 40 һәм улар быҙау көтәләр. Үтеп барған кеше — Туҡтамыш хандың вәзире Жанбай. Ҡалған яғы — Вәлихановтағыса. — Живая старина, вып. III и IV. СПб., 1897, с. 307.

Икенсе ваҡыт Иҙеүкәйҙең алтмыш бала менән бергәләп ағас атҡа атланып уйнағаны, бер малайҙың өс тапҡыр (өс көндә) иптәшенең атын урлағаны, Иҙеүкәйҙең уға:

Инде юлдаш булмайыҡ,
Арабыҙҙан ҡыуайыҡ,
Өйһөҙ бүҙәнә булып,
Ҡайҙа барһа бытбылдап,
Тик йөрөһөн бойоғоп;
Бергәләп аш еймәгеҙ,
Бергә уйын ҡормағыҙ.
Бур байыҡмаҫ, бирән туймаҫ,
Яңғыҙ тирәк өй булмаҫ,
Яңғыҙ бала ир булмаҫ;
Көтөү типкән мал булһа,
Уны сайҙа бүре алыр,
Ил ташлаған ир булһа,
Көнө етмәй гүр алыр, ау,
Көнө етмәй гүр алыр, —

тип хөкөм сығарғаны (20-21-се биттәр), башҡаларҙың был хөкөмгә ризалашҡаны. (Был эпизод Ч. Вәлиханов вариантында ла, Бараба татарҙарынан В. В. Радлов яҙып алған вариантта ла, һ. б. варианттарҙа ла осрай. (Айырма: Ҡаҙаҡ һәм Бараба татарҙары вариантында хан булып һайланған Идиге ат урлаусы малайҙың башын киҫергә тип хөкөм сығара һәм был хөкөм шунда уҡ еренә еткерелә.)

Ата-әсәһе үлеп, Иҙеүкәйҙең үкһеҙ ҡалғаны һәм көтөүсе булғаны. Көтөүсе Иҙеүкәйҙең бер ҡолон өсөн даулашҡан ике кешенең бәхәсен хәл иткәне. (Бараба татарҙары һәм ҡаҙаҡ варианттарында ла бар.)

Өсөнсө ҡобайыр (22-30-сы биттәр). Туҡтамыш хандан фарман менән Янбайҙың килгәне (3-сө иҫкәрмә); Һабрауҙың батырҙар намыҫына тигеҙеп һүҙ әйткәне — томдағыса; Янбайҙың ете ырыу батырҙарын һәм Ыласынды хан һарайына көсләп алып киткәне.

Дүртенсе ҡобайыр (30-56-сы биттәр). Яңғыҙ ҡалған Иҙеүкәйҙең Һабрау ҡартҡа килгәне, унан кәңәш һорағаны; Һабрау ҡарттың йомағы һәм уға Иҙеүкәйҙең яуабы — ошо китаптағыса.

Иҙеүкәйҙең ил күрергә Урал буйлап сығып киткәне, Һыуһылыу менән осрашҡаны, уның менән Сатҡы күленә төшкәне, күл төбөнән Аҡбуҙатҡа атланып, Урал батыр ҡылысын алып сыҡҡаны.

Бишенсе ҡобайыр (56-73-сө биттәр). Урал тауҙың ауыр хәлдә ҡалыуына, илде һаҡлап яуға күтәрелер батырҙар тыумауына һыҡтап ултырған Һабрау ҡарт янына Иҙеүкәйҙең яңынан килеп сыҡҡаны, «Бейек тауҙың үлгәне» тигән таныш ҡобайырҙы әйтеп үҙенең батырлығын һиҙҙергәне; Иҙеүкәйҙең билендә Урал батыр ҡылысын, атланған Аҡбуҙ атын күреп, Һабрау ҡарттың шатланғаны һәм «Туҡтамышҡа иш булып» илде талаған Дәмми бейгә ҡаршы сығырға, илдең ҡонон алырға димләгәне.

Иҙеүкәйҙең Дәмми бейгә килгәне, Дәмми бейҙең Иҙеүкәйҙе, һанға һуҡмай, һалҡын ҡаршы алғаны, Уралда батырҙар булыуына шикләнеп ҡарағаны; Иҙеүкәйҙең:

...Тамыры ҡалған урында
Сауыл үҫмәҫ, тиһеңме?
Ыласын үҫкән Уралда
Батыр үҫмәҫ, тиһеңме?.. —

тип, Дәмми бейҙе шелтәләп яуап биргәне — китапта Иҙеүкәй менән Тора бейҙең осрашыу эпизодындағыса.

Иҙеүкәйҙең һүҙҙәренә асыуы ҡабарып, ҡырыҫланып, Дәмми бейҙең Иҙеүкәйҙе һуғышҡа саҡырғаны; Иҙеүкәй бер үҙе, ә Дәмми бей үҙенең ярандарын эйәртеп, Ағиҙел буйы бер ҡалҡыулыҡҡа атышҡа сыҡҡаны, икәү-ара киҙәк алышҡаны, Иҙеүкәйҙең уғы Дәммиҙең күкрәген тишеп, аты менән ҡуша күккә сөйгәне; Дәмми бей ярандарының ҡасҡаны, Иҙеүкәйҙең уларҙы Урал батыр ҡылысы менән тураҡлап бөткәне. Дәмми бей ҡулы аҫтында интеккән халыҡтарҙың азатлыҡҡа сыҡҡаны, рәхәт тора башлағаны.

Алтынсы ҡобайыр (73-85-се биттәр). Берҙән-бер көндө бында Янбай килеп сығып, Дәмми бейҙең тар-мар ителеүен Туҡтамышҡа хәбәр иткәне. Туҡтамыштың: «Ул бейгә ҡаршы сығырлыҡ ир Уралда юҡ ине, уны һарайға алырға кәрәк», — тип, Иҙеүкәйҙе үҙенә саҡыртҡаны; Иҙеүкәйҙең: «Һарайында тороп, Туҡтамыш хандың бөтә хәлен белермен, көсөн һынармын», — тип уйлап, ханға киткәне.

(Йыйылма текстың тәүге вариантында Иҙеүкәй Алтын Урҙаға барышлай бер күлдә яңынан аҡкоштарға осрауы, араларынан береһенең ярға йөҙөп килеп: «Иҙеүкәй, һин моратыңа еттең, балам ул булды, мә, ал инде», — тип, аҡкош кейемен һалдырып, Иҙеүкәйгә ул тоттороуы, Урҙаға килеп еткәс, Иҙеүкәйҙең башта Ыласын дуҫына инеп, балаһын уның ҡарамағына тапшырыуы, Мораҙымдың Ыласындың үлгән улы Нуретдин исемендә үҫеүе әйтелгән. Ләкин аҙаҡ былар һыҙылған. — Әйтелгән фонд, д. 224, 71-се бит.)

Туҡтамыш хандың Иҙеүкәйҙе ололап ҡаршы алыуы, Сәләхтең көнсөллөгө һәм шуға бәйле башҡа ситуациялар — бөтәһе лә ошо китаптағыса.

Етенсе ҡобайыр (85-91-се биттәр). Хан һарайында Иҙеүкәйҙең Ғәҙәкә (китапта Ғәнәкә) исемле ҡол ҡыҙға яҡын мөнәсәбәте, Ғәҙәкәнең Иҙеүкәйҙән бала табыуы һәм

шуға бәйле ҡалған ситуациялар нигеҙҙә китаптағыса. Айырма шунда ғына: был эпизодтар йыйылма текста алғараҡ күсерелгән.

Һигеҙенсе ҡобайыр (91-96-сы биттәр). Көнсөл Сәләхтең Ханбикәгә Иҙеүкәй хаҡында ғәйбәт һөйләүе, Ханбикәнең төшө һәм шуға бәйле рәүештә Иҙеүкәйгә ҡаршы ҡоролған тоҙаҡтар — нигеҙҙә шулай уҡ китаптағыса.

Туғыҙынсы ҡобайыр (97-118-се биттәр). Туҡтамыш хандың Иҙеүкәй артынан ҡыуа сығыуҙарын һорап, батырҙарға мөрәжәғәт итеүе һәм шунан һуңғы ваҡиғалар — китаптағыса. Айырма шунда: беренсенән, Иҙеүкәй — Янбай диалогы шаҡтай әҙәбиләштерелгән; икенсенән, Янбайҙың Иҙеүкәй артынан Уралға килеп етеүе бында бирелмәгән.

Унынсы ҡобайыр (118-122-се биттәр). Мораҙымдың бала сағы — китаптағыса, тик алғараҡ күсерелгән.

Туҡтамыш хандың бәйге үткәреүе, был бәйгелә толпарға атланып, Мораҙымдың беренсе килеүе һәм шул саҡ:

...Туҡтамыш тигән ҙур хандың
Һарайына керербеҙ,
Мал-мөлкәтен, байлығын
Илгә бүлеп бирербеҙ! —

тип, атаһын эҙләп сығып китеүе, Уралда Иҙеүкәйҙе табыуы; Иҙеүкәйҙең Уралда йыйған ғәскәре менән Мораҙымды Туҡтамышҡа ҡаршы оҙатып, үҙенең Сатмыр ханға ярҙам һорап сығып китеүе.

Ун беренсе ҡобайыр (122-127). Иҙеүкәйҙең Сатмыр ханға барышлай 40 ҡалмыҡ батырына тап булыуы, уларҙы ҡырып, Сатмыр хандың ҡыҙын азат итеүе.

Сатмыр ханға килеүе, унан ярҙам һорауы, Сатмыр хандан ғәскәр алып, Туҡтамышҡа яуға сыҡҡас, юлда Иҙеүкәйҙең төш күреүе — китаптағыса.

Ун икенсе ҡобайыр (127-134). Туҡтамыш хандың ҡарауыл тауы. Мораҙымдың ҡарағош ҡанаты яһап, шул тауға менеүе. Күҙәтсенең быны айыра алмауы һәм «был ҡарасҡы ҡарағош булып сыҡты, ханым тыныс булһын», — тип, ханға сапҡын ебәреүе (шундай эпизодтар Ч. Вәлиханов яҙмаһында ла бар).

«Урал батыр ҡылысын йәшендәй уйнатып, Аҡбуҙатта ер-күк яңратып килеүсе» Иҙеүкәйҙең яуы уң яҡтан, «тауышы менән таш ярған, дошмандың үтен һыта ҡараған ыласын күҙле, ҡуш йөрәкле» Мораҙымдың яуы һул яҡтан, «ҡара сәүкә кеүек ябырылып», Аҡ Урҙаны баҫып алыуы. Өс көн, өс төн һуғыш барыуы.

Туҡтамыш хандың, туры атына атланып, ҡасып сығып китеүе. Ҡалғандарҙың берәүһенең дә ҡаршылыҡ күрһәтмәйенсә, Иҙеүкәй менән Мораҙымды ололап ҡаршы алыуҙары; Иҙеүкәйҙең Мораҙымды Туҡтамыш артынан ҡыуа сығарыуы.

Туҡтамыштың ҡамыштар араһында боҫоп ятыуы, ҡыҙғатау ҡоштоң, балаларын ҡыҙғанып, Туҡтамыштың баш осонда осоуы. Туҡтамыштың атына һәм ҡошҡа өндәшкәне:

Битәр тыпырсынма, туры ат,
Көн-төн ҡалһам, торорһоң;
Битәр дерһелдәмә, һум йөрәк,
Иҙеүкәй икәү, мин яңғыҙ,
Алышҡанда тынырһың;

Һулҡылдама, аҡ һөңгөм,
Алышҡан ерҙә һынырһың!
Тулҡынланма, тоноҡ һыу,
Байҙарымдың йылҡы өйөрө
Бер уртлаһа, ҡорорһоң,
Батҡаҡ булып ҡалырһың!

Ҡыйҡылдама, ҡыҙғатау ҡош.
Тауышың зарлы, байғош ҡош,
Ҡанатың — ҡыу сыбыҡ,
Муйның буш, морноң ҡуш,
Утлау тулы малым юҡ,
Ояң тулы йоморткаң,
Итәкләп алыр улым юҡ.
Мин айырылдым илемдән,
Айырылһаң үҙ күлеңдән,
Һин дә миндәй булырһың!
(131-се бит).

Ҡошҡа ҡарап, Мораҙымдың Туҡтамышты табыуы; атышҡа сығыуҙары: Туҡтамыштың «туғыҙ тотам» уҡ менән өс тапҡыр Мораҙымға атыуы, өсөһендә лә уҡтарҙың кире ҡаҡлығыуы; Мораҙымдың ҡылыс менән Туҡтамыштың башын сабып өҙөүе, башты ҡанъяғаһына бәйләп, Урҙаға алып ҡайтыуы.

Юлда «тирәккә башын шаҡарып бәйләп ҡуйылған» бер атҡа һәм йоҡлап ятҡан бер кешегә осрауы. Был кешенең Мораҙымды ҡарғауы.

Ун өсөнсө ҡобайыр (134-141). Туҡтамышты ҡыйратыу шатлығынан һарайҙа ҙур туй. Ҡолдарҙы азат итеү, улъя итеп алынған малдарҙы халыҡҡа өләшеү.

Иҙеүкәйҙең хандың оло ҡыҙын, никах уҡытып, үҙенә алыуы. Янбай менән Ҡадирбирҙенең, ата менән ул араһында низағ тыуҙырырға теләп, хандың кесе ҡыҙын да үҙенә алырға димләүҙәре, Иҙеүкәйҙең баш тартыуы, Мораҙымға вәғәҙә итеүе. Артабанғы ваҡиғалар китаптағыса.

Ун дүртенсе ҡобайыр (141-146). Үҙ батырҙарын эйәртеп, Мораҙымдың Уралға ҡайтыуы, атаһын яманлауы, Һабрау ҡарттың Иҙеүкәйҙе яҡлауы — китаптағыса.

Уралға Ҡадирбирҙенең һөжүме, Мораҙымдың уны ҡыйратыуы һәм, атаһына барып, ғәфү үтенеүе, бәхиллек һорауы. Иҙеүкәйҙең ғәфү итеүе һәм васыяты — китаптағыса. Бергәләп Уралға ҡайтыуҙары.

Ун бишенсе ҡобайыр (146-152). Ҡаршы алырға йыйылған халыҡ алдында Иҙеүкәйҙең әйткәне (китапта Иҙеүкәйҙең Туҡ батырға әйткән һүҙҙәренә тура килә).

Урал батырҙың Аҡбуҙ аты менән алмас ҡылысын Мораҙымға тапшырыуы (һүҙҙәре китаптағыса).

Иҙеүкәйҙең үлеүе, Нарыҫ тауға күмеү. Халыҡ алдында Мораҙымдың анты:

— ...Атам ҡәбере ҡашында
Ант итәмен ер үбеп:
Иҙеүкәй үлде, ил ҡалды,
Ил барында, ир таймаҫ,
Ҡылыс болғап ҡулымда,

Ат уйнатып болонда,
Иҙеү булып илемә,
Дау астырмам илемә,
Яу баҫтырмам еремә,
Ағиҙелем кистермәм,
Көмөш һыуын эсермәм,
Энйе тешле, ай йөҙлө,
Сәсе иңен ҡаплаған,
Ерҙә көндәш тапмаған,
Аҡҡоштай аҡ күңелле,
Иҙел ҡамышы кеүек,
Зифа буйлы ҡыҙҙарҙың
Намыҫына кер төшөрмәм!

Ҡоҙғон һымаҡ талымһыҙ,
Шәр һөлөктәй затһыҙҙы,
Һайыҫҡандай һанһыҙҙы,
Төлкө һымаҡ ике йөҙ,
Сауҙагәрҙәй ике тел,
Атанан берәгәй тыумаған,
Йортона терәк булмаған,
Кәкүктәй төйәк тапмаған,
Бытбылдыҡтай бытбылдап,
Оят белмәҫ һатлыҡты
Табында аш ейҙермәм,
Йылы кейем кейҙермәм!

Ай Уралым, Уралым,
Уралып ятҡан Уралым,
Ил һаҡлаған ҡоралым,
Ошо антымда тормаһам,
Илемә иҙеү булмаһам,
Ҡаяң ишелеп өҫтәмә
Һөйәгемде онтаһын,
Емтегемде эт ейеп,
Талымһыҙ ҡоҙғон туҡланһын!
(151-152-се биттәр.)

Ошоноң менән тамам.

11. Ҡырҡ нуғай батыры. *Легенда.* 1981 йылда Өфөлә Илбулдин Фәсхетдиндән (1924 йылғы) Ғайса Хөсәйенов яҙып алған. *Легендала* ҡырҡ нуғай батырҙары араһында Иҙеүкәй менән Мораҙым батырҙың да булғанлығы, ҡара халыҡ араһынан сыҡҡанлығы, төмән (ун мең ғәскәр) башлығы булғанлыҡтары һәм хәҙерге Ырымбур өлкәһе Буранлы ауылы янындағы тауҙа ҡәберҙәре барлығы әйтелә, Һабрау йырау телгә алына. — Тарих, тел һәм әҙәбиәт институтының ҡулъяҙмалар фонды. Археография һәм фольклор тупламаһы, 1982, 32-33-сө биттәр.

Төрки телле башҡа халыҡтарҙың баҫма варианттары

Ҡазаҡтарҙың:

1. 1820 йылда «Сибирский вестник» журналында (ч. X, с. 189-204) Г. И. Спасский тарафынан йөкмәткеһе урыҫса буталсыҡ һөйләнгән версия.

2. Идүкә-бий. 1842 йылда Чокан Вәлиханов, үҙенең атаһы менән бергәләп, өс варианттан төҙөгән йыйылма текст // ЗИРГО. Приложение к тому XXIX: Сказание об Едигее и Токтамыше. Киргизский текст по рукописи, принадлежавшей Ч. Ч. Валиханову / Издал проф. П. М. Мелиоранский. СПб., 1905. «Идыге» исемендә урыҫсаға Ч, Вәлихановтың үҙенең тәржемәһе // ЗИРГО. По отделению этнографии, том XXIX: Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова / Изданы под редакцией Н. И. Веселовского. СПб., 1904. С. 233-264.

3. Эдигей. Урыҫсаға Ч. Вәлиханов тәржемәһе // ЗИРГО. По отделению этнографии, том XXIX. С. 265-273. Ахырында (272-273-сө биттәрҙә)

Эдигейҙең нәҫеле һәм Баба Төкләҫтең сығышы тураһында нуғай риүәйәте бирелгән.

4-7. «Тюркская сказка о Идыге» тигән дөйөм исем аҫтында Г. Н. Потанин баҫтырып сығарған дүрт вариант // Живая старина. Вып. III и IV. СПб., 1897. I вариант — 301-304-се б.; II вариант — 301-304-се б.; III вариант — 304-312-се б.; IV — 312-313-сө биттәр.

8. Идига-батыр. Башҡортостандан сыҡҡан билдәле этнограф Әбүбәкер Диваев тарафынан яҙып алынған. Татарса тәржемәһе // «Шура» журналы, 1917, №15, 16; Ҡаҙаҡ телендә //Диваев А. А. Батырлар, Т. 1-6. Ташкент, 1922.

Ҡарағалпаҡтарҙың:

1. Сказание об Едигее и Тохтамыше. Каракалпакская народная поэма. Запись И. А. Беляева // Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Вып. 3. Ашхабад, 1917.

2. Едиге. Эрполат жырауҙан Ҡаллы Аимбетов яҙып алған. 1937 йыл Мәскәүҙә ҡарағалпаҡ телендә баҫылған. 150 б.

Нуғайҙарҙың:

1. 1830 йылда Әстрхан нуғайҙарынан Алибек Шарапов яҙып алып, А. Ходзьконың «Народная поэзия Персии» тигән китабында инглиз телендә баҫылып сыҡҡан. Лондон, 1842. Һуңынан 1885 йыл «Кавказ» газетаһының 287-се һанында баҫылған.

2. Туҡтамыш ҡандың хикайәте // Ногайско-кумыкская хрестоматия М. Османова. СПб., 1883.

3. Эдиге-Кубугул. Дағстанда йәшәгән нуғайҙарҙан яҙып алынған // Семенов Н. Туземцы Северо-Восточного Кавказа. СПб., 1895. С. 418-454.

4. М. Алейниковтың «Поверья ногайцев» тигән мәкәләһендә килтерелгән бик үҙенсәлекле версиянан бер өҙөк: һунарсы Ҡотлоҡая урманда албаҫтыға («албаслы») тап була, ирен үлтереп, шул «урман ҡатыны»на өйләнә, улдары тыуа, уға Эдиге тип исем ҡушалар. Эдиге батыр булып үҫә. // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. III. Тифлис, 1893.

5. Адига. Ҡырым нуғайҙарынан яҙып алынған // Радлов В. В. Образды..., ч. VII. С. 198-201.

6. Токтамыш-хан // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. XXVII. Тифлис, 1900.

7. Кубыгул. Әкиәтләшкән вариант // Ногай эртегилер / Төҙөүсеһе С. А. Калмыкова. Черкесск, 1967. 124-133-сө биттәр.

8. Эдиге. Ногайская народная поэма / Перевод с ногайского Ф. Сидахметовой // ж. Половецкая луна. 1991, № 1. С. 38-64.

Татарҙарҙың:

А. Себер татарҙарынан:

1. Мырат пи. Телеуттарҙан (Таулы Алтай) яҙып алынған ата менән улдың низағлашыуына ҡараған өҙөк (бишәр юллыҡ 21 строфа). Әммә бында Мырат әсәһе менән асыуланыша // Радлов. Образцы..., ч. 1. СПб. С. 200-204.

2. Идәгә пи. Бараба татарҙарынан яҙып алынған // Радлов. Образцы..., ч. IV. С. 27-45. Хәҙерге татар әҙәби теленә тәржемәһе. — «Совет әдәбияты» журналы (Казан), 1940, № 4-5.

3. Токтамыш хан // Радлов. Образцы..., ч. IV. С. 128-136.

4. Токтамыш хан. Ишем тамағында яҙып алынған // Радлов. Образцы..., ч. IV. С. 195-204.

5. Идегей. 1919 йылда Тарск өйәҙе Яланкүл ауылында Зәйнетдинов Ситдиҡ ҡарттан Ниғмәт Хәкимов яҙып алған // Тюркологический сборник, 1972. М.: Наука, 1973.

Б. Ҡырым татарҙарынан:

1. Идәгә би // Радлов. Образцы..., ч. VII. С. 99-122.

2. Әдигә. — Шунда уҡ. 146-149-сы биттәр.

3. Әдигә. — Шунда уҡ. 154-166-сы биттәр.

4. Төрөк ғалимы Сәадат Чагатай тарафынан йәш сағынан бирле Анкарала йәшәүсе Ҡырым ҡартынан яҙып алынған текст. Төрөк һәм немец телендә.

В. Татар әҙәби-яҙма телендә:

1. Идгәй белән Нуретдин. Тарихи хикәйә. Казан, 1914. 32 б. М. Османовтың «Ногайско-кумыкская хрестоматия»һында баҫылған текстың сәсмә телдә әҙәбиләштерелгән күсермәһе.

2. Татар халыҡ дастаны Идегәй. Нәҡи Иҫәнбәт тарафынан төҙөлгән йыйылма текст // «Совет әдәбияты» журналы, 1940, № 11, 12.

3. Идегәй. Татар халыҡ дастаны. Инеш мәҡәләһендә әйтелгәнсә, 1941 йылда Тел, әҙәбиәт һәм тарих институтының Ғилми советы ҡарары нигеҙендә әҙерләнгән «яңы тәнҡиди текст» / Башҡарыусылар. — Н. Иҫәнбәт (төҙөүсе), Х. Ярми һәм Ш. Маннур (редакторлау). Инеш мәҡәлә Илбарис Надировтыҡы. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1988, 254 б.

4. Идегей. Татарский народный эпос. / Перевод Семена Липкина. Научный редактор М. А. Усманов. Его же послесловие «О трагедия эпоса и трагедиях людских». Казань: Татарское книжное издательство, 1990.

##ҺҮҘЛЕК

Бор.т. – боронғо төрөксә. Ғ. - ғәрәпсә. Диал. – диалект. Ҡаҙ. – ҡаҙаҡса. Монг. – монголса. Т. - төркисә. Ф. – фарсыса.

Абау — М. Буранғолов менән Х. Ғәбитов был һүҙҙе «битте йыйырсыҡ баҫыу» тип аңлаталар. К. Улъябаев, ҡартлыҡтан теш төшөү, ти. Ҡурҡыуҙы, сирҡаныуҙы белдергән «абау» ымлығы ла тәү мәлдә шул мәғәнәлә, йәғни ҡартлыҡтан кеше йөҙөнөң, сырайының боҙолоуы, ныҡ йәмһеҙләнеүе мәғәнәһендә йөрөгән булыуы ихтимал.
Аҙыра *ҡаҙ.* — хужаһыҙ, етемһерәп ҡалыу.
Айҙа — ай балта.
Айна *ф.* — көҙгө.
Аҡта *ҡаҙ.* — бестерелгән ат.
Алап — һөрән, хәбәр.
Алас, алаш *бор. т.* — текста «урҙа» мәғәнәһендә.
Алатау — Ҡаҙағстандың көньяҡкөнсығышындағы мәшһүр тау.
Алман — Германия.
Алуш — Ҡырымда Алушта ҡалаһы янындағы тау.
Аму — Амударья йылғаһы.
Арҙа — ике-өс йәшенә тиклем инәһен имеп йөрөгән тай йәки башмаҡ.
Арҙан *диал.* — арлан, ата йыртҡыс йәнлек.
Артаҡ *бор. т.* — ҡурҡыныс йән эйәһе; йыртҡыс.
Асылы күл — Башҡортостандың Дәүләкән районындағы был күл тураһында халыҡ хәтерендә күп төрлө легендалар һаҡланған. «Заятүләк менән Һыуһылыу» эпосында һыу аҫты батшалығы итеп һүрәтләнә.
Ашҡаҙар — Стәрлетамаҡ ҡалаһы янында Ағиҙелдең һул ҡушылдығы.
Ауа *ҡаҙ.* — һауа.
Аял *ҡаҙ.* — бисә, ҡатын.
Бабуған (Бабуғай-яйла) — Ҡырымдағы тау һырты.
Бабһыҙ — тәрбиәһеҙ.
Байман — иркенлек, рәхәтлек; бәхетле тормош.
Балдарым *диал.* — балаларым.
Балҡаш — Балхаш күленән ағып сыҡҡан йылға.
Баһат — дәһшәт.
Биҙәл — абруй.
Бирлегеү, бирегеү *диал.* — имгәнеү, хәлһеҙләнеү, миктәү.

Биштамаҡ — Яйыҡ (Урал) йылғаһы тамағынан үрҙәрәк бер түбә, ҡалҡыулыҡ.
Бөйҙә — ҙур бысаҡ.
Булъяу *ҡаҙ.* — самалау, байҡау; әҙерләү.
Бышым *диал.* — һирәк һуғылған киндерҙән ике ҡатлап тегелгән бишек төбө.
Буҫыу — өркөү, ҡасыу, боҫоп ҡалыу.
Буты, бут — ҡиммәтле бүләк, ҡомартҡы.
Бәлдеү — йәйәне килелә биреп тартыу.
Бәлә тау — Башҡортостандың Мәләүез районы Аптыраҡ ауылы янында Ағиҙелгә яҡын тау.
Бәпләп — иркәләп, тәрбиәләп үҫтереү.
Гәүер — икенсе дин кешеһе, кафыр.
Ғарыз *г.* — бер эш йә хәл тураһында телдән, йәки яҙып, тейешле урынға еткереү, үтенесте белдереү. **Ғарыз итте** — тәҡдим итте.
Дөлдөл — Мөхәммәт пәйғәмбәрҙең кейәүе Ғәли батырҙың ҡанатлы мифик аты.
Дәүмәт *г.* — табыш, файҙа мәғәнәһендә.
Егәр — бурҙай эт.
Ейегеү — сереп тарҡала башлау.
Ейеү — ашау.
Елбүк — елеп үк.
Ете ят — алыҫ (ете быуын аша) туған.
Илек — Көнбайыш Ҡаҙағстандағы йылға.
Иртеш — Иртыш йылғаһы.
Ирәмәл — Башҡортостандың көнсығышында (Белорет районы менән Учалы районы араһында) ятҡан тау. Уның көнсығыш яғынан Ағиҙел йылғаһы башлана.
Ирәндек — Башҡортостандың көньяҡ-көнсығышындағы мәшһүр тау.
Йоғом — бәрәкәт.
Йөҙ башы — йөҙ яугир башлығы (сотник).
Йөрөк *диал.* — йүгерек.
Йыйырын — бер ҡәбиләнең ҡыҙҡатынына фәрд (бер бөртөк; яңғыҙ; айырым зат, шәхес, берҙәнберәү) булған, шуның бер ағзаһы иҫәпләнгән ҡатын.
Йылғыйлау — ҡауырһындың һауала ҡыйғыслап, тирбәнеп төшөүе.
Йәьжүж — мәжүси; **Йәбжүж-мәьжүж** — дини ҡарашса, ерҙе ябып, донъя ҡырып килгән бик яман ҡырағай ике халыҡ.
Келәгә бей — аҫтыртын бей.
Кемекәй — кем дә булһа берәү. Текста «кемдән дә», «һәр кешенән» тигән мәғәнәлә.
Киҙәк — сират.
Килтә — терәк.
Көш *диал.* — ултырҙаш, серҙәш, кәңәштәш.
Күжә *ҡаҙ.* — тары, арпа, бойҙайҙы ҡайнатып яһаған эсемлек.
Күксәтау — Ҡаҙағстандың Урал менән сиктәш көньяҡ-көнбайышындағы тау.
Күлек *бор. т.* — артмаҡлы мал; ат, дөйә.
Күс *бор. т.* — ырыу, халыҡ.
Күсәм — юл башлаусы, юлбашсы.
Күһәбә — айышһыҙ, аңғармай эшләнгән.
Көйөҫ-көйөҫ *диал.* — көтмәгәндә, ҡапылтын *(М. Б.)*
Көҫәү, көһәү *диал.* — ныҡ теләү.
Кәрәлек — Куйбышев өлкәһендәге йылға.

Кәмзәйтеү *диал.* — кәмәнәйтеү, салшайтыу, бер яҡҡа ҡыйшайтыу.
Кәүер — гәүер, кафыр. Ислам динендә булмаған кеше.
Ҡабды — Көнбайыш Ҡаҙағстандағы йылға.
Ҡамҡа — ҡара ебәктән тышланып, еҥ остары һәм итәге ҡама менән уратылған затлы тун.
Ҡара *ҡаҙ.* **—** мал. **— Йөҙ ҡараһын** — йөҙ баш малын.
Ҡараби (Ҡараби-яйла) — Ҡырымдыҥ көньяҡ яр буйында, Ялта ҡалаһынан көнсығыштараҡ, тау һырты.
Ҡарағым *ҡаҙ.* — ҡәҙерлем, күҙ нурым.
Ҡаракиҙеү — холера ауырыуы.
Ҡарасай — ҡараса, ҡыр өйрәге.
Ҡарсаҡ — ҡарһаҡ, дала төлкөһө.
Ҡаҫмарт — Һаҡмар йылғаһыныҥ уҥ ҡушылдығы.
Ҡара һыу *диал.* — аҡмай ятҡан һыу, күл һыуы; яуын арҡаһында, һыу баҫыу.
Ҡаф иле — хәҙерге Феодосия ҡалаһы. 1266 йылда Алтын Урҙа ханы Менгу-Тимур был ҡаланы биләү хоҡуғын Генуэ сауҙагәрҙәренә бирә, Феодосия Ҡаф исемендә уларҙыҥ сауҙа колонияһына әйләнә. 1768—1774 йылдарҙағы рус-төрөк һуғышында Рәсәй тарафынан яулап алынғандан һуҥ, ҡалаға элекке Феодосия исеме ҡайтарыла.
Ҡашҡа — көсө һәм һүҙе менән абруй ҡаҙанған, алдан йөрөгән ир-егет.
Ҡаяҡ *бор. т.* — ҡайыҡ, кәмә.
Ҡиндыраҡ, ҡындыраҡ, ҡынйыраҡ *диал.* — тиренән тегелгән; киндер бышымынан бөрөп бәйләнә торған аяҡ кейеме.
Ҡобау — инә ҡортто яба торған ситлек.
Ҡоҙа-аҙна — ҡоҙа-ҡоҙағый.
Ҡолмаҡ *диал.* — ҡомалаҡ.
Ҡолъя — архар тәкәһе.
Ҡонандау *диал.* — ҡонандай.
Ҡораҡташ, ҡораҡлаш *диал.* — ҡорҙаш, серҙәш.
Ҡор башы, ҡорбаш — ғәскәр башлығы.
Ҡуҙағай — кейеменә маһайып, матурмын, тип йөрөүсе, ҡупшы.
Ҡуҙы — һарыҡ бәрәсе.
Ҡуныш — торлаҡ ҡороп йәшәгән урын.
Ҡусҡар — һарыҡ тәкәһе.
Ҡуһан — ике араны үлсәү берәмеге. Ике аҙым — бер ҡуһан. Ҡайһы бер һөйләштәрҙә «ҡуһай» тип әйтелә.
Ҡыҙау — тубал.
Ҡыҙыл — Урал йылғаһыныҥ һул яҡ ҡушылдығы.
Ҡыраға — үс һаҡлаусы; кенә тотоусы, мәкерле.
Ҡыртым — ғәйбәт һөйләп, кеше араһын боҙоу.
Ҡыурау — бөлөү.
Ҡәғбә — мосолмандарҙыҥ Мәккә ҡалаһында (Ғәрәбстан) хаж ҡыла торған урыны, изге храм. Шунда барып хаж ҡылған кеше хажи һанала.
Ҡәҙер төн — ислам дине аҥлатыуынса, рамаҙан айында күк ҡабағы асылып, фәрештәләр ергә төшкән төн. Был төндө йоҡламай һаҡлап үткәргән кешенеҥ теләген алла ҡабул итә, ти.
Ман, мән — менән.
Маҥдау — маҥ булыу, йәғни ниндәйҙер уй менән онотолоп ултырыу.

Машалла *г.* — алла ни теләһә, шул; шәп.
Матау — һауҙырмаған бейәнең арт аяҡтарын тышау.
Мең башы, меңбаш — мең һалдаттан торған ғәскәр башлығы, тысячник.
Миктәлеү — интегеү, яфа сигеү; өҙлөгөү.
Монаят — мал-тыуар, бөтә милек.
Мөрхәт *диал.* — мөмкинлек (мөрхәтһенмәү — хушһынмау).
Мөҫөрәтеү — өмөтләндереү.
Муйырыу — юғалтыу, айырылыу.
Мәҙе — эңер; ситләтелгән мәғәнәһе — ҡайғы, илгә төшкән ҡараңғылыҡ.
Мәккә — Ғәрәбстанда Мөхәммәт үҙен пәйғәмбәр тип иғлан иткән ҡала, мосолмандарҙың хаж ҡыла торған урыны.
Мәрҙәс — хуплау ауазы.
Мәс ҡылыу — иҫертеү.
Нан *ҡаҙ.* — икмәк.
Нарыҫ — Башҡортостандың Әлшәй районы Дим буйындағы тау.
Нимәрә — ейән йәки ейәнсәрҙең балаһы, бүлә, бүләсәләр; дүртенсе быуын балалар бер-береһенә ҡарата **нимәрәләр** була.
Нөгәр, Нөгәр, Нөкәр, Нүкәр — хан (ҡор йәки мең башы) эргәһендәге һаҡсы ғәскәр, шул ғәскәрҙәге кеше.
Нөгөш — Ағиҙелдең урта ағымындағы уң ҡушылдығы.
Нырҙашыу — ҡуй-һарыҡтарҙың көтөүе менән ҡурҡышып баҡырыуҙары.
Нәнә *диал.* — нәнәй, өләсәй.
Омпайтыу *диал.* — алдау, һемәйтеү.
Осҡалаҡ *диал.* — остандаҡ, һикрәндәк.
Өйсүк *(ҡаҙаҡса* Уйшүк) — хәҙерге Ҡаҙағстандағы Гурьев ҡалаһы урыны.
Өләң *ҡаҙ.* — йыр, шиғыр.
Пара-пара *ф.* — киҫәк-киҫәк.
Пол *(ф.* **пул)** — аҡса. Текста табыш, килем мәғәнәһендә.
Рәжем *г.* — кешене биленә тиклем ергә күмеп, таш менән бәреп үлтереү. Боронғо ғәрәптәрҙә гонаһлы кешене язалау ысулы.
Сағут — Ҡырымда боронғо бер ҡала, тау башындағы нығытма (ҡәлғә).
Сағыра — үтер юл булмаған урман, тау-ташлыҡ.
Сапаҡ — телгә оҫта, тапкыр һүҙле; сәсән.
Сапсан — бик тиҙ, йәһәт, етеҙ, сос, йылғыр.
Сая, сай *бор. т.* — ҡороған йылға үҙәне.
Сем — Эҫем (Сим) йылғаһы, Ағиҙелдең күп һыулы уң яҡ ҡушылдығы.
Син (Цин) — Ҡытай.
Собханалла *г.* — алланы данлау. Ғәжәпләнгәндә, һоҡланғанда әйтелә.
Солтанат — солтанлыҡ, батшалыҡ дәрәжәһе; мөһабәтлек, олпатлыҡ.
Сор *ҡаҙ.* — аҡ йөҙлө.
Сулман *(татарса* **чулман)** — Кама (Ҡама) йылғаһы.
Сурлы — ҡарғалған, хур күрелгән.
Сурлыҡ — хурлыҡ.
Сәмсә — ҡатын-ҡыҙҙарҙың сигелгән аяҡ кейеме.
Сәңгел — бишек тағыу өсөн пружина урынына ҡулланылған һығылмалы ағас. Күрәһең, сәңгелдәк (бишек) һүҙе шунан хасил булған.
Табантал —Ҡаҙағстандың көнбайышындағы йылға.

Тайярлап — йүнәтеп (йүнләп, әҙерләп).
Таҡ, тағ *бор. т.* — тәхет.
Таҡталы — яурыны сигелгән (хандар кейеме).
Талай — ваҡыт күрһәткес: бер талай, бер күләм, талай ваҡыт. Күп мәғәнәһендә лә ҡулланыла: талай халыҡ, талай ер. «Иҙеүкәй менән Мораҙым» тексында йәйәүле ике һунарсыға ҡарата әйтелә.
Танып — Ағиҙелдең түбәнге ағымында уң яҡ ҡушылдығ.
Тарауыл — Бөрйән районында Иҫке Усман (элекке исеме — Иҫке Тарауыл йәки Тарыуал) ауылы янындағы аҡлан. «Аҡбу-
ҙат» эпосында — «Тарауыл аҡланы».
Тартмалы — ҡаптырмалы.
Таһкау — кәйефенә ҡарап, үҙ яғыңа ауҙарыу.
Таша — таяныс; нығытма, крепость.
Таш маяҡ — Ағиҙел буйында Ырғыҙлынан түбәнерәк бейек бер ҡая таш бар. Был тирәлә уны Урал батыр ултыртып киткән «Таш маяҡ» тип йөрөтәләр *(М. Буранголов иҫкәрмәһе).* Хәҙер ул күбеһенсә Муйнаҡ (муйыны аҡ) таш исемендә йөрөй.
Тегмә *диал.* — һәр.
Тернәкселдәр — үҙ ҡул көсө менән көн күргән, тырыш хеҙмәт кешеләре.
Тик — затлы.
Тикһеҙ — затһыҙ.
Тинке *диал.* — тиклем, хәтле.
Торба (төрбә) — кәшәнә, мавзолей.
Торомтай — төҫө-һыны ҡарсығаға оҡшаған, әммә унан бәләкәйерәк йыртҡыс ҡош. Турғайҙан башҡаны тибә алмай.
Торон — баланың балаһы, ейән.
Төйәләҫ — Башҡортостандың Баймаҡ районында башланып, Урал йылғаһына килеп ҡойған йылға; Башҡортостан картаһында — «Худолаз».
Тур тауы *(фарсыса* — **Туры Сина, Турсина)** — Синай ярымутрауындағы Сина тауы. Дини әҙәбиәттә, шул иҫәптән, Ҡөрьәндә, 7-се сүрә, 139-сы аятта һөйләнеүенсә, алланы күрергә тип, Муса пәйғәмбәр менгән тау. Дини әҙәбиәт аша инеп, легендаларҙа изге тау дәрәжәһендә йөрөй.
Түнәс — Ҡырымдағы бер йылға.
Тыуаса (тыуа) — бүлә йәки бүләсәрҙең улы; **тыуасар** — ... ҡыҙы.
Тыума — 1. Бүләнән тыуған ир бала. 2. Никахһыҙ табылған бала (тума).
Тәкбир *г.* — ололау.
Тәүә — дөйә.
Уған *бор. т.* — алла.
Уйыл — Силәбе өлкәһендәге йылға.
Указ — ҡобайыр тексына һуңғырак дәүерҙә урыҫ теле аша килеп ингән төшөнсә, «фарман» тигәнде аңлата.
Уп-туп килеү — баш-баштаҡланыу.
Урамал — яулыҡ.
Ут — йәшел үлән.
Утлатыу — үләнгә ебәреү, ашатыу.
Утау (атау) — 1. Байбисә тора торған аҡ тирмә. 2. Төйәк.
Үҙән — Ағиҙелдең юғары ағымында (Белорет районы) һул ҡушылдыҡ.
Үнгән — рухи ҡыйыулыҡ, батырлыҡ.

Үңәр — кейәү егете.
Хөфейә *г.* — сер, аҫтыртын кәңәш.
Хәжә — игелекһеҙ; таш йөрәк.
Хәзәр — Урта Азияла боронғо Хорезм дәүләте.
Һаҡмар — Урал йылғаһының иң ҙур ҡушылдығы.
Һарағы *диал.* — һарына.
Һауыр — оса ите.
Һыла — дүрт-биш йәшлек миләш һайғауы.
Һәләүек — Башҡортостандың Ишембай районы Уразбай (Һәләүекбаш) ауылынан алыҫ түгел тау араһында башланып, Стәрлетамаҡ янындағы Шәке тау (Йөрәк тау) итәгендә Ағиҙелгә ҡоя.
Һәмтерәү — илдән айырылып ихтыяжда ҡалыу, зар-интизар булыу.
Һәнекәй *диал.* — сәтәкәй.
Һәнәш (Һанаш) *диал.* — һанға һуғыусы, үҙенә тиң күреп, фекер уртаҡлашыусы, рухи тиңдәш.
Шайҙау *диал.* — шәйләү, алдан әҙерләнеү.
Шихан — Стәрлетамаҡ янындағы тау.
Шүлгән — Башҡортостандың Бөрйән районындағы киң билдәле күл. Был «төпһөҙ» күл хаҡында байтаҡ легендалар йөрөй, «Урал батыр» һәм «Аҡбуҙат» эпосында ул һыу батшалығы, дейеүҙәр ояһы итеп күрһәтелә. Ә «Аҡһаҡ ҡола», «Ҡара юрға» хикәйәттәрендә унан бик күп йылҡы малы сығыуы һүрәтләнә.
Шыбаҡ — шыбан, урман ҡырҡҡанда орлоҡҡа ҡалдырылған төҙ, таҙа ағас.
Шәй күрмәү — бер нәмәгә лә һанамау, иҫәпкә алмау.
Шәр — шәрә.
Ырай — рухи теләк, кәйеф.
Ырғыҙ — Һамар өлкәһендәге йылға. һ. Дәүләтшинаның мәшһүр «Ырғыҙ» романы шул йылға буйында йәшәгән башҡорттар тормошонан алып яҙылған.
Ырғыҙлы — Башҡортостандың Бөрйән районында Ағиҙелдең һул ҡушылдығы. Шунда Ырғыҙлы ауылы урынлашҡан.
Ыу — ағыу. **Илдең ыуы** — илдең ҡороуы, бөтәүе.
Эйек — Һаҡмар йылғаһының уң яҡ ҡушылдығы.
Эмбе — Ҡаҙағстандың көнбайышында Эмба йылғаһы.
Эргә — ниргә, бураның бер ҡаты.
Эй — Башҡортостандың төньяҡ-көнсығышында Ҡариҙелдең һул ҡушылдығы.
Әтәс — Магнитогорск ҡалаһы янындағы тау исеме. Халыҡ телендә — **Аташ** йәки **Отас** «ут ташы» тигәнде аңлата.
Юшатыр — Башҡортостандың Күмертау районындағы һәм Ырымбур өлкәһендәге йылға.
Яйыҡ — Урал йылғаһының боронғо (1775 йылға тиклем) исеме.
Ямантау — Башҡортостандың Белорет районындағы тау.
Янарал — генерал.
Ярандар — хан янында йөрөгән кешеләр-юлдаштар.
Яса — закон. Сыңғыҙ хандың ясаһы — 1206 йылда Сыңғыҙ хан булып һайланғанда иғлан ителгән закондар.